

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА»**

На правах рукопису

ПАСКА БОГДАН ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 316.647.6:323.13-058.566(477)

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВАЛЕНТИНА МОРОЗА**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Галицька-Дідух Тамара Вячеславівна
кандидат історичних наук, доцент

Івано-Франківськ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження	9
1.1 Історіографія проблеми	9
1.2 Джерельна база	20
1.3 Методологія наукової роботи	31
РОЗДІЛ 2. Формування світогляду Валентина Мороза та його участь у дисидентському русі	41
2.1 Становлення особистості та початковий етап дисидентської діяльності.....	41
2.2 Спротив державній тоталітарній системі під час першого ув'язнення (1966–1969)	61
2.3 Дисидентська діяльність у 1969–1970 рр.	74
2.4 Протистояння з радянським режимом в умовах другого ув'язнення (1970–1979)	94
РОЗДІЛ 3. Громадська діяльність Валентина Мороза в еміграції та в незалежній Україні	107
3.1 Феномен міжнародних кампаній на захист політв'язня (1970–1979) ...	107
3.2 Еміграційний період діяльності (1979–1991)	121
3.3 Громадсько-політична і публіцистична активність в умовах незалежної України	149
РОЗДІЛ 4. Наукова і викладацька робота Валентина Мороза	159
4.1 Дослідження у дисидентський та еміграційний періоди	159
4.2 Українська державність у науковій спадщині після здобуття Україною незалежності	171
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187
ДОДАТКИ	243

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АБН – Антибільшовицький блок народів
АПУ – Аграрна партія України
ВАКЛ – Всесвітня антикомуністична ліга
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВР – Верховна Рада
ВТК – Виправно-трудова колонія
ДУВТУ – Дубравне управління виправно-трудових установ
ЗП УГВР – Закордонне представництво Української головної визвольної ради
ЗП УГГ – Закордонне представництво Української Гельсінської групи
ЗУАДК – Злучений український американський допомоговий комітет
ЗЧ ОУН – Закордонні частини Організації українських націоналістів
КДБ – Комітет державної безпеки
КК – Кримінальний кодекс
КОВМ – Комітет оборони Валентина Мороза
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ – Комуністична партія України
КТМ – Клуб творчої молоді
КУК – Конгрес українців Канади
ЛВУ – Ліга визволення України
ЛДУФК – Львівський державний університет фізичної культури
ЛС – «Лицарі Святослава»
НБСЄ – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі
НРУ – Народний рух України
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка
ОДА – Обласна державна адміністрація
ОДУМ – Об'єднання демократичної української молоді

ОСО-2 – Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівці)
ОУНз – Організація українських націоналістів за кордоном
ОУН(м) – Організація українських націоналістів (мельниківці)
«Репортаж...» – «Репортаж із заповідника імені Берії»
СКВУ – Світовий конгрес вільних українців
СНПУ – Соціал-національна партія України
СПУ – Спілка письменників України
СУБ – Союз українців Великої Британії
СУМ – Спілка української молоді
СУОА – Союз українських організацій в Австралії
СУСК – Союз українських студентів Канади
ТУСМ – Товариство української студіюючої молоді ім. М. Міхновського
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УВО – Українська військова організація
УВУ – Український вільний університет
УВФ – Український визвольний фронт
УГА – Українська Галицька армія
УГГ – Українська Гельсінська група
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УККА – Український конгресовий комітет Америки
УНС – Український народний союз
УНФ – Український національний фронт
УПА – Українська повстанська армія
УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату
УРДП – Українська революційно-демократична партія
ХПП – «Хроніка поточних подій»
ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми. На новітньому етапі державотворення в Україні важливими є питання досягнення суспільного консенсусу щодо стратегічних проблем українського модернізаційного проекту, а це потребує глибокого вивчення і наукової оцінки історії боротьби українського народу за національну і державну незалежність. Саме тому зростає цінність біографічних досліджень, що висвітлюють діяльність політиків, науковців, культурних діячів, які брали активну участь у національно-визвольному русі і зробили вагомий внесок у розвиток української науки. Дослідження суспільно-політичного життя в Україні другої половини ХХ ст. повинно включати осмислення ролі та значення Валентина Мороза, життєвий шлях і творча спадщина якого до цього часу залишаються не вивченими.

Реконструкція громадсько-політичної і наукової діяльності В. Мороза, який був однією з найбільш помітних постатей українського дисидентства, створює додаткові можливості для глибшого розуміння специфіки національно-визвольного руху в Україні ХХ ст. Також усебічного аналізу та узагальнення вимагає науковий доробок вченого, що і на сьогодні не втратив свого значення.

Актуальність даної роботи підсилюється відсутністю в історіографії спеціального комплексного дослідження життя та діяльності В. Мороза, необхідністю написання його повної політичної та наукової біографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках загальної наукової теми «Історія Галичини нового і новітнього часу, історичне краєзнавство, музеєзнавство» (номер державної реєстрації – 0115U001560) кафедри історії України ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Мета дослідження – об'єктивне і комплексне вивчення громадсько-політичної і наукової діяльності В. Мороза.

У ході реалізації поставленої мети визначено такі **завдання**:

- дослідити стан наукової розробки проблеми, охарактеризувати джерельну базу і методологію;
- проаналізувати чинники, що впливали на формування та еволюцію світогляду В. Мороза;
- розкрити основні етапи його протистояння радянському режиму в рамках українського дисидентського руху;
- з'ясувати роль дисидента в громадському житті української діаспори в країнах Заходу протягом 1979–1991 рр., а також суспільну діяльність в умовах незалежної України;
- висвітлити основні напрями наукової діяльності В. Мороза в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.;
- визначити місце діяльності В. Мороза в українському національно-визвольному русі та новітній історії України;

Об'єктом роботи є постать В. Мороза та його діяльність.

Предмет дослідження – основні напрями, етапи і зміст політичної, громадської і наукової діяльності В. Мороза, його внесок в український національно-визвольний рух другої половини ХХ ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1936–2016 рр. – період від народження В. Мороза до суспільно-політичної та наукової роботи на сучасному етапі.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію України та країн, безпосередньо пов'язаних із життям та діяльністю В. Мороза: СРСР, США, Канади, Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Іспанії, Бельгії, Аргентини, Австралії.

Методологічною основою слугувала цивілізаційна парадигма, принципи об'єктивності, історизму, системності, всебічності та понятійний. Застосовано загальнонаукові методи – індукції і дедукції, аналізу і синтезу; спеціально-історичні – проблемно-хронологічний, порівняльний (компаративний), причинно-наслідковий, просопографічний, системного аналізу, типологізації і структурно-діахронного аналізу; джерелознавчі – польових досліджень і критичний.

Наукова новизна дисертації зумовлена поставленими завданнями та результатами їх розв'язання. У роботі:

вперше:

- уведено до наукового обігу масив різновидових джерел, що розкривають життєвий шлях В. Мороза;
- здійснено комплексне дослідження його діяльності в контексті подій українського національного руху другої половини ХХ – початку ХХІ ст.;
- зібрано і систематизовано його наукову спадщину, осмислено її тематику;

уточнено:

- факти про участь В. Мороза в дисидентському русі, його публіцистику другої половини 1960-х рр.;
- інформацію про методи розправи радянського режиму над дисидентом;

новий рівень розвитку отримали:

- висвітлення проблеми українського національно-визвольного руху 1950–1980-х рр.;
- характеристика проблеми взаємозв'язків між дисидентським рухом в УРСР та українською діаспорою.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані в науково-дослідницькій (для підготовки праць з історії України, українського національно-визвольного руху, краєзнавства, націології, історіографії); в освітньо-виховній (для створення навчальних програм, підручників і посібників, планування заходів національно-патріотичного виховання молоді); практично-політичній (для укладання програм політичних партій, планування заходів державних структур щодо формування національної самосвідомості громадян України) роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження виносилися на обговорення конференцій: всеукраїнських наукових – «Українська повстанська армія – феномен вітчизняної і світової історії ХХ століття» (м. Івано-Франківськ, 11 жовтня 2012 р.), «Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації» (м. Тернопіль, 18–22 листопада 2013 р.), «Від

дисидентського руху до Революції Гідності» (м. Львів, 1–2 травня 2015 р.), «VIII Волинська історико-краєзнавча конференція» (м. Житомир, 20 листопада 2015 р.), «Сучасні тенденції у розвитку науки і освіти» (м. Кам'янець-Подільський, 24 березня 2016 р.); міжнародних наукових – «Sapere Aude! Український Вільний Університет: 1945–2015 (до 70-річчя діяльності УВУ в Німеччині)» (м. Львів, 8 жовтня 2015 р.), «X Буковинська ювілейна історико-краєзнавча конференція» (м. Чернівці, 23 жовтня 2015 р.), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 9–10 грудня 2015 р.), «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (м. Київ, 4–5 березня 2016 р.); регіональної наукової – «Правозахисний рух у радянській Україні: прикарпатський вимір» (м. Івано-Франківськ, 26 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основні твердження і висновки викладено в 15 публікаціях, з яких 11 – у фахових виданнях, 5 – у виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою і завданнями. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів (які містять дванадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел (523 позиції) і додатків (14 найменувань). Обсяг основного тексту становить 186 сторінок. Загальний обсяг роботи – 281 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Особистість Валентина Мороза викликала значне зацікавлення науковців-істориків протягом кінця 1960-х – середини 2010-х рр. Весь комплекс наукових досліджень його діяльності можна поділити на три групи – радянська, зарубіжна та сучасна українська історіографії. Всі праці вчених періоду існування незалежної України класифікуємо на декілька підгруп: загальні монографії з історії України другої половини ХХ ст., комплексні дослідження дисидентського руху в УРСР 1950–80-х рр., наукові розвідки з більш вузької проблематики даного періоду, роботи біографічного характеру, а також праці, присвячені вивченню власне постаті В. Мороза.

Історична наука в УРСР була, в першу чергу, знаряддям радянської пропаганди та використовувалася для обґрунтування ідеологічних позицій компартійної верхівки. Представники дисидентства, у числі яких і В. Мороз, таврувалися як адепти «українського буржуазного націоналізму», «агенти іноземних розвідок», «антинародники і реакціонери» тощо. Праці Р. Симоненка [509], В. Добрецової [467], Н. Бусленка [455], В. Трощинського [513] були радше пропагандистськими публіцистичними памфлетами, спрямованими на дискредитацію українського національного руху, ніж повноцінними історичними дослідженнями. При цьому радянські історики не гребували прямими фальсифікаціями фактів і висновків [509, с. 51].

Зважаючи на популярність постаті В. Мороза в середовищі української діаспори, діяльність дисидента знайшла широке відображення у зарубіжній історіографії. Початком наукового вивчення громадсько-політичної діяльності В. Мороза на Заході можна вважати статтю дослідника С. Олійника [491]. Ця праця

є однією з перших спроб осмислення українського дисидентського руху в контексті суспільно-політичних процесів у світі в 1960-х рр. Прізвище В. Мороза подано в переліку репресованих українських інтелектуалів; автор також інформував про написання дисидентом протестних петицій до радянських органів влади, які базувалися на ідеї «національного гуманізму» [491, с. 94–96]. У 1971 р. вийшла друком праця англійського дослідника Дж. Бірча, предметом якої був український національний рух в УРСР у період після XX з'їзду КПРС (1956 р.) [517]. Вчений охарактеризував структуру руху шістдесятників і систему взаємозв'язків між чільними його представниками. У монографії подано інформацію про луцький судовий процес над Д. Іващенкою і В. Морозом; відомості про останнього вміщено також до таблиць, присвячених «першій хвилі арештів» українських дисидентів [517, р. 7–8, 16].

У 1970-х рр. у середовищі діаспори та громадськості країн Заходу В. Мороз, який перебував в ув'язненні, вважався лідером українського дисидентського руху, здійснювалися масштабні кампанії на його підтримку. Це спричинило посилення зацікавлення постаттю В. Мороза серед зарубіжних істориків. З'явилися перші статті, автори яких зосереджували свою увагу саме на його діяльності. Зокрема, російський дисидент-емігрант О. Єсенін-Вольпин у 1974 р. у журналі «Сучасність» подав нарис про В. Мороза, у якому акцентував увагу на його публіцистичних творах 1967–1970 рр. [469, с. 223–224]. У 1975 р. побачила світ розвідка відомого українського емігрантського громадського діяча та науковця М. Прокопа під назвою «Перемога Валентина Мороза» [497]. У статті досить детально описано виступи української діаспори, міжнародних організацій та політичного істеблїшменту західних держав на захист В. Мороза протягом 1971–1974 рр. Також М. Прокоп подав відомості про публікації радянської преси, які мали на меті дискредитувати постать В. Мороза в очах українського суспільства та світової громадськості [497, с. 84–90]. Загалом у статті позитивно та певною мірою апологетично оцінено діяльність В. Мороза.

Ізраїль Клейнер, представник єврейського дисидентського руху в СРСР, який емігрував за кордон, на сторінках своєї праці характеризував В. Мороза як

«пророка і мученика українського національного руху», вважаючи його одним із лідерів генерації шістдесятництва [480, с. 178]. У статті американського історика українського походження Я. Білінського аналізувалися політичні програми ключових діячів дисидентського руху в УРСР. Автор концентрувався на характеристиці ідей та поглядів В. Мороза, викладених у його зверненні до Петра Шелеста від 15 травня 1968 р. та есе «Мойсей і Датан», вказуючи на їх політико-психологічну спрямованість [516, р. 37–38].

Чимало уваги приділяв постаті В. Мороза американський дослідник К. Фармер [518]. Саме В. Мороза, поряд із І. Дзюбою, вчений вважав одним із двох найбільш впливових ідеологів українського національного руху; було розкрито причини світоглядного конфлікту між дисидентами [518, р. 70–73]. К. Фармер одним із перших здійснив ретельний науковий аналіз есеїстики В. Мороза та системи його націоналістичних поглядів [518, р. 174–176]. У роботі детально характеризував ідеї В. Мороза в контексті розгляду морально-етичних засад українського національного відродження 1960-х рр. [518, р. 104–105].

Український діаспорний дослідник І. Лисяк-Рудницький у своїй статті аналізував ідеї чільних діячів дисидентського руху в УРСР в історичній ретроспективі [484]. Систему поглядів В. Мороза історик вважав близькою до інтегрального націоналізму Організації українських націоналістів (ОУН) періоду 1930-х рр. На думку І. Лисяка-Рудницького, саме цей фактор був ключовою причиною міжнародних кампаній у середовищі української діаспори на захист дисидента. Досить схематично вчений характеризував діяльність В. Мороза після його виїзду на еміграцію [484, с. 479–480].

Окремі аспекти протистояння В. Мороза з радянським тоталітарним режимом розглядалися у працях інших зарубіжних дослідників, які побачили світ у 1980-х рр. Зокрема, у книзі С. Блоха та П. Реддавея подано інформацію про використання проти дисидента психіатричних репресій у 1976 р. та масштабну кампанію протесту з цього приводу [451, с. 259]. Російська дисидентка в еміграції Л. Алексєєва в 1983 р. написала працю «Історія інакодумства в СРСР», у якій подала інформацію про публіцистичні твори В. Мороза та другий судовий процес

над ним в Івано-Франківську [441, с. 22–24]. Цього ж року в Канаді побачила світ стаття історика українського походження Б. Нагайла, в якій також у контексті аналізу другої хвилі арештів української інтелігенції початку 1970-х рр. увагу приділено судовому процесу над В. Морозом [519, р. 31–32].

Відомості про діяльність В. Мороза можна зустріти також у працях окремих зарубіжних дослідників періоду кінця ХХ – початку ХХІ ст. Британський вчений Ендрю Вілсон у своїй монографії порівнює есеїстику В. Мороза кінця 1960-х рр. із творами Дмитра Донцова [520, р. 55]. У монографії американсько-польської дослідниці Енн Епплбом описуються умови перебування В. Мороза у Владимирській тюрмі на початку 1970-х рр. [468, с. 418].

Після відновлення незалежності України в 1991 р. розпочалось активне дослідження українського національно-визвольного руху 1950–1980-х рр. у вітчизняній історіографії. Українські вчені отримали змогу здійснити об'єктивний аналіз суспільних процесів в УРСР другої половини ХХ ст. Їх зусиллями протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. вийшли друком ряд комплексних робіт, присвячених історії українського дисидентського руху. У цьому контексті вивченню постаті В. Мороза приділено значну увагу.

Інформацію про діяльність дисидента вміщено в загальних наукових працях з історії України, які висвітлювали період другої половини ХХ ст. Це, передусім, монографії Я. Грицака [462], В. Барана та В. Даниленка [448], В. Барана [449], В. Литвина [485]. Постать В. Мороза згадувалася в контексті дослідження руху шістдесятників (В. Баран, В. Даниленко) [448, с. 128], першої хвилі арештів української інтелігенції і самвидаву (В. Баран, В. Литвин) [449, с. 293–295; 485, с. 189–191]. У роботі Я. Грицака коротко охарактеризовано другий судовий процес над дисидентом у 1970 р. [462, с. 286]. Окремі відомості про В. Мороза у вищеназваних працях, зокрема інформація про термін його засудження під час луцького процесу, потребують уточнення.

Есеїстику В. Мороза другої половини 1960-х рр. вивчав В. Кафарський [479]. Дослідник вважав В. Мороза одним із ідеологів дисидентського руху, який стояв на позиціях інтегрального націоналізму та категорично відкидав марксизм [479,

с. 629–630]. Вчений О. Гринів у дослідженні, присвяченому основним українським націоналістичним теоріям другої половини ХХ ст. [461], здійснив аналіз есе В. Мороза «Хроніка опору», «Серед снігів» та «Мойсей і Датан». Науковець виділив дві основні проблеми, підняті в публіцистиці дисидента, – захист прав людини й утвердження української національної свідомості [461, с. 155–159]. Книга дослідника В. В'ятровича, у якій автор розглядає історію України ХХ ст. крізь призму аналізу розсекречених матеріалів радянських спецслужб, містить фрагментарні відомості про друге ув'язнення В. Мороза [457, с. 431–432].

Протягом перших двадцяти п'яти років існування незалежної України побачили світ цілий ряд ґрунтовних досліджень національно-визвольного руху 1960–1980-х рр., які можна вважати вагомим внеском у вивчення діяльності В. Мороза. Чимало цінної інформації про дисидента подає історик Г. Касьянов у своїй монографії [477]. Вчений характеризує події судового процесу над В. Морозом та Д. Іващенко у Луцьку [477, с. 52–53]. Другий арешт і суд над В. Морозом автор трактує як демонстрацію «нового стилю» у відносинах між владою та інакодумцями, який був спрямований на придушення дисидентського руху [477, с. 85]. У контексті аналізу ключових праць українського самвидаву Г. Касьянов подає власну характеристику чотирьох есе дисидента, а також системи його поглядів кінця 1960-х рр. [477, с. 107–110]. Дослідник акцентує особливу увагу на довготривалому голодуванні В. Мороза під час його ув'язнення у Владимирській тюрмі [477, с. 155–156].

Стаття Ю. Зайцева «Дисиденти» в контексті характеристики опозиційного руху в УРСР вміщує загальні відомості про судові та позасудові методи розправи режиму над В. Морозом [472].

Анатолій Русначенко у монографіях, присвячених українському національно-визвольному рухові середини 1950-х – початку 1990-х рр. [499] та суспільно-політичній думці цього періоду [500], подає відомості про В. Мороза. Цінними є наведені автором дані про поширення його праць серед інших дисидентів, протести інтелігенції під час другого судового процесу над ним, відносини політв'язня з В. Чорноволом [499, с. 165, 178–179, 193, 198]. Також

дослідник вказував на багатогранність та значний рівень актуальності публіцистики В. Мороза 1967–1970 рр. [499, с. 177]. При цьому основною працею дисидента А. Русначенко називав памфлет «Серед снігів» [501, с. 35]. У своїй збірці статей історик трактував В. Мороза вихідцем із культурницького середовища, який згодом перейшов до політичної діяльності [498, с. 188].

Дослідники Ю. Данилюк і О. Бажан у монографії «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.» [463] характеризують перший і другий судові процеси над В. Морозом, його депортацію за кордон. У контексті вивчення українського самвидаву вчені подали у своїй праці перелік публіцистичних творів В. Мороза другої половини 1960-х рр. і короткий аналіз есе «Репортаж із заповідника імені Берії». Особливо цінними є відомості про масштаби поширення цієї праці серед інших учасників дисидентського руху, а також спроби її передачі за кордон [463, с. 66–67, 75–76, 80–84, 187, 195–196, 227].

Досить вагомим внеском у дослідження національно-визвольного руху в УРСР 1950–1980-х рр. стала кандидатська дисертація І. Стасюка [512]. Вивчаючи публіцистичну спадщину В. Мороза, вчений аналізував його есе «Серед снігів» та конфлікт з І. Дзюбою. Івано-франківський судовий процес над публіцистом 1970 р. І. Стасюк трактує, в першу чергу, як результат змін у керівництві КДБ УРСР [512, арк. 90–97].

Борис Захаров у своїй монографії подав відомості про організацію радянською владою репресій проти В. Мороза [473].

Ще однією спробою загальної характеристики українського визвольного руху другої половини ХХ ст. є праця українського дисидента І. Геля «Виклик системі» [460]. У книзі вміщено інформацію про громадсько-політичну діяльність В. Мороза до його першого ув'язнення, зокрема участь в організації луцького та івано-франківського гуртків поширення самвидаву [460, с. 206–207]. Унікальними є відтворення І. Гелем історії передачі есе В. Мороза «Репортаж...» із мордовських колоній на волю і конфлікту В. Мороза та І. Дзюби [460, с. 248–249, 258–259]. Також автор подає відомості, які стосувалися кампанії на захист В. Мороза після його другого арешту в середовищі дисидентського руху [460, с. 260–263].

На початку ХХІ ст. в українській історіографії з'явилася значна кількість наукових досліджень, присвячених конкретним, більш вузьким проблемам у межах тематики історії національно-визвольного руху 1950–1980-х рр. Зважаючи на досить значну інтенсивність громадсько-політичної діяльності В. Мороза в цей період, чимало дослідників у своїх розвідках приділяли увагу її аналізу в контексті окресленої проблеми.

Вагоме місце у вивченні вітчизняної історії другої половини ХХ ст. займають праці, присвячені характеристиці українського самвидаву. Науковець С. Лис [483], аналізуючи самвидав Західної України як феномен культури і суспільно-політичної думки, подає чимало цінних відомостей про В. Мороза та його твори. Досить детально історик висвітлює діяльність луцького осередку поширення нелегальної літератури у 1964–1965 рр., лідером якого був саме В. Мороз [483, с. 31–33]. Також С. Лис подає у своїй праці характеристику чотирьох публіцистичних статей дисидента [483, с. 39–41]. Окремі відомості є про два судові процеси над В. Морозом.

У роботі О. Обертаса [490] досліджено історію розвитку українського самвидаву як альтернативної складової літературного процесу та основної форми антирежимного руху в 1960-х – на початку 1970-х рр. Здійснюючи класифікацію нелегальних творів, автор виділив статті В. Мороза в радикальну течію політичної публіцистики самвидаву [490, с. 134]. Увагу сконцентровано на неоднозначності сприйняття статей В. Мороза його сучасниками-дисидентами та українською діаспорою [490, с. 135–141]. Також вчений подав короткі відомості про В. Мороза в контексті вивчення нелегального часопису «Український вісник» і зробив висновок про те, що публіцистика дисидента була помітним і дискусійним явищем у самвидаві 1960-х рр. [490, с. 180].

Дослідниця Т. Баклашова в науковій статті, присвяченій змістовому наповненню журналу «Український вісник» (2013 р.), трактує виступи у середовищі дисидентського руху з приводу політичного процесу над В. Морозом на рубежі 1960–1970-х рр. як свідчення світоглядної еволюції дисидентства в сторону розуміння хибності та антигуманності ідеології марксизму [447, с. 85]. У

розвідці О. Наумової (2014 р.) подано основні відомості про публікацію праць В. Мороза за кордоном [487, с. 68–69].

Характеристиці українського самвидаву та руху шістдесятників присвячені статті дослідника Я. Секо, який у цьому контексті аналізує діяльність В. Мороза [502, с. 7; 504, с. 2; 505, с. 5–6; 506, с. 6–7; 507, с. 4; 508, с. 4].

Цінні відомості про В. Мороза містяться у працях сучасних українських істориків, які присвячені аналізу позасудових методів боротьби проти учасників дисидентського руху. У монографії О. Федотової під назвою «Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–1990 рр.)» [514] окремий розділ присвячено функціонуванню радянської системи цензурного нагляду в післясталінську епоху. Дослідниця подає інформацію про боротьбу радянської цензури з творчою спадщиною В. Мороза наприкінці 1980-х рр. [514, с. 269–274]. Історик Л. Ведмідь у своїй статті про формування образу дисидентів у офіційній пресі УРСР 1960–1970-х рр. [456] звернула увагу на окремі аспекти кампанії режиму з метою компрометації постаті В. Мороза. У роботі, зокрема, проаналізовано пропагандистську статтю Я. Радченка «Апостол» і його штандарти», спрямовану проти дисидента [456, с. 7–8].

Постаті В. Мороза певну увагу приділено в краєзнавчих дослідженнях. Івано-Франківська дослідниця Т. Галицька-Дідух у своїй статті, присвяченій загальній характеристиці дисидентського руху на Прикарпатті, подала відомості про перший судовий процес над В. Морозом у 1966 р., репресії проти його однодумців, а також про резонансне голодування дисидента в 1974 р. [458, с. 14–16]. Наукова розвідка Ю. Сороки і С. Шкабка про дисидентський рух на Волині вміщує дані про відносини В. Мороза з іншими діячами луцького осередку поширення самвидаву – Д. Іващенко та К. Шишком [511, с. 67].

Вагоме місце в історіографії громадсько-політичної діяльності В. Мороза займають праці біографічного характеру, предметом яких є життя інших відомих дисидентів. У монографії львівського науковця Т. Батенка, присвяченій діяльності відомого дисидента І. Геля – близького знайомого В. Мороза, розкрито моменти їх співпраці під час перебування у колоніях суворого режиму в 1966–1967 рр., роль

В. Мороза в ідеологічній диференціації дисидентського руху, основні ідеї та загальне спрямування його твору «Серед снігів» [450, с. 64–65, 74–86]. Учений докладно висвітлив табірний конфлікт за участі В. Мороза та І. Гея в сосновській колонії у 1976–1979 рр. та його резонанс у дисидентському середовищі, розглянув суперечку з психологічної точки зору [450, с. 105–120].

Науковець Ю. Зайцев у вступній статті до видання свого інтерв'ю з І. Дзюбою (2001 р.) подав власний аналіз ідеологічного конфлікту літературного критика з В. Морозом у 1970 р. [486, с. 25–28]. У кандидатській дисертації дослідника Д. Зінчука, присвяченій діяльності священника і політв'язня Василя Романюка, розкрито відносини останнього з В. Морозом у 1969–1970 рр. Вчений зробив висновок, що приводом до арешту священника в ході «генерального погрому» став його виступ на захист В. Мороза в 1971 р. [475, арк. 64–72].

Чимало відомостей про діяльність В. Мороза містить також монографія науковця В. Деревінського про В. Чорновола, у контексті висвітлення основних віх життя якого дослідник приділив чималу увагу його взаєминам із В. Морозом, ролі останнього у виданні журналу «Український вісник», його конфлікту з І. Дзюбою. В. Деревінський характеризував зусилля В. Чорновола в організації протестної кампанії після другого арешту В. Мороза у 1970 р. [464, с. 43–49, 70].

Науковець В. Островський у своїй дисертації подає відомості про контакти В. Мороза з одним із лідерів УНФ З. Красівським, а також описує умови перебування політв'язнів у Владимирській тюрмі [492, арк. 102–104].

У період незалежності України опубліковано декілька робіт, присвячених висвітленню проблематики життя та діяльності власне В. Мороза. Першу спробу комплексного дослідження громадсько-політичної і наукової праці дисидента здійснив Г. Бурнашов, який у 1960-х рр. був студентом В. Мороза. У 1990-х рр. Г. Бурнашов написав нарис про свого викладача, який побачив світ 2000 р. у збірці «Борітеся – поборете!» [454]. Письменник розкрив основні віхи протистояння В. Мороза з радянським режимом [454, с. 50–71]. Загалом робота Г. Бурнашова має художньо-публіцистичний характер.

У 2009–2016 рр. наукове дослідження постаті В. Мороза значно активізувалося. Історик О. Полянський у своїй статті [494] вмістив коротку біографію дисидента та характеристику публіцистики В. Мороза 1960–1980-х рр. Оригінальною є його класифікація творчої спадщини дисидента за шістьма хронологічно-тематичними блоками. Вчений детально проаналізував есе В. Мороза, проте основну увагу зосередив на вивченні наукових праць. О. Полянський розглядає бачення В. Морозом ключових проблем українського суспільства, пов'язаних із перебуванням України в складі СРСР, ілюструє еволюцію його поглядів [494, с. 2–10].

В іншій статті вчений детально проаналізував працю В. Мороза «Україна у ХХ столітті. Етап перший 1900–1920 рр.» [495]. О. Полянський вказував на оригінальність авторського стилю та концептуального бачення подій Української революції, її передумов, причин та наслідків, основних історичних постатей того часу [495, с. 16–20].

У 2010 р. побачила світ стаття Я. Секо «Ідея нації в есеїстиці Валентина Мороза» [503]. Поданий у ній аналіз основних націологічних понять публіцистики В. Мороза кінця 1960-х р. є досить глибоким, опирається на аналогії з поглядами провідних світових вчених-націологів. У спектрі націологічних теорій Я. Секо розміщує ідеї В. Мороза в крайню версію примордіалістської парадигми мислення та відзначає наявність у есеїстиці дисидента всіх основних рис інтегрального націоналізму. Вчений критично ставиться до концепції В. Мороза та вказує на її основні недоліки та вади [503, с. 1–5].

Дослідник П. Арсенич у 2011–2012 рр. опублікував ряд статей, присвячених періоду викладацької діяльності В. Мороза в Івано-Франківському педінституті в середині 1960-х рр. та його спробам організації місцевого гуртка в руслі дисидентського руху [443; 444; 445]. З точки зору журналістики публіцистичні твори В. Мороза дисидентського періоду його життя охарактеризувала дослідниця Н. Дзьомба. У своїй статті вона ретельно проаналізувала попередньо виокремлені складові системи державотворчих поглядів публіциста та встановила їх національно-світоглядне значення [466, с. 19–21]. Вчений Р. Сіромський

проаналізував громадсько-політичні кампанії в Канаді в 1970-х рр., спрямовані на звільнення В. Мороза з ув'язнення, ретельно дослідив діяльність українських емігрантських організацій та політичної еліти Канади щодо захисту українського політв'язня [510, с. 106–116].

Для розуміння системи поглядів В. Мороза виникла потреба в працях з історії українського націоналізму. У цьому контексті використано праці Дж. Армстронга [442], Г. Касьянова [476; 478] та О. Зайцева [470; 471].

Короткі нариси, присвячені постаті В. Мороза, представлені в українських енциклопедичних виданнях, зокрема в «Міжнародному біографічному словнику дисидентів країн Центральної та Східної Європи» [520, с. 485–488], у 7-му томі 10-томної «Енциклопедії історії України» [521, с. 71–72], довіднику «Рух опору в Україні: 1960–1990» [523, с. 443–445].

Отже, проблематика громадсько-політичної та наукової діяльності В. Мороза знайшла досить широке відображення у зарубіжній та сучасній українській історіографії. Вивчення постаті В. Мороза здійснювалося переважно в контексті дослідження українського дисидентського руху 1950–1980-х рр. Увага науковців приділялася, в першу чергу, найбільш резонансним віхам діяльності інакодумця протягом дисидентського періоду його життя (1964–1979 рр.). Чимало дослідників акцентували увагу на розгляді есеїстики В. Мороза другої половини 1960-х рр. та інших публіцистичних творів автора. При цьому формування світогляду дисидента, його громадсько-політична діяльність у еміграційний та сучасний періоди фактично залишилися поза увагою істориків. Загальними недоліками переважної більшості наукових розробок, які стосуються постаті В. Мороза, є певні фактологічні неточності та ігнорування авторами значного масиву архівних матеріалів. Наукове дослідження постаті В. Мороза значно активізувалося тільки на початку XXI ст., проте так і не набуло системного і комплексного характеру. Констатуємо, що загальний стан вивчення життя та діяльності такої знакової постаті в українському дисидентському русі є недостатнім і не відповідає сучасним суспільним запитам. За період незалежності України не створено спеціального монографічного дослідження, яке б достатньою мірою висвітлювало діяльність

В. Мороза. Тому актуалізувалася потреба у здійсненні загального й об'єктивного історичного дослідження.

1.2 Джерельна база

Джерельна база до вивчення громадсько-політичної і наукової діяльності В. Мороза досить різнопланова. Під час написання роботи, задля дотримання принципу об'єктивності, нами використано матеріали різного походження – як із дискурсу дисидентського руху, так і офіційні радянські документи, матеріали органів держбезпеки СРСР, а також джерела з українського еміграційного середовища. Весь їх комплекс класифіковано на дві великі групи – неопубліковані і опубліковані документи. Серед останніх виділено чотири підгрупи: 1) твори В. Мороза; 2) збірки документів; 3) спогади і мемуари; 4) матеріали періодичних видань.

У дисертації вперше введено до наукового обігу 162 раніше не опублікованих документи. Значна кількість документів, які висвітлюють діяльність В. Мороза, зберігається в державних архівах (Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), Державному архіві Волинської області, Державному архіві Івано-Франківської області), сховищах Служби Безпеки України (Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ), архів обласного управління у Івано-Франківську) та музеях (Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип» у Києві, Волинський краєзнавчий музей).

У ЦДАГО України матеріали про В. Мороза зосереджені в раніше засекречених документах загального відділу Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (ф. 1) та охоплюють хронологічний проміжок 1970–1980 рр. [1–12]. Це переважно доповідні записки радянських чиновників на адресу партійного і державного керівництва УРСР та СРСР. У справі № 398 міститься інформація про організацію івано-франківського судового процесу над В. Морозом [1]. Справа № 877 включає відомості про особливості його

перебування у Владимирській тюрмі і текст скарги В. Мороза на адресу першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького [6]. Близько десятка справ стосуються реакції радянського керівництва на масштабні кампанії захисту дисидента та здійснення спроб дискредитації В. Мороза в середовищі української інтелігенції та діаспори. Особливо цінною є справа № 1891, де зібрана інформація про національне піднесення українців США й Канади в перші місяці перебування дисидента на волі навесні–влітку 1979 р. [10]. Участь політв'язня у акціях антирадянського спрямування в країнах Заходу та падіння його авторитету серед української діаспори в 1979–1980 рр. також знайшли своє відображення у матеріалах ЦДАГО України [10–12].

Під час написання роботи використано чималий комплекс матеріалів про В. Мороза, який міститься у ЦДАЗУ. У першу чергу, це досить об'ємна справа № 41 фонду Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) (ф. 36), присвячена постаті дисидента [14]. У цій справі, яка охоплює часовий проміжок 1974–1984 рр., є брошури і листівки про дисидента, вирізки із зарубіжних газет, тексти його виступів та інтерв'ю, матеріали Комітетів оборони Валентина Мороза (КОВМ) – об'єднань, створених з метою проведення акцій на захист політв'язня. Значний масив джерел стосується відносин дисидента з провідними діаспорними організаціями, його публіцистичної і видавничої діяльності в перші роки перебування за кордоном.

Інформацію про участь В. Мороза в акціях української діаспори, приурочених до початку Мадридської наради країн-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) у 1980 р., містить справа № 48 фонду СКВУ [15]. Матеріали, які стосуються міжнародного резонансу щодо другого судового процесу над В. Морозом у 1970 р., містяться також у фондах Державного центру УНР в екзилі (ф. 35) [13] і Світової координаційної ради ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (ф. 38) [16]. Відомості про кампанії на захист дисидента зосереджені також у фонді Аркадія Жуковського (ф. 44) [17].

У Держархіві Волинської обл. містяться документи виконавчого комітету сільської ради с. Холонів Горохівського району (ф. Р–571), де В. Мороз народився

і провів свої дитячі роки. Матеріали за 1946–1953 рр. висвітлюють процеси встановлення радянської влади, колективізації і розкуркулення в селі, які зачепили і родину Морозів та вплинули на формування його світогляду. Тут є відомості про Холонівську школу, де в 1940-х рр. навчався В. Мороз [18–21]. Упродовж 1964–1965 рр. дисидент викладав історію у Івано-Франківському педагогічному інституті, документація якого зберігається у фонді Р–1345 Держархіву Івано-Франківської обл. [22; 23].

Проте ключовими під час дослідження дисидентської діяльності В. Мороза, зважаючи на його перманентне протистояння з радянським режимом, є матеріали архівів колишніх органів державної безпеки УРСР – Комітету державної безпеки (КДБ) (зараз – архіви Служби Безпеки України). У фонді 6 ГДА СБУ зберігається справа № 44 по звинуваченню В. Мороза та Д. Іващенко періоду першої хвилі арештів 1965–1966 рр., яка складається з восьми томів [43–50]. Особливо цінними є протоколи допитів обвинувачених і свідків, матеріали судових експертиз, стенограма судового засідання у справі інакодумців, яке відбулося в Луцьку в січні 1966 р. Привертають увагу відомості про поведінку заарештованих під час досудового слідства, методи тиску на них зі сторони працівників КДБ, позасудові репресії проти інших активних учасників луцького та івано-франківського гуртків.

Під час написання роботи нами використано також матеріали низки інших кримінальних справ, які знаходяться у фонді 6 ГДА СБУ. Це, зокрема, справи за 1972–1973 рр. по звинуваченню І. Геля (№ 205) [51–53], І. Дзюби (№ 55) [34–39], Євгена Сверстюка (№ 50) [25–29], Івана Світличного (№ 45) [30–33], Василя Стуса (№ 47) [24] і В. Чорновола (№ 196) [40–42]. У протоколах допитів фігурантів кримінальних справ та свідків міститься інформація про громадсько-політичну діяльність В. Мороза під час його перебування на волі в 1969–1970 рр., його взаємовідносини з київськими та львівськими інакодумцями, поширення у дисидентському середовищі публіцистичних творів В. Мороза.

Одним з найбільш вагомих комплексів джерельних матеріалів, що використані під час написання роботи, є документи фонду 16 ГДА СБУ. Це, передусім, доповідні записки й інформаційні повідомлення українського КДБ на

адресу ЦК КПУ та загальносоюзного керівництва. Відомості про В. Мороза охоплюють значний часовий проміжок – 1965–1982 рр. В архівних справах 1965–1968 рр. міститься інформація про перший судовий процес над дисидентом і продовження його антирадянської діяльності в умовах ув'язнення в мордовських колоніях [54–60]. На основі матеріалів за 1970 р. можна зробити висновки про організацію радянським репресивним апаратом другого арешту В. Мороза та івано-франківського судового процесу над ним [61–65]. Відомості про перебування В. Мороза у Владимирській тюрмі та мордовських колоніях, кампанії на захист В. Мороза, а також заходи радянських спецслужб щодо його дискредитації вміщують справи за 1971–1979 рр. [66–106]. Інформаційні повідомлення КДБ УРСР за травень 1979 – листопад 1982 рр. розкривають основні віхи громадської діяльності дисидента в еміграції, а також продовження дискредитаційної кампанії щодо В. Мороза зі сторони радянського режиму [106–120].

У архіві управління СБУ в Івано-Франківській області знаходиться кримінальна справа № 14 по звинуваченню В. Мороза, яка складається з п'яти томів та охоплює хронологічний проміжок 1967–1970 рр. [121–125]. У перших трьох томах висвітлюється спроба організації репресій проти дисидента у відповідь на написання ним памфлету «Репортаж...» під час першого періоду його перебування за ґратами в 1968–1969 рр. Четвертий і п'ятий томи стосуються другого арешту В. Мороза, слідчих дій зі сторони співробітників КДБ та судового процесу над ним у Івано-Франківську в 1970 р. У справі зберігаються протоколи допитів обвинуваченого, а також інших українських дисидентів, стенограма судового засідання, описи експертиз самвидавних матеріалів тощо.

Надзвичайно об'ємний комплекс матеріалів про постать В. Мороза міститься у фондах Музею-архіву і документаційного центру українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» (м. Київ). Тут зберігаються папки ДП–47: М [126–130], ДП–48: М [131–134], ДП–49: М [135–139], ДП–50: М [140–144], ДП–51: М [145–148], під назвою «Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Мороз В.», а також досьє ДП–52: М [149–158], яке стосується дружини дисидента Раїси Мороз. Документи, зосереджені в цих фондах, переважно діаспорного походження,

охоплюють 1970–1980-ті рр. Це, передусім, вирізки з газет, брошури, буклети, тексти виступів та інтерв'ю, прес-релізи КОВМ.

У Волинському краєзнавчому музеї зберігається підбірка фотографій В. Мороза про його участь у луцькому дисидентському гуртку в 1964–1965 рр., а також перші роки перебування за кордоном (1979–1980 рр.) [159–161].

Певна інформація про діяльність В. Мороза міститься у закордонних архівах. Зокрема, у фондах фонових документів Архіву Організації українських націоналістів (ОУН) в Українській Інформаційній Службі Лондона знаходяться аудіозаписи прес-конференції дисидента в Гарвардському університеті, яка відбулася 8 травня 1979 р., через декілька днів після його звільнення з радянських виправно-трудова колоній (ВТК) [162].

Однією з ключових груп джерел при дослідженні В. Мороза є його твори, які можна поділити на декілька підгруп: публіцистика, наукові праці, літературна творчість. До публіцистичної спадщини належать, у першу чергу, п'ять есе: «Репортаж...», «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору» і «Замість останнього слова», написані протягом 1967–1970 рр. [163, с. 17–140; 173, с. 17–140; 211; 217, с. 83–117]. У цих творах міститься інформація про політичні, суспільні, націоналістичні погляди дисидента в даний період. Вони набули значного поширення у середовищі дисидентського руху і справили вплив на його ідеологічну спрямованість. Протягом 1967–1973 рр. В. Мороз написав також чимало протестних заяв на адресу керівництва УРСР [173, с. 165–178].

Значна кількість публіцистичних праць автора побачила світ в еміграційний та сучасний періоди його життя. Так, у 1980 р. у Клівленді (США) опублікована збірка В. Мороза «Тверді мелодії» [217], до якої увійшли його памфлети, виступи та інтерв'ю, написані або виголошені протягом першого року перебування за кордоном. У 1980-х – на початку 1990-х рр. він регулярно виступав у діаспорній пресі з публікаціями про актуальні проблеми громадського та культурного життя українців за кордоном та в УРСР [164–171; 174; 176–179; 181–183; 186; 188; 190; 191; 193; 194; 197–200; 202; 203; 205–207; 210; 212; 213; 218; 221; 226; 227; 229–241; 243–245]. Після повернення до України написав декілька брошур, серед яких:

«Націоналізм ХХІ століття» [195; 196], «У пошуках українського Піночета» [219], «Молодь і процес сучасного українського державотворення» [192] та ін. Ці праці є свідченням еволюції світогляду публіциста та його ставлення до ключових суспільно-політичних проблем.

Валентин Мороз є автором значної кількості наукових праць у галузі історії України. У середині 1960-х рр. у рамках підготовки дисертації «Солідарність українських і польських трудящих в боротьбі з фашизмом в Польщі напередодні Другої світової війни» він декілька разів публікував тези своїх виступів на наукових конференціях в Івано-Франківську [189; 214; 228]. Про наукові зацікавлення В. Мороза періоду його перебування в еміграції 1979–1991 рр. можна зробити висновок на основі збірки «Лекції з історії України» [187]. Свідченням активної наукової діяльності вченого є його праці «Голод 33-го року – міфи і факти» [170], «Чи була в нас держава?» [229], «Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору» [205], «Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки» [234–239]. Ключовим джерелом для вивчення діяльності В. Мороза на науковій ниві в період незалежності України є його монографія «Україна у двадцятому столітті» [222–224].

Серед літературних творів В. Мороза варто виділити вірші зі збірки «Прелюд», написані автором у 1969–1970 рр. [173, с. 148–160]. Відбуваючи свій другий термін у Владимирській тюрмі, дисидент написав декілька поезій у прозі [173, с. 141–147; 217, с. 11–15], які є важливими свідченнями його морально-психологічного стану в умовах ув'язнення.

Під час підготовки дисертаційної роботи використано чимало збірок опублікованих документів з історії українського національно-визвольного руху 1950–1980-х рр. Важлива інформація про міжнародні кампанії на захист В. Мороза в першій половині 1970-х рр. та участь у них Антибільшовицького блоку народів (АБН), Всесвітньої Антикмуністичної Ліги (ВАКЛ) міститься у третьому і четвертому томах збірника матеріалів про діяльність АБН [246; 247]. На початку ХХІ ст. видано кілька збірників історичних джерел про гельсінський правозахисний рух в СРСР, зокрема, 2001 р. в Харкові друком вийшла збірка

«Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Документи і матеріали» [257–258]. Про постать В. Мороза неодноразово згадувалося у меморандумах, деклараціях і повідомленнях Української Гельсінської групи (УГГ) як приклад репресивної політики радянського режиму проти дисидентського руху. У збірнику документів Московської Гельсінської групи висвітлено заходи російських інакодумців на захист українського політв'язня В. Мороза в другій половині 1970-х рр. [249].

Досить багатим на інформацію про дисидента є опубліковане 2004 р. видання «Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців» [259], упорядником якого виступив науковець Ю. Зайцев. У книзі подано документи про розправу радянського режиму над подружжям дисидентів у рамках групової справи «Блок» у 1972–1973 рр. При цьому одним зі звинувачень під час слідства та суду над Калинцями було поширення ними творів В. Мороза та написання віршів на його честь. Досить інформативними є подані в книзі епістолярні матеріали – листи І. Калинець і Р. Мороз до політв'язня. Чимало документів присвячено участі львівських поетів у акціях на підтримку заарештованого дисидента.

У збірнику «Реабілітовані історією. Волинська область. Книга перша», виданому 2010 р., вміщено матеріали вироку Волинського обласного суду В. Морозу та Д. Іващенко, який ухвалено під час першої хвилі арештів у січні 1966 р. [255, с. 371–375].

Основою збірки документів «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)», яку підготував дослідник В. Даниленко, стали розсекречені інформаційні й спеціальні повідомлення, доповідні записки КДБ про різні форми дисидентського руху [254]. Книга містить невелике досьє органів держбезпеки на В. Мороза, складене в 1966 р. у ході першої хвилі арештів, а також матеріали про поширення праць публіциста в дисидентському середовищі.

Задля аналізу генези системи поглядів В. Мороза використовувалися збірки творів ідеологів українського націоналізму 1920–1940-х рр. – Д. Донцова [250–252], М. Сціборського [271], Ю. Липи [253].

До третьої підгрупи джерел належать спогади та інтерв'ю учасників дисидентського руху, близьких та знайомих В. Мороза, у яких подаються відомості про його життя та діяльність. Мемуари дружини В. Мороза – Раїси Мороз під назвою «Проти вітру» [283] стали важливим джерелом, яке використовувалося в ході написання роботи. У книзі подано унікальні відомості про В. Мороза, які охоплюють хронологічний проміжок від середини 1950-х до початку 1980-х рр. У мемуарах передано атмосферу побачень Р. Мороз зі своїм чоловіком у місцях позбавлення волі, описано морально-психологічний стан політв'язня, а також заходи в середовищі дисидентського руху, спрямовані на його захист. Р. Мороз подала також відомості про перші місяці проживання свого чоловіка в еміграції. Характеристика діяльності В. Мороза в книзі дружини є досить суб'єктивною, що зумовлено складними відносинами між подружжям після розриву. Проте цей фактор не заперечує важливості та цінності книги «Проти вітру» при формуванні загальної картини дисидентського та еміграційного періодів життя В. Мороза.

Відомості про участь В. Мороза в дисидентському русі знаходяться у численних мемуарах його учасників. Задля всебічного дослідження постаті дисидента використано твори, спогади та інтерв'ю Івана Геля [261; 271], Богдана Гориня [264], Михайла Гориня [265; 266], Василя Гука [267], Ігоря Калинця [286], Олесі Ковальчук [278], Романа Корогодського [279], Василя Лісового [280], Левка Лук'яненка [281], Василя Овсієнка [284; 285], Леоніда Плюща [309], Євгена Свєрстюка [289], Данила Шумука [298]. Важливу інформацію про постать В. Мороза можна знайти в збірках спогадів, які присвячені постатям Петра Григоренка [262], Зіновія Красівського й Олени Антонів [260], Івана Світличного [268], В'ячеслава Чорновола [317–322]. Комплекс мемуарних джерел містить інформацію про роль В. Мороза в поширенні самвидаву, його світоглядні та ідеологічні принципи, діяльність під час першого та другого ув'язнень, відносини з іншими дисидентами. Характерно, що оцінка його діяльності і ставлення до нього в спогадах сучасників варіюється від позитивного до вкрай негативного, що є свідченням суперечливості постаті.

Матеріали про умови перебування В. Мороза в радянських тюрмах і колоніях містяться у спогадах жертв репресій тоталітарного режиму неукраїнського походження. Так, збірник «Іноземці про українських політв'язнів» [269] вміщує мемуари політв'язнів Георгія Давидова, Сімаса Кудірки, Анатолія Радигіна, Якова Сусленського, Михайла Хейфеца, Авраама Шифрина, у яких є відомості про В. Мороза. Лідер російського правозахисного руху Андрій Сахаров у своїх спогадах неодноразово описував власні зусилля у рамках кампанії оборони В. Мороза [288]. Хід переговорів між США та СРСР щодо його звільнення та обміну в числі п'яти дисидентів на двох радянських шпигунів описується в книзі мемуарів радника президента США з національної безпеки Збігнева Бжезінського «Сила і принципи...» [299].

У ході написання дисертаційної роботи зібрано низку усноісторичних матеріалів – інтерв'ю, які записані автором дисертації під час польових досліджень. Протягом 2014–2016 рр. взято три об'ємні інтерв'ю у В. Мороза [272–274], який у даний час проживає в місті Львові (додаток П. 4). Вони містять інформацію про життєвий шлях дисидента, формування його світогляду, діяльність протягом дисидентського, еміграційного і сучасного періодів. Використання спогадів В. Мороза сприяло заповненню численних «білих плям» у його біографії, про які немає інформації в інших джерелах. У 2016 р. в селі Холонів Горохівського району Волинської області вдалося записати інтерв'ю в односельчанок В. Мороза Раїси Приходи [277] та Галини Приходи про його дитинство [276]. Також зібрано спогади Михайла Паньківа [275], який був студентом Івано-Франківського педінституту в середині 1960-х рр., і тодішнього викладача цього інституту Петра Арсенича [270]. Вони містять цінні відомості про громадсько-політичну діяльність В. Мороза в 1964–1965 рр. у місті Івано-Франківську.

Окрему підгрупу документів для вивчення постаті В. Мороза становлять матеріали періодичних видань. Інформацію про його діяльність можна знайти в самвидавних, радянських, зарубіжних і сучасних українських журналах та газетах. Позацензурні часописи «Український вісник» [293] і «Хроніка поточних подій» (ХПП) [415–422], що видавалися у середовищі – відповідно – українських і

російських інакодумців, є своєрідними літописами дисидентського руху. Громадська діяльність В. Мороза наприкінці 1960–1970-х рр. не залишилася поза їх увагою.

Журнал «Український вісник», одним із редакторів перших номерів якого був сам В. Мороз, висвітлював порушення демократичних прав і свобод зі сторони радянського режиму на території України та акцентував особливу увагу на утисках національних прав українського народу. Перші шість випусків часопису, які побачили світ у самвидаві протягом 1970–1972 рр., містять публіцистичні твори В. Мороза, написані наприкінці 1960-х рр., його скарги і заяви протесту на адресу органів влади [293]. Досить інформативними є рубрики в № 3 і № 4 журналу, присвячені другому арешту В. Мороза, судовій розправі над ним у 1970 р., а також акціям на захист політв'язня.

Публікації про В. Мороза найбільшого самвидавного періодичного видання СРСР – «Хроніки поточних подій» (ХПП) – охоплюють десятирічний проміжок та стосуються подій 1971–1978 рр. [415–422]. Оскільки більшу частину цього періоду В. Мороз перебував в ув'язненні, інформацію про нього переважно можна знайти в рубриці ХПП «В тюрмах і таборах» (підзаголовки «Владимирська тюрма» та «Мордовські табори»). Певна лаконічність у викладі матеріалів, присвячених дисиденту, пояснюється використанням редакторами ХПП особливого стилю написання статей у вигляді «хроніки». Публікації ХПП про життя і діяльність В. Мороза досить об'ємні – три великі статті, присвячені івано-франківському судовому процесу 1970 р. [415], довготривалому голодуванню політв'язня у Владимирській тюрмі в 1974 р. [416] і спробі застосування проти нього психіатричних репресій у 1976 р. [419], а також не менше десяти згадок у рубриках.

Декілька статей про В. Мороза надруковано в окремих центральних і регіональних періодичних виданнях в УРСР протягом 1971–1977 рр. У першу чергу, це статті Я. Радченка «Апостол і його штандарти» (1971 р.) [388] в газеті «Радянська освіта», Степана Возняка «Аристократ духа» і його заокеанські покровителі» (1974 р.) [331] та І. Колодяжного «Третій від заднього краю» (1977 р.) [355] в івано-франківській обласній газеті «Прикарпатська правда». У цих

публікаціях В. Мороза характеризували як державного зрадника та кримінального злочинця, який систематично зводив наклепи на радянський устрій [388].

Масштабний міжнародний резонанс другого ув'язнення В. Мороза, а також його вимушена еміграція спричинилися до появи значної кількості публікацій про дисидента в закордонних періодичних виданнях у 1970–1980-х рр. Під час написання роботи використано статті, присвячені В. Морозу, які виходили друком у найбільш знакових часописах української діаспори – суспільно-політичному та науково-літературному журналі «Визвольний шлях» (Лондон) [314; 317; 323; 360], місячнику літератури, мистецтва і суспільного життя «Сучасність» (Мюнхен) [336; 375; 385; 414], газеті «Українські вісті» (Детройт) [310; 437], науково-історичному журналі «Вісті комбатанта» (Нью-Йорк) [168; 172; 180; 184; 201; 205; 208; 215; 216; 225; 234–239], першій щотижневій газеті української еміграції «Свобода» (Нью-Йорк) [301; 302; 304–309; 311; 312; 316; 318; 320; 321; 324; 327–329; 334; 335; 345; 346; 349; 351; 352; 367–369; 377; 382; 383; 389; 391–394; 395; 397; 399–401; 402; 403; 405–408; 410–412; 429; 435; 436]. Закордонна преса висвітлювала події міжнародних кампаній у країнах Заходу на захист В. Мороза протягом 1970–1979 рр., громадсько-політичну діяльність колишнього політв'язня за кордоном. В еміграційній періодиці побачили світ чимало публіцистичних, наукових та літературних творів дисидента. Додатковою складністю під час реконструкції біографії В. Мороза за матеріалами діаспорних часописів є певний рівень їх політичної заангажованості.

Протягом 1980–1991 рр. В. Мороз у Клівленді (США) та Торонто (Канада) видавав власний часопис «Анабазис», матеріали якого є вагомим джерелом до вивчення суспільно-політичної і наукової діяльності дисидента в цей період [300; 303; 313; 315; 322; 325; 326; 330; 333; 338–340; 341–344; 347; 350; 353; 354; 356; 357; 359; 360; 364; 365; 370; 372–374; 376; 379–381; 384; 386; 387; 390; 398; 404; 409; 413; 423–428; 430–433; 485–440]. У журналі подано інформацію про мітинги і демонстрації, в яких брав участь В. Мороз, спробу організації ним власного політичного осередку «Лицарі Святослава», його викладацьку роботу в Гарварді та Українському вільному університеті (УВУ).

Значно менше відомостей про В. Мороза є в сучасній українській пресі. Зважаючи на те, що в 1990-х рр. історик був неофіційним ідеологом Соціал-національної партії України (СНПУ), матеріали про його громадсько-політичну діяльність можна знайти в офіційних періодичних виданнях цієї політсили «Соціал-націоналіст» [242] і «Орієнтири» [185; 371; 434]. Інтерв'ю В. Мороза, його наукові праці та інформацію про його життя і діяльність публікували часописи «За вільну Україну» [331], «Експрес» [362], «Дзеркало тижня» [337].

Отже, джерельна база вивчення життя і діяльності В. Мороза доволі багатопланова, що сприяє об'єктивності дисертаційного дослідження. Найбільша кількість джерельних матеріалів стосується дисидентського та еміграційного періодів життя В. Мороза, в той час як документів про формування його світогляду в дитячі та юнацькі роки, а також діяльність після 1991 р. виявлено менше. До наукового обігу запроваджено значний масив не опублікованих досі архівних джерел, серед яких матеріали з державних архівів, документи сховищ спецслужб КДБ – СБУ, музейні фонди.

Вперше використано більшість публікацій радянської, закордонної та сучасної української періодики, а також значний масив усноісторичних матеріалів. Публіцистичні, наукові та літературні твори В. Мороза дозволяють зробити висновки про його світоглядну еволюцію, ідеологічні та політичні позиції, історіософію. Не менш важливими є комплекс опублікованих джерел, мемуарна література, матеріали самвидавної періодики, які розкривають взаємини В. Мороза із сучасниками, його роль у структурі українського дисидентського руху. Виявлені джерельні матеріали дозволяють повноцінно реконструювати біографію В. Мороза, а також основні віхи його громадсько-політичної і наукової діяльності.

1.3 Методологія наукової роботи

Вивчення життєвого шляху та діяльності українського дисидента й історика Валентина Мороза вимагало врахування основних методологічних засад наукового пізнання. Тому під час написання дисертаційної роботи обрано загальну

теоретичну парадигму дослідження. Також виділено основні принципи історичного пізнання. Не менш важливим є обґрунтування використання комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних, джерелознавчих методів. Методологія проблеми зумовлена передусім специфікою, складністю та актуальністю дисертаційного дослідження.

Однією з найбільш важливих категорій методології є парадигма – сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки, концептуальна основа, яка задає головний напрям розвитку. Задля повноцінного і всебічного досягнення мети і завдань цього дисертаційного дослідження використано цивілізаційну парадигму. Її значення при дослідженні українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. полягає в тому, що велику кількість його особливостей можна прослідкувати тільки в контексті загальних тенденцій розвитку найбільших світоглядно-культурних спільнот у цей період. Цивілізаційна парадигма має особливе значення у біографічних дослідженнях, оскільки людина при застосуванні цього підходу розглядається як активна самодостатня індивідуальність. З точки зору дослідження окремо взятої постаті В. Мороза використання цієї парадигми абсолютно виправдовує себе. Життя та діяльність дисидента розглядається у контексті історії України як складової Східноєвропейсько-Євразійської цивілізації середини ХХ – початку ХХІ ст. [493].

За Олексієм Бочаровим, принципи наукової роботи – це фундаментальні загальні риси, які об'єднують застосування основних методів пізнання [453, с. 14]. Їх дотримання є обов'язковим під час здійснення історичних досліджень. При написанні дисертаційної роботи використовувалися принципи об'єктивності, історизму, системності, всебічності та понятійний.

Одним із основних завдань науковця під час вивчення постаті історичного діяча є якомога повніше абстрагування від свого ставлення до його особи, а також урахування як «позитивних», так і «негативних» подій його життєвого шляху. Цьому сприяє дотримання принципу об'єктивності, який є одним із найбільш важливих загальнонаукових принципів. Задля об'єктивізації вивчення постаті дисидента В. Мороза враховувалися різні оцінки його діяльності – як позитивні,

так і негативні. Використовувалися джерела різного походження – спогади дисидента і його сучасників, офіційні радянські матеріали, самвидавні документи, еміграційна та сучасна українська періодика. Висновки інших вчених щодо постаті В. Мороза постійно корелювалися з комплексом джерел.

Врахування принципу історизму передбачає вивчення будь-якої події чи явища в генезисі і розвитку, пояснення їх у взаємозв'язку з першопричинами та етапами існування [453, с. 15]. Його застосування є необхідним під час дослідження особистості В. Мороза. Вивчення громадсько-політичної діяльності дисидента передбачало здійснення ретельної характеристики історичного періоду, у якому відбувалося формування його світогляду. Система поглядів та життєвий шлях діяча досліджувалися у тісному зв'язку зі знаковими періодами в історії українського суспільства середини – другої половини ХХ ст.: подіями Другої світової війни, радянзації Західної України, хрущовської «відлиги», появи дисидентського руху тощо. В ході роботи послідовно розкрито причини входження В. Мороза до дисидентського руху, а також основні етапи його опозиційної діяльності.

Досить важливими під час історичного дослідження є принципи системності та всебічності. У дисертації особистість В. Мороза розглядалася як цілісна система, яка охоплює собою сукупність усіх соціальних зв'язків дисидента, рис його характеру й особливостей світогляду. Результати громадсько-політичної і наукової діяльності В. Мороза залежали як від його внутрішнього світу, почуттів, переживань, життєвого досвіду, так і від суспільного середовища, яке оточувало дисидента. Задля дотримання принципу всебічності піддано вивченню різні аспекти діяльності В. Мороза, узагальнено точки зору різних дослідників та історичних діячів щодо оцінки цієї постаті.

Понятійний принцип передбачає уточнення змісту контраверсійних термінів, які використовувалися під час характеристики різних суспільних явищ і процесів. Одним із найбільш дискусійних питань у вивченні історії України другої половини ХХ ст. є коректність застосування назви, що поєднує всі напрями і прояви антирежимної діяльності в післясталінську епоху. У цьому контексті дослідники Ю. Зайцев, В. Баран, Б. Захаров вживають термін «дисидентський рух»,

Г. Касьянов, К. Фармер – «рух опору», Юрій Курносів і Л. Алексєєва – «рух інакомислення», А. Русначенко та І. Стасюк – «національно-визвольний рух», а О. Бажан і Ю. Данилюк – «опозиційний рух» [481, с. 2–3].

При цьому найбільш поширеним у даному контексті серед вчених є поняття «дисидентський рух». Вважаємо доцільним визначення терміна «дисидентство», запропоноване О. Бажаном та Ю. Котляром – «сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства» [446, с. 7; 481, с. 4]. Водночас дисидентський рух є складовою частиною, новітньою формою прояву українського національно-визвольного руху в умовах радянського тоталітаризму 1950–1980-х рр. На думку А. Русначенка, О. Бажана та Ю. Котляра, дисидентський рух можна поділити на такі напрями: національно-орієнтований (який своєю чергою поділяється на самостійницький, національно-культурницький і правозахисний рух), релігійний, рух національних меншин, рух за соціально-економічні права [446; 481; 499].

Вивчення громадсько-політичної і наукової діяльності В. Мороза здійснювалося із застосуванням значної кількості наукових методів. Використано загальнонаукові методи – індукція і дедукція, аналіз і синтез; спеціально-історичні – проблемно-хронологічний, порівняльний, причинно-наслідковий, системного аналізу, типологізації і структурно-діахронного аналізу, просопографічний; джерелознавчі – польових досліджень і критичний.

Серед загальнонаукових методів найбільш важливими для історичного дослідження є взаємопов'язані методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції. Вони є складовими процесу абстрагування – логічної операції уявного виділення деяких властивостей і відношень об'єкта, що вивчається, і відкидання усіх інших.

Ці методи широко використовувалися у контексті вивчення постаті В. Мороза. Зокрема, індуктивний метод ототожнюючого абстрагування застосовувався під час групування діяльності дисидента на окремі проблемно-хронологічні блоки, а також з метою виділення груп історіографічних та джерельних матеріалів з цієї проблематики. Завдяки методу індукції виділено течії

прихильників і противників активізації протистояння з режимом в культурницькому крилі національно-орієнтованої течії українського дисидентства на рубежі 1960–1970-х рр., а також зроблено підсумкові висновки та узагальнення. Метод дедукції дозволив розкрити основні тенденції розвитку дисидентського руху через призму діяльності В. Мороза.

У комплексі спеціально-історичних методів, які використовуються у біографістиці, ключове місце займає проблемно-хронологічний. Життєвий шлях В. Мороза проаналізовано в хронологічній послідовності, причому кожна з подій розглянуто в узгодженні з попередніми і наступними. У процесі дослідження особистості В. Мороза виділено значну кількість змістових блоків, які досліджувалися як взаємопов'язані проблеми (важливі в практичній або теоретичній площині наукові завдання, способи вирішення яких невідомі або відомі не повністю). Серед них: формування світогляду В. Мороза, його участь у діяльності луцького та івано-франківського гуртків дисидентського руху і перша судова розправа над ним (1964–1966 рр.), перше ув'язнення (1966–1969 рр.), антирадянська діяльність у період міжув'язнення та івано-франківський судовий процес (1969–1970 рр.), друге ув'язнення (1970–1979 рр.), міжнародні кампанії на захист дисидента (1970–1979 рр.), його громадська діяльність під час перебування в еміграції (1979–1991 рр.), суспільно-політична активність у незалежній Україні (1991–2016 рр.), наукова діяльність (1958–2016 рр.).

Важливим під час дослідження історичних постатей є порівняльно-історичний (компаративний) метод, логічною основою якого є аналогія – встановлення подібності на основі співпадіння окремих ознак об'єктів. Основними функціями аналогії є пояснювальна (необхідність краще зрозуміти об'єкт дослідження), евристична (відкриття нових фактів), доказова (свідчення наявності певних явищ чи процесів) [453, с. 61–62]. У роботі компаративний метод використовувався з метою формування повноцінного уявлення про систему поглядів В. Мороза. Основні засади його світогляду порівнювалися з ідеями історичних попередників (Д. Донцов, М. Сціборський) та сучасників (І. Дзюба, В. Чорновіл). Таким чином, аналогії проводилися як у рамках однієї культурної

спільноти, так і між різними історичними епохами. Порівняльному аналізу піддавалися поведінка В. Мороза під час судових процесів, умови перебування дисидента в мордовських колоніях та у Владимирській тюрмі, інтенсивність і результати міжнародних кампаній на його захист у різних країнах світу.

У процесі дослідження неодноразово застосовано причинно-наслідковий аналіз. Задля визначення мотивів поведінки В. Мороза в різних ситуаціях використано узагальнюючі нормативні закони пояснення раціональних мотивів, уперше сформульовані вченим Карлом Гемпелем [453, с. 77]. Під час вивчення поведінки В. Мороза в конкретних ситуаціях враховувалися як зовнішні обставини, так і психологічні установки та звички самого дисидента. Наприклад, участь В. Мороза в поширенні самвидаву та формуванні неформальних гуртків дисидентського руху в середині 1960-х рр. пояснюється, з однієї сторони, посиленням русифікаційного тиску зі сторони тоталітарного режиму на українську культуру, а з іншої – вихованням дисидента в національно свідомій сім'ї і його прагненнями до відновлення незалежності Української держави.

У випадку недостатності узагальнюючих нормативних законів застосовувався алгоритм історичного пояснення авторства фінського науковця Георга фон Врігта [453, с. 80]. Визначено основні цілі В. Мороза, якими були захист національних інтересів українського народу, повалення тоталітарного режиму та побудова суверенної держави. На основі цього встановлено мотиви діяльності дисидента, ключові методи і засоби, які він використовував задля досягнення своєї мети. В. Мороз під час протистояння з режимом вважав доцільним написання і поширення публіцистичних статей, видання позацензурного журналу «Український вісник», надсилання листів протесту до органів влади, демонстративний спротив системі під час слідства і судового процесу в Івано-Франківську. У ході дослідження з'ясовано, які події спричинилися до змін мети та засобів діяльності В. Мороза. Встановлено, зокрема, що в умовах ув'язнення у Владимирській тюрмі мета дисидента була дещо скоригована в сторону боротьби за власну честь і гідність, а одним із основних методів відстоювання своїх прав стало голодування.

Дієвим під час написання дисертаційного дослідження був метод системного аналізу. На думку О. Бочарова, система – це «цілісна сукупність елементів реальності, взаємодія яких обумовлює виникнення у цієї сукупності нових інтегративних якостей» [453, с. 96]. Діяльність В. Мороза розглядалася як окрема і повноцінна система з власними компонентами, структурою та функціями. У складі цієї системи в результаті структурно-функціонального аналізу виявлено підсистеми – взаємозв'язки груп людей, які в різні періоди життя оточували В. Мороза, а також усі матеріальні й суспільні сфери, які впливали на нього. Так, у період викладання В. Мороза в Івано-Франківському педінституті (вересень 1964 р. – серпень 1965 р.) частинами досліджуваної системи були учасники гуртка викладачів, а також члени луцького неформального гуртка, з якими дисидент продовжував зберігати контакти. Вплив на В. Мороза справляли також львівські і київські дисиденти.

Близькість окремих осіб до В. Мороза та сила впливу на нього зі сторони оточення формувала системну ієрархію, яка теж стала предметом нашого дослідження. У різні періоди життя дисидента на чолі цієї ієрархії стояли різні особистості. Наприклад, під час першого ув'язнення В. Мороза найбільший вплив на нього мав довголітній політв'язень, організатор Кенгірського повстання Михайло Сорока, а в перші місяці перебування дисидента в еміграції – лідери ОУН(б) Ярослав і Ярослава Стецьки.

Система діяльності В. Мороза впродовж його життя піддавалася численним змінам. Встановлено, що трансформації відбувалися у різний спосіб. Зокрема, у ході його дисидентської діяльності в результаті першого арешту, звільнення з ув'язнення, другого судового процесу, перевodu з Владимирської тюрми до мордовських колоній система змінювала структуру і функції окремих компонентів при збереженні загальносистемних функцій. Наслідком депортації В. Мороза за межі СРСР у 1979 р. була заміна однієї системи іншою.

Метод типологізації має на меті впорядкування сукупності досліджуваних об'єктів чи явищ на якісно визначені класи або типи на основі притаманних їм суттєвих ознак [474, с. 71]. Під час написання роботи піддано детальній

класифікації комплекс джерельних матеріалів, з-поміж яких виділено такі типи: неопубліковані архівні матеріали, твори В. Мороза, опубліковані документи, мемуари і спогади, а також періодичні видання. Індуктивну типологізацію ймовірного характеру було застосовано під час виокремлення основних течій в українському дисидентському русі відповідно до використовуваних методів протистояння з режимом, які існували в 1969–1971 рр., напередодні другої хвилі арештів.

У ході дослідження постаті В. Мороза застосовано методику структурно-діахронного аналізу, спрямовану на вивчення історичних процесів, сутнісно-часових трансформацій історичної реальності. Весь виклад громадсько-політичної і наукової діяльності В. Мороза складається з опису послідовних змін історичних ситуацій (навчання у Львівському університеті, участь у діяльності луцького та івано-франківського гуртків дисидентства, перебування у місцях позбавлення волі і т. д.). Кожна ситуація вміщує в собі послідовність індивідуальних подій (діяльність обмеженої за чисельністю групи людей у конкретно визначений часовий проміжок). Під час написання роботи в рамках структурно-діахронного аналізу характеризувалися два основні типи історичних процесів – зміни ситуацій всередині історичної епохи (весь життєвий шлях В. Мороза) та трансформації індивідуальних подій у рамках кожної конкретної ситуації. З метою покращення якості дослідження проводилося поєднання вивчення мікроподій (конкретних фактів) і макроподій (узагальнених абстракцій).

Завдяки структурно-діахронному аналізу життя В. Мороза здійснено періодизацію і розгляд етапів окремо суспільно-політичної та окремо наукової його діяльності. Зокрема, у контексті громадської роботи виділено періоди формування світогляду (1936–1964 рр.), участі в дисидентському русі в УРСР (1964–1979 рр.), перебування в еміграції (1979–1991 рр.) та сучасний (від 1991 р.). У межах цих стадій виділено підперіоди. Етапи наукової діяльності історика вивчалися на фоні стадій його громадсько-політичної роботи.

З використанням просопографічного методу, що розглядає кожну особу, яка потрапила в поле наукової зацікавленості дослідника, як особистість та

індивідуальність, було здійснено спробу повноцінного висвітлення громадсько-політичної і наукової сфер діяльності В. Мороза.

Під час збирання та впорядкування комплексу джерельних матеріалів застосовано метод польових досліджень. Проведено декілька інтерв'ю з В. Морозом та іншими учасниками історичних подій. Під час використання спогадів у ході написання роботи їх інформація співставлялася з іншими джерелами задля посилення об'єктивності дослідження. Також оглянуто і систематизовано експонати музеїв Києва і Луцька, оцифровано значну кількість архівних матеріалів, зокрема дві кримінальні справи по звинуваченню В. Мороза. При аналізі джерел використовувалися зовнішня і внутрішня їх критика. У ході першої встановлено автентичність матеріалів, їх авторство, час, місце й особливості створення. Зокрема, для доведення авторства В. Мороза щодо записок періоду його першого ув'язнення застосовувався візуальний аналіз почерку дисидента. До результатів внутрішньої критики можна віднести з'ясування достовірності змісту документів, узгодження даних різних груп джерел. Наприклад, з метою всебічного висвітлення конфлікту між політв'язнями в мордовських колоніях у 1976–1979 рр. узгоджувалися матеріали архівів СБУ і спогади дисидентів.

Отже, громадсько-політична і наукова діяльність В. Мороза досліджувалася з використанням загальнонаукових і спеціальних методологічних підходів, принципів і методів. Основою дисертаційної роботи обрано цивілізаційну парадигму. Під час вивчення постаті дисидента дотримано принципів об'єктивності, історизму, всебічності, системності і понятійного. Задля повноцінного аналізу особистості В. Мороза застосовано загальнонаукові (аналізу і синтезу, індукції і дедукції), спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, причинно-наслідковий, системного аналізу, типологізації, структурно-діахронного аналізу, просопографічний) і джерелознавчі (польових досліджень і критичний) методи. Їх комплексне залучення сприяло всебічному вивченню досліджуваної проблеми.

Таким чином, здійснивши аналіз історіографії проблеми, її джерельної бази та методології, можна зробити висновок, що громадсько-політична і наукова діяльність В. Мороза ще не була об'єктом усебічного і комплексного наукового дослідження. Наявні наукові розвідки висвітлюють тільки окремі сторінки його життєвого шляху – публіцистичну діяльність у другій половині 1960-х рр., відносини з іншими учасниками дисидентського руху, спроби розправи над В. Морозом зі сторони радянської системи. Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною. До неї входять неопубліковані матеріали архівів та музеїв, твори В. Мороза, опубліковані документи, мемуари та спогади, публікації періодики. Найбільш цінними є вперше використані під час написання дисертаційної роботи документи державних архівів України і раніше закритих архівів СБУ, публікацій періодики, а також унікальні усноісторичні матеріали В. Мороза. Для неупередженого вивчення проблеми використовувався комплекс універсальних методологічних парадигм (цивілізаційна), принципів (історизму, об'єктивності, всебічності, системності, понятійний) та методів (загальнонаукові, спеціально-історичні, джерелознавчі).

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА ТА ЙОГО УЧАСТЬ У ДИСИДЕНТСЬКОМУ РУСІ

2.1 Становлення особистості та початковий етап дисидентської діяльності

Постать Валентина Яковича Мороза є однією з ключових в українському дисидентському русі 1960–1980-х рр. Він народився 15 квітня 1936 р. в селі Холонів, яке в той час входило до Горохівського повіту Волинського воєводства Польської Республіки, у національно свідомій українській сім'ї. Його батько Яків Іванович (1903–1986) протягом міжвоєнного періоду організовував у селі культурне життя, очолював холонівську читальню товариства «Просвіта» [276; 277]. Він був музикантом та керував сільським духовим оркестром. Брат батька Василь Мороз у часи польської окупації займав посаду солтиса – старости села – та активно протидіяв політиці асиміляції українського населення, яка здійснювалася польським урядом. Матір Катерина Степанівна (1910–1961) була уродженкою сусіднього села Олізарів [272].

Формування світогляду майбутнього дисидента відбувалося у досить напруженій обстановці, пов'язаній із початком Другої світової війни та першої окупації Волині радянськими військами (1939–1941 рр.). Батько В. Мороза негативно поставився до спроб нової влади провести в Холоневі колективізацію та не вступив до колгоспу. З дитячих років Валентин виховувався у дусі патріотизму та несприйняття колективістських засад комуністичної ідеології [274].

Події радянсько-німецької війни, боротьба ОУН і Української повстанської армії (УПА) за незалежність України справили значний вплив на формування світогляду В. Мороза. Протягом червня 1941 р. – липня 1944 р. село Холонів, як і вся територія Горохівщини, було окуповане німецькими військами. 30 червня 1941 р. у Львові членами Організації українських націоналістів (бандерівців)

(ОУН(б)) проголошено відновлення Української Держави. Ця акція оунівців отримала широкий розголос серед українського населення Волині. У Холоневі місцеві патріоти на короткий час змогли вивісити на адміністративних спорудах синьо-жовті прапори. Ці події мали колосальний вплив на малого Валентина, який перейнявся почуттями національного патріотизму [217, с. 31; 222, с. 182–183].

На період німецької окупації Холонева припали перші роки шкільного навчання В. Мороза. Його батьки, незважаючи на війну, приділяли особливу увагу вихованню сина. Завдяки їх старанням здібний хлопчик уже в п'ять років навчився читати. До школи пішов не в сім років, як більшість ровесників, а в шість – у 1942 р. Наступного року в школі німці розмістили свій гарнізон, і навчання втратило регулярний характер, а згодом і зовсім припинилося [274]. Протягом лютого–липня 1944 р. неподалік Холонева пролягала лінія фронту і, зрештою, в липні того ж року село вдруге окупували радянські війська [274].

Упродовж 1943 – початку 1944 рр. на Волині відбувалися українські і польські відплатні акції, які набули масового характеру [482, с. 124]. У Холоневі на початку січня 1944 р. українською самообороною спалено польський фільварок [482, с. 122]. Події українсько-польського конфлікту на Волині в 1943–1944 рр., основною причиною яких В. Мороз бачив колоніальну політику Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період, справили вагомий вплив на формування його національного світогляду [274].

Восени 1944 р. Валентин отримав можливість продовжити навчання у холонівській школі. Вже у восьмирічному віці у В. Мороза проявилися перші зацікавлення історією. Зокрема, він захоплювався книгою Івана Крип'якевича «Мала історія України», яка сприяла його національно-патріотичному вихованню [274; 276]. У 1944–1946 рр. на Горохівщині тривало військове протистояння УПА та радянської адміністрації [482, с. 227]. Батько В. Мороза Яків зумів уникнути служби в армії, оскільки влаштувався робітником на залізниці. Протягом 1944–1946 рр., за спогадами В. Мороза, він підтримував регулярні контакти з воїнами УПА, а в його хаті було облаштовано підпільну повстанську криївку. Незважаючи

на те, що енкаведисти здійснювали у цьому помешканні часті обшуки, зв'язки Я. Мороза з повстанцями вдалося зберегти в таємниці [272; 274].

Отже, події, пов'язані з протистоянням українського підпілля з радянським тоталітарним режимом у середині 1940-х рр., справили вирішальний вплив на формування світогляду В. Мороза з точки зору цінності боротьби за незалежність України. Через багато років він пригадував: «...У дитячі роки ми всі тим жили, знали, що то наші хлопці, які борються за Україну» [274].

Уже в дитинстві у В. Мороза сформувалося несприйняття радянської влади. Цьому сприяла насильницька колективізація, яка проходила на Волині в другій половині 1940-х рр. та мала слугувати закріпленню радянської влади. Протоколи засідань виконавчого комітету Холонівської сільської ради свідчать, що протягом 1946–1948 рр. селяни систематично не виконували державні плани хлібозаготівлі, здачі молока та вирубки лісу, відмовлялися від сплати податків та всіляко саботували діяльність органів радянської влади [18, арк. 3–12; 19, арк. 3; 20, арк. 3–9; 21, арк. 9]. Спротив холонівчан насильницькій колективізації, безперечно, вплинув на формування антирадянських поглядів В. Мороза. За небажання вступати до колгоспу його батька засудили до 6 місяців тюрми [18, арк. 13; 273]. Влітку 1947 р. визнано куркулем і репресовано дядька Василя, який користувався значним авторитетом серед місцевих жителів [20, арк. 7].

У 1948 р. В. Мороз закінчив п'ять класів школи в рідному с. Холонів. У шостий і сьомий класи він ходив до школи в сусіднє село, а протягом 1950–1953 рр. навчався у десятикласній школі в Горохові [274]. Улюбленими його предметами були історія, географія та література, юнак захоплювався історичними та географічними картами, а також займався спортом [273]. У 1950 р. В. Мороз став членом радянської молодіжної організації ВЛКСМ, оскільки такий крок був необхідним для майбутнього вступу до університету [510, с. 106].

Протягом 1953–1958 рр. В. Мороз навчався на історичному факультеті Львівського університету, який, за спогадами І. Геля, у цей період був центром молодіжного суспільного життя та формування національно свідомої інтелігенції [460, с. 197]. Значний вплив на світогляд В. Мороза в студентські роки справили

події XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) (1956 р.) та засудження на офіційному рівні «культу особи» Сталіна [187, с. 12]. Зміни в офіційній ідеології радянського режиму звільнили духовний простір для частини української інтелігенції, яка відчула послаблення репресивного тиску і побачила можливості для демократизації суспільства [477, с. 182].

Саме в студентський період у В. Мороза проявилось зацікавлення забороненою літературою, виданою до 1939 р. Знайомство з такою літературою справило значний вплив на формування світогляду В. Мороза та початок його протистояння з радянським режимом [43, арк. 76]. Він разом із друзями протестував проти того, щоб викладачі читали лекції в університеті російською мовою. Також часто висловлював негативне ставлення до тих осіб із числа своїх знайомих, які були байдужими до рідної мови та національної культури. В. Мороз активно і наполегливо поширював свої ідеї серед студентів, намагаючись збільшити кількість людей, зацікавлених національним питанням [55, арк. 268–269; 272]. У 1958 р., відразу після закінчення університету, одружився з Раїсою Левтеровою, студенткою факультету іноземних мов, уродженкою Донецької області [283, с. 50] (додаток А).

Протягом 1958–1964 рр. він працював учителем історії в селах рідного Горохівського району Волинської області. У невеликому селі Мислин молодий педагог учителював протягом півроку та отримав посаду заступника директора [273]. У 1959–1964 рр. В. Мороз був учителем у селищі Мар'янівка, де здійснював активну національно-культурницьку діяльність. Зокрема, він досить часто їздив до Львова на Шевченківські святкування, брав активну участь у підготовці урочистих заходів з ушанування Т. Шевченка у Мар'янівській школі. Також передплачував деякі закордонні видання – «Кур'єр ЮНЕСКО», польські журнали «Ekran», «Kobieta i Życie». Дружина історика Р. Мороз пригадувала, що «...дуже скоро за Валентином утвердилося прізвисько «Націоналіст» [283, с. 47–48].

Значно активізувалася громадська діяльність В. Мороза в період його викладання в Луцькому (березень–липень 1964 р.) та Івано-Франківському (вересень 1964 р. – серпень 1965 р.) педінститутах [43, арк. 30–31], де займався

активною діяльністю щодо організації неформальних гуртків дисидентського руху, пропагандою ідей націоналізму, поширенням забороненої літератури (додаток Б).

Одним із найбільш вагомих зрушень в УРСР доби «відлиги» була поява в середовищі інтелігенції групи людей, яких система не змогла підпорядкувати і які склали осердя руху шістдесятників. Основними центрами українського шістдесятництва в першій половині 1960-х рр. були київський Клуб творчої молоді (КТМ) та львівський клуб «Пролісок». Уже в перші місяці роботи в м. Луцьку В. Мороз познайомився з учасниками місцевого шістдесятницького гуртка – Клубу поетичного слова: викладачем кафедри української літератури Дмитром Іващенком, студентками Анатолією Панас, Олесею Ковальчук, Мирославою Герасимович, Марією Мельничук, поетом Костем Шишком. На початковому етапі існування неформального гуртка його діяльність була цілком легальною та культурницькою за своїм характером [278, с. 518]. Завдяки своїм організаторським здібностям В. Мороз до літа 1964 р. став лідером гуртка (додаток В).

Під впливом В. Мороза протягом літа–осені 1964 р. Клуб поетичного слова пережив трансформацію від культурницького клубу до неформального дисидентського гуртка. Основним місцем зборів стала квартира Д. Іващенка в Луцьку, де відбувався обмін самвидавними статтями, їх читання та обговорення [43, арк. 294–295]. У середовищі гуртка, зокрема, поширювалися вірші В. Симоненка, І. Драча, М. Вінграновського, стаття М. Масютка «Відповідь матері Симоненка – Щербань Г. Ф.», «Клопотання прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим» одесита С. Караванського, текст виступу І. Дзюби в Спілці письменників України (СПУ) до 30-річчя від дня народження В. Симоненка 16 січня 1965 р., промова Андрія Малишка на могилі В. Сосюри 11 січня 1965 р., вірші Володимира Сосюри «Два Володьки» та уривок з поеми «Мазепа», статті «З приводу процесу над Погружальським», «Українська освіта в шовіністичному зашморзі» і «За ленінський облік і на ниві культурній!» [43, арк. 51–53; 44, арк. 249], а також надрукована в мюнхенському видавництві «Пролог» збірка документів «Вивід прав України» [248]. Щоправда, повноцінною підпільною

організацією гурток не став через відсутність програми діяльності та організованого членства.

До середини 1960-х рр. остаточно сформувалася система поглядів В. Мороза. На основі матеріалів його допитів у ході провадження кримінальної справи 1965–1966 рр. можна зробити висновок, що дисидент вважав політику керівництва СРСР щодо формування єдиного «радянського народу» такою, яка обмежує національні та культурні права українського народу на користь російського, а сам комуністичний режим – зняряддям русифікації українців. Тому В. Мороз закликав до «...повалення радянської влади на Україні і встановлення... самостійної влади...», говорив, що «...зараз назріла необхідність відокремлення України від СРСР...» [43, арк. 78]. Український національний рух, на його думку, був складовою антиколоніального руху [44, арк. 113]. Дисидент прагнув використати реалії «холодної війни» та глобальне суперництво між СРСР та США задля визволення українського народу. Він розраховував на «...підтримку західних держав... воєнну допомогу цих країн...» [43, арк. 78; 54, арк. 2].

Валентин Мороз цікавився історією діяльності українського збройного підпілля проти радянської влади в 1940–1950-х рр., позитивно оцінював його боротьбу за незалежність України. Він пропонував радикальне вирішення національного питання в Україні, яке би включало депортації за межі країни представників національностей, «які можуть загрожувати самостійній Україні» [43, арк. 79]. Валентин Мороз сформулював певні уявлення про окремі елементи державного ладу майбутньої незалежної України. Зокрема, був прихильником встановлення багатопартійної системи на противагу існуючій в СРСР диктатурі однієї партії. Щодо економічної сфери, то, на думку В. Мороза, велика промисловість мала б залишитися націоналізованою, а дрібна промисловість, торгівля і сільське господарство повинні були б існувати на засадах вільного ринку і приватної власності. Ідеалом економічного устрою майбутньої України в той час він вважав Об'єднану Арабську Республіку (Єгипет) Г. А. Насера або Алжир, а політичного – Велику Британію [43, арк. 79].

Щодо безпосередньої практичної діяльності в рамках протистояння з режимом, то, на думку В. Мороза, в першу чергу потрібно було добиватися збільшення кількості однодумців шляхом агітації, протидіяти русифікації на побутовому рівні, активно розповсюджувати самвидавну літературу [43, арк. 80]. За матеріалами допитів Д. Іващенко, першочерговою ціллю В. Мороз вважав підготовку української молоді до боротьби за незалежність України [44, арк. 114].

Водночас у поглядах В. Мороза в середині 1960-х рр. були присутні певні націонал-комуністичні тенденції. Зокрема, він позитивно ставився до політики українізації 1920-х рр., закликав у боротьбі проти русифікації та російського шовінізму використовувати цитати Леніна [45, арк. 239; 278, с. 520]. За словами Мороза, «...на Україні соціалістична революція уже відбулась, а національна революція тільки починається...» [44, арк. 218]. Раїса Мороз пригадувала, що її чоловік виступав за те, «...щоб Україна мала такі ж права, як Польща чи Чехословаччина», тобто країни «народної демократії» [283, с. 65].

Система поглядів В. Мороза неоднозначно сприймалася членами гуртка, викликала дискусії. Його ідеї повністю підтримала тільки А. Панас, яка під впливом В. Мороза зацікавилася історією та ідеологією ОУН, а також почала різко засуджувати привілейоване становище росіян в УРСР [44, арк. 227–228]. У той же час Д. Іващенко, О. Ковальчук, М. Мельничук, К. Шишко залишалися на більш поміркованих позиціях, хоча в окремих аспектах підтримували ідеї В. Мороза [43, арк. 126–128; 45, арк. 203]. Ймовірно, відсутність у його оточенні значної кількості людей, які б поділяли його погляди, стала однією з причин відмови від створення підпільної організації. У своїх пізніших спогадах В. Мороз твердив про те, що така відмова була свідомим тактичним кроком у протистоянні з КДБ: «...якби була організація, то зразу заарештовували б таких людей...» [274].

Під час останнього зібрання луцького гуртка на квартирі Д. Іващенко 20 червня 1965 р. виникла дискусія між В. Морозом, А. Панас та О. Ковальчук. А. Панас, у цілому підтримуючи систему поглядів В. Мороза, піддавала сумніву практичність їх реалізації в існуючих реаліях радянської дійсності. Вона звертала увагу на фактичну неможливість виходу України зі складу СРСР в умовах

наявності на території УРСР радянських військових баз. Проте В. Мороз заявив, що потрібно поширювати самвидав та займатися вербуванням людей без створення організації [45, арк. 74].

Система поглядів В. Мороза справила вплив на інших учасників гуртка. За свідченням Д. Іващенко, до появи В. Мороза в Луцьку ніхто не займався систематичним поширенням самвидавної літератури, не було бесід в антирадянському дусі [44, арк. 13]. О. Ковальчук під час її допиту кадебістами заявила: «Під впливом Мороза ми всі почали думати про відокремлення України від СРСР... і встановлення самостійної влади» [44, арк. 242].

Основними формами діяльності луцького гуртка були ознайомлення і поширення забороненої літератури, у першу чергу самвидаву, а також обговорення творчості поетів-шістдесятників, питань дерусифікації, популяризації української культури в суспільстві. Якщо В. Мороз узяв на себе функції постачання забороненої літератури до Луцька, то Д. Іващенко займався її розмноженням, виготовленням фотографованих та друкованих копій. У подальшому із самвидавними матеріалами ознайомлювалися інші члени гуртка, які в своєю чергою теж розповсюджували їх серед своїх знайомих.

Лідери луцького гуртка В. Мороз та Д. Іващенко протягом 1964 – першої половини 1965 рр. зуміли налагодити контакти з учасниками київського КТМ та львівського клубу «Пролісок». Київ і Львів виступали основними джерелами надходження самвидавної літератури до Луцька [43, арк. 51–52; 45, арк. 58–61].

Контакти гуртка з київським КТМ здійснювалися через викладача луцького педагогічного інституту Степана Забужка, який був знайомий з відомим літературним критиком Є. Сверстюком. За посередництва С. Забужка влітку 1964 р. організовано зустріч Є. Сверстюка з членами луцького гуртка на квартирі в Д. Іващенко. Під час зустрічі відбулася розмова Є. Сверстюка з В. Морозом, у ході якої критик розповів про діяльність шістдесятників у Києві, своє знайомство з поетами-шістдесятниками Василем Симоненком, Миколою Вінграновським, організацію пам'ятного вечора в річницю загибелі В. Симоненка тощо. Після знайомства з Є. Сверстюком В. Мороз зробив висновок, що в Україні існує досить

масштабний «рух національного відродження» з центром у Києві, тому луцький гурток потрібно якомога тісніше в нього інтегрувати [43, арк. 65–66].

Зв'язки між луцькими та львівськими дисидентами активізувались у листопаді–грудні 1964 р., коли В. Мороз познайомився з Богданом Горинем, працівником Львівського державного музею українського мистецтвознавства, та його братом – психологом Михайлом. Протягом листопада 1964 р. – травня 1965 р. брати Горині передали В. Морозу для подальшого поширення чимало матеріалів самвидаву і тамвидаву [43, арк. 52–53].

Зважаючи на відсутність перспектив знайти постійну роботу за своєю спеціальністю в Луцьку, у вересні 1964 р. В. Мороз, завдяки сприянню свого знайомого Я. Мельничука, став викладачем історії Івано-Франківського педагогічного інституту та переїхав на постійне місце проживання до Івано-Франківська. Проте він залишився лідером луцького гуртка аж до його розгрому працівниками КДБ у вересні 1965 р. У цей період досить частими були візити В. Мороза до Луцька та зібрання членів Клубу поетичного слова з цього приводу.

Навесні–влітку 1965 р. активізувалися контакти лідерів луцького гуртка з членами київського КТМ. У травні та серпні 1965 р. В. Мороз здійснив дві поїздки до Києва, маючи на меті налагодити зв'язки з літературними критиками І. Дзюбою та І. Світличним, яких вважав «...ідейними натхненниками... руху національного відродження» [43, арк. 96]. Незважаючи на те, що через ряд суб'єктивних причин цієї мети не було досягнуто, В. Мороз мав зустрічі з учасниками КТМ – Є. Сверстюком, Н. Світличною, А. Горською, В. Зарецьким, Г. Севрук. Літературний критик Р. Корогодський передав для нього кілька неопублікованих віршів І. Драча та М. Холодного [43, арк. 90–96].

Учасники луцького неформального гуртка за ініціативою В. Мороза займалися активним поширенням самвидавної літератури та просвітницькою роботою серед своїх друзів і знайомих на території Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської та Кримської областей [43, арк. 80, 155–157, 255–256; 44, арк. 22–24, 54, 64, 217, 255, 259–261; 45, арк. 63–64, 80, 90, 92, 185–186; 46, арк. 225; 278, с. 522].

З огляду на зростання активності діяльності луцького гуртка збільшилася загроза його викриття. Квартира Д. Іващенко, розташована в центрі Луцька, через дорогу від будинку обласного комітету КПУ, була ненадійним місцем для зборів. Тому в червні 1965 р. В. Мороз дав вказівку О. Ковальчук та А. Панас підшукати нову квартиру на околиці Луцька для проведення зібрань. Він планував знайти однодумця серед луцьких студентів, у якого було б таке приміщення, та вказував на помешкання колишньої студентки М. Герасимович [43, арк. 110–111]. Проте через арешти учасників гуртка ці плани не були реалізовані.

Валентин Мороз проживав у Івано-Франківську протягом вересня 1964 р. – вересня 1965 р. та розгорнув активну діяльність у руслі українського дисидентського руху. У педінституті йому вдалося досить швидко сформувати неформальний гурток викладачів, які стали займатися розповсюдженням самвидаву та іншої забороненої літератури, вивченням національної культури, популяризацією української мови та літератури [46, арк. 37–39, 63–67]. Вже у вересні 1964 р. В. Мороз зблизився з молодими викладачами-істориками П. Арсеничем, Андрієм Загоруйком та Я. Мельничуком, які завдяки новоприбулому дисиденту стали активними учасниками гуртка викладачів. Як пригадував П. Арсенич, «...хоча В. Мороз на кафедрі був наймолодшим, він скоро став лідером» [445, с. 6] (додаток Г).

На початку 1965 р. П. Арсенич познайомив В. Мороза з викладачем німецької мови Івано-Франківського філіалу Львівської політехніки Іваном Костинюком та викладачем Івано-Франківського педінституту, художником Михайлом Фіголем, які також стали активними учасниками івано-франківського гуртка [43, арк. 42, 66]. В. Мороз часто одержував від П. Арсенича заборонену літературу, видану в дорадянські часи, – твори Т. Шевченка, Б. Лепкого, А. Чайковського, історичні праці М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Аркаса, І. Крип'якевича, календарі товариства «Просвіта», газети «Діло», «Неділя», «Літопис Червоної Калини» [445, с. 6].

Протягом зими–літа 1965 р. до івано-франківського гуртка входили В. Мороз, П. Арсенич, І. Костинюк, А. Загоруйко, Я. Мельничук, М. Фіголь,

викладач історії Івано-Франківського педінституту Василь Мельник та викладач латинської мови в Івано-Франківському медичному інституті Іван Козовик [445, с. 6]. Члени гуртка досить часто збиралися на квартирі в П. Арсенича, обговорювали питання протидії русифікації, захисту української мови і культури, порушували актуальні національні та суспільно-політичні проблеми, співали пісні українських повстанців, організовували Шевченківські вечори. Також, за спогадами П. Арсенича, здійснювали виїзди в міста і села Івано-Франківщини, де проводили агітацію з метою поширення української національної ідеї [444].

Валентин Мороз активно займався розповсюдженням самвидаву серед членів івано-франківського викладацького гуртка [43, арк. 115–124; 50, арк. 204]. А гурток, за свідченнями П. Арсенича та матеріалами архівів КДБ, налагодив канали передачі самвидаву до Києва [43, арк. 91], Полтави та Сум [270; 445].

Основними джерелами забороненої літератури дорадянського періоду для В. Мороза в Івано-Франківську були приватні бібліотеки вдови Меланії Грушкевич та колишнього викладача медичного університету Антона Ульванського [43, арк. 128–129, 167]. Із цих книгозбірень В. Мороз брав книги В. Винниченка, Д. Донцова [283, с. 53], Д. Дорошенка, В. Липинського, В. Кубійовича [43, арк. 138–139] для ознайомлення та нелегального поширення в середовищі івано-франківського та луцького гуртків.

Валентин Мороз та члени викладацького гуртка проводили національно-просвітницьку діяльність серед студентів історико-філологічного факультету. Через П. Арсенича відбувалась передача самвидаву та іншої забороненої літератури студентам Михайлу Паньківу, Михайлу Максим'юку, Петру Рогожинському [445, с. 6]. За спогадами М. Паньківа, В. Мороз був прикладом для наслідування серед студентів Івано-Франківського педінституту, моральним авторитетом для прикарпатської молоді [275].

В івано-франківський період своєї діяльності В. Мороз проявив значний інтерес до народної культури, звичаїв та фольклору Гуцульщини. Цьому сприяло близьке знайомство з П. Арсеничем, який восени 1964 р. запросив подружжя Морозів у своє рідне село Нижній Березів Косівського району Івано-Франківської

області, де вони мали змогу спостерігати гуцульське весілля, його звичаї і традиції [283, с. 51]. У майбутньому територія сучасних Косівського і Верховинського районів стала об'єктом дослідницької та культурно-просвітницької діяльності В. Мороза. Він проявив бажання вивчати і популяризувати гуцульську культуру [43, арк. 59, 119, 133–136; 46, арк. 11–12, 37–38]. Під час відвідин В. Морозом та П. Арсеничем карпатського міста Яремча в березні 1965 р. студент заочного відділення Івано-Франківського педагогічного інституту П. Рогожинський, незважаючи на небезпеку, передав викладачам зошит із піснями українських повстанців періоду боротьби ОУН і УПА [43, арк. 119].

У травні 1965 р. В. Мороз у ході поїздки з Косова до с. Білоберізка Верховинського району Івано-Франківської області, де керував практикою студентів, познайомився із молододу письменницею Марією Влад (Ганцяк). Під час бесіди він розпитував співрозмовницю про гуцульське мистецтво, фольклор, літературу, звертав увагу на те, що Галичина в 1939 і 1944 рр. була не «визволена», а окупована радянськими військами [46, арк. 11–12]. Наприкінці травня В. Мороз у період свого відрядження до Косова мав ще одну зустріч із М. Влад та передав їй для ознайомлення самвидавну статтю «З приводу процесу над Погружальським», текст виступу І. Дзюби в Спілці письменників України до 30-річчя від дня народження В. Симоненка, заборонений вірш В. Сосюри «Два Володьки» і уривок із його поеми «Мазепа» [43, арк. 59]. 26 червня 1965 р. В. Мороз під час візиту до Косова записував на магнітну стрічку гуцульські пісні та музику. Марія Влад познайомила дисидента з Наталією Семанюк, дружиною покійного письменника Марка Черемшини (Івана Семанюка), яка була завідувачем його літературно-меморіального музею в м. Снятині [43, арк. 136–137].

У бесідах з однодумцями В. Мороз обговорював конкретні заходи протидії політиці русифікації українського народу, яка здійснювалася радянським режимом. Зокрема, він висловлювався за те, щоб у державних установах діловодство велося українською мовою [46, арк. 22]. Він заперечував теорію двомовності українського народу та був переконаний, що всі жителі України повинні розмовляти тільки українською мовою. Крім того, переймався долею українців, які проживали за

межами УРСР. На його думку, українські школи потрібно відкривати на території інших радянських республік, зокрема в РРФСР, у місцях компактного проживання українців, а також у Казахській РСР на цілині [46, арк. 60].

Валентин Мороз прагнув до консолідації діяльності учасників івано-франківського й луцького гуртків та їх зближення. Яскравим прикладом цього був приїзд луцьких студенток А. Панас та Л. Ковальчук наприкінці липня 1965 р. до Івано-Франківська на запрошення В. Мороза (додаток Г). Він організував літературний вечір у себе на квартирі, на якому читали власні вірші гості з Луцька та А. Загоруйко [445, с. 6].

Розгортання українського національного руху спричинило негативну реакцію радянського режиму. Зрештою, наступ системи на діячів дисидентського руху вилився у масштабну спецоперацію КДБ під назвою «Справа 88» [65, арк. 294], яка була проведена в серпні – вересні 1965 р. і отримала у вітчизняній історіографії назву першої хвилі арештів української інтелігенції. У слідчих ізоляторах опинилося чимало активних учасників українського руху – М. та Б. Горині, І. Гель, М. Осадчий, М. Масютко, О. Заливаха, Є. Кузнецова, С. Караванський та інші [477, с. 47–48]. У 1966 р. радянська влада організувала ряд судових процесів над заарештованими, більшість із яких засуджено на різні за тривалістю (від кількох місяців до 6 років) терміни позбавлення волі. Серед заарештованих та засуджених опинилися В. Мороз та Д. Іващенко.

Дисидентська діяльність В. Мороза викликала занепокоєння органів КДБ. Протягом 1964–1965 рр. спецслужбами організовано прослуховування квартир Д. Іващенка в Луцьку та В. Мороза в Івано-Франківську, а також особисте стеження за В. Морозом. Дисидент декілька разів помічав підозрілих осіб, які вели спостереження за ним [278, с. 522–523; 283, с. 50], тому знав про увагу до його діяльності з боку КДБ, обговорював стратегію поведінки під час можливого арешту з Є. Сверстюком, Б. Горинем, А. Панас, О. Ковальчук [43, арк. 97–98]. Проте, за свідченнями сучасників, В. Мороз не сприймав серйозно загрозу можливої розправи зі сторони режиму, сподіваючись на ймовірний тиск міжнародної спільноти на радянський уряд [278, с. 522].

Наприкінці серпня 1965 р. працівники луцького та івано-франківського управлінь КДБ УРСР розпочали операцію з ліквідації гуртків дисидентського руху. 30 серпня 1965 р. в органи КДБ постуила заява М. Влад. Вона, очевидно, під тиском кадебістів, надала слідчим свідчення про поширення В. Морозом самвидаву. Наступного дня чоловік поетеси Д. Ганцяк передав до івано-франківського управління КДБ заборонені цензурою книги «Вивід прав України» та «Братське послання українців сербському товариству «Зоря», які розповсюджував В. Мороз [46, арк. 2–4, 9–11]. Одночасно 31 серпня 1965 р. на шляху з Рівного до Луцька затримано О. Ковальчук. Після багатогодинного допиту, морального тиску слідчим КДБ вдалося отримати від неї усну заяву та покази, необхідні для затримання В. Мороза та Д. Іващенко [278, с. 523–525]. 1 вересня 1965 р. Івано-Франківське управління КДБ відкрило кримінальну справу щодо В. Мороза, а Луцьке – щодо Д. Іващенко [43, арк. 6–7, 180–181]. Хоча формально їх справи об'єднано в одне провадження тільки 25 листопада 1965 р. [43, арк. 2–3], всі слідчі дії в Луцьку й Івано-Франківську відбувалися узгоджено та синхронно.

Розслідування кримінальної справи Д. Іващенко в Луцьку було доручено групі слідчих у складі старшого лейтенанта М. Кольчика (голова), майора Матвієнка, майора В. Плаксюка і старшого лейтенанта Ковтуна [43, арк. 181]. Слідством щодо В. Мороза в Івано-Франківську займався лейтенант КДБ О. Семенюк [43, арк. 6].

Арешти дисидентів було проведено одночасно. 1 вересня 1965 р. співробітники КДБ затримали В. Мороза на його квартирі в Івано-Франківську та провели обшук помешкання. У результаті обшуку вилучено чимало матеріалів самвидаву, зошит із піснями українських повстанців, а також особисті щоденники за період 1961–1965 рр. [43, арк. 12–14] (додаток Д. 1; додаток Е. 2). Того ж дня луцькі кадебісти провели затримання Д. Іващенко під час його повернення на власну квартиру після поїздки по Волинській області, а 2 і 10 вересня у нього проведено два обшуки [43, арк. 182–184; 47, арк. 1–3]. Більшість вилучених у В. Мороза та Д. Іващенко документів і статей кваліфікувалися слідчими як «антирадянські» та «наклепницькі» (додаток Д. 1).

Період слідства за кримінальними провадженнями щодо В. Мороза та Д. Іващенко тривав протягом трьох місяців – від 1 вересня до 1 грудня 1965 р. За цей час у місцях проживання фігурантів справи та їх оточення здійснено 18 обшуків. З них 12 проведено на Волині та 6 – на Івано-Франківщині. В результаті обшуків працівниками КДБ вилучено більше 150 документів антирадянського спрямування. Ще 12 матеріалів самвидаву свідки в справі добровільно принесли в управління КДБ [43; 44; 45; 46]. Ці документи склали основу доказової бази, яку використовували під час слідства проти В. Мороза та Д. Іващенко.

Протягом перших десяти днів вересня слідча група М. Кольчика досить оперативно провела серію обшуків у Луцьку та на території Волинської області. 2 вересня 1965 р. синхронно організовано 6 обшуків на квартирах К. Шишка [45, арк. 45], С. Забужка [46, арк. 192], батьків М. Мельничук у Луцьку, самої М. Мельничук у с. Затурці [45, арк. 230] та А. Панас в м. Ківерці [45, арк. 11]. Трохи згодом кадебісти обшукали будинки директора школи в с. Смідин Ковельського району Івана Пітченка [45, арк. 269] та працівника Волинського краєзнавчого музею Івана Чернецького в с. Ровенці Рожищанського району, а також робоче місце останнього [45, арк. 209]. У результаті спецоперації повністю припинено діяльність луцького гуртка та вилучено практично всі самвидавні й тамвидавні матеріали, які поширювалися в його середовищі.

На Івано-Франківщині проведення обшуків відбувалось менш інтенсивно. Тільки 28 вересня 1965 р. група слідчих КДБ під керівництвом О. Семенюка здійснила два обшуки в обласному центрі, у результаті яких ліквідовано приватні бібліотеки М. Ульванської та М. Грушкевич [46, арк. 96, 107]. Під час обшуків, які працівники КДБ провели на квартирі П. Рогожинського в Яремчі [46, арк. 48] та в будинках Миколи Гули і його брата Богдана в селах Городенківського району, жодної літератури антирадянського спрямування не було виявлено [46, арк. 75–78].

Під час проведення слідства щодо В. Мороза та Д. Іващенко працівники КДБ мали на меті, в першу чергу, добитися щиросердечного каяття заарештованих. Протягом вересня–листопада 1965 р. організовано 17 допитів В. Мороза та 19 – Д. Іващенко [43; 44] (додаток Д. 2). Усі протоколи допитів В. Мороза й Д. Іващенко

в архівній кримінальній справі записувалися не самими підслідними, а працівниками КДБ. Це уможливило досить довільні інтерпретації слів арештованих, підтасовки та фальсифікації протоколів допитів. Дисидент В. Чорновіл у своїй праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» вказував на те, що такі методи отримання показів, потрібних кадебістам для обґрунтування провини дисидентів, були однією з характерних ознак першої хвилі арештів [465, с. 40].

На початку вересня 1965 р. В. Мороз вибрав тактику часткової відкритості на допитах, які проводив слідчий О. Семенюк. Настрій дисидента в цей період був достатньо бадьорий, він ще не усвідомлював усієї складності ситуації, про що свідчить його записка до дружини Раїси, жартівливо підписана «Аполоніс криміналіс» [283, с. 60]. Валентин Мороз показово йшов на співпрацю зі слідством, але при цьому заперечував свою причетність до «антирадянської агітації та пропаганди». Протягом 2–3 вересня він написав розлоге пояснення, у якому описав у загальних рисах поширення самвидавної літератури, яка була знайдена на його квартирі під час обшуку. При цьому зазначив, що «...література не оцінювалася нами як антирадянська, з нею ніхто не ховався» [43, арк. 34]. Дисидент намагався відвести підозру від своїх однодумців, заперечував їх участь у поширенні самвидаву. Прагнув узяти всю вину на себе, наголошуючи на тому, що вилучену літературу поширював з власної ініціативи. Водночас В. Мороз бажав виправдати себе, заявляв, що не бачить у своїх діях «антирадянської агітації і пропаганди» [43, арк. 32–47]. Проявивши нерозуміння реальної ситуації, дисидент вважав, що, навіть перебуваючи під слідством, він зможе вільно дискутувати із системою. Таку лінію В. Мороз утримував протягом перших допитів.

Зрештою, на допитах 7 і 8 вересня В. Мороз перестав заперечувати антирадянський характер своєї діяльності. Очевидно, під тиском працівників КДБ він визнав власні погляди «націоналістичними», став давати покази про те, що «...літературу поширював цілком свідомо, знаючи, що вона є антирадянською» [43, арк. 65]. Остаточна зміна поведінки В. Мороза в протистоянні зі слідчими КДБ відбулася 10 вересня. На допиті дисидент змушений був повністю визнати свою вину в здійсненні «антирадянської агітації та пропаганди», розкався у вчиненому

та почав детально описувати власну систему поглядів, які стосувалися створення незалежної Української держави, а також діяльність щодо створення дисидентських гуртків у Луцьку та Івано-Франківську [43, арк. 75].

На відміну від В. Мороза, Д. Іващенко, у якого вдома вилучили значно більшу кількість забороненої літератури, пішов на співпрацю зі слідчими вже з перших допитів на початку вересня. До 10 вересня він надав інформацію про поширення самвидавних матеріалів, відносини з викладачем С. Забужком, літературним критиком Є. Сверстюком, а також зізнався у «скоєнні злочину» [43, с. 251–266].

На думку дослідника Г. Касьянова, зізнання взятих під варту дисидентів під час проведення допитів було однією з характерних рис першої хвилі арештів [477, с. 50]. З однієї сторони, це можна пояснити відсутністю в них необхідного політичного досвіду протистояння радянській системі, а з іншої – жорсткістю і підступністю методів їх обробки, застосованих слідчими КДБ.

Після особистого зізнання В. Мороза та Д. Іващенко 10 вересня 1965 р. їм було пред'явлено обвинувачення за статтею 62, ч. 1 Кримінального Кодексу (КК) УРСР [43, арк. 70–71, 285]. Викладачам інкримінувалася «агітація або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів». Максимальним покаранням за цією статтею було позбавлення волі на термін до семи і заслання до п'яти років [523, с. 750].

З протоколів допитів підслідних можна зробити висновок, що основною метою слідчих КДБ на другому етапі слідства (після 10 вересня) був пошук необхідних доказів для висунення нових обвинувачень – уже за ст. 64 КК УРСР («організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів»). Ця стаття передбачала значно суворіші санкції, аж до смертної кари [523, с. 750]. Ймовірно, від радянського керівництва надійшли вказівки подати діяльність українських дисидентів як одну велику «націоналістичну» організацію та якомога жорсткіше покарати активних її учасників. Під час допитів В. Мороза та Д. Іващенко слідчі КДБ, в першу чергу, цікавилися питаннями існування в них писаної програми, наявності зв'язків з

київськими і львівськими дисидентами, каналів передачі забороненої літератури до Івано-Франківська та Луцька. Слідчий О. Семенюк на допиті Мороза 5 жовтня 1965 р. виявив зацікавлення можливим створенням, обґрунтуванням та обговоренням інакодумцями спеціальної тактики боротьби проти радянського режиму [43, арк. 143–145]. Спочатку В. Мороз та Д. Іващенко категорично заперечили свою причетність до будь-якого роду «організаційної діяльності», а також наявність основних атрибутів організації – писаної програми і тактики діяльності. Це не завадило слідчим 25–26 листопада 1965 р. ухвалити постанови про притягнення заарештованих до відповідальності, яким інкримінували обвинувачення за ст. 62, ч. 1 та ст. 64 КК УРСР. Тоді ж працівники КДБ домоглися формального визнання В. Морозом та Д. Іващенко своєї вини за обома статтями [43, арк. 169–171; 44, арк. 191–194].

У справі В. Мороза та Д. Іващенко було допитано 39 осіб, серед яких члени луцького та івано-франківського гуртків, колеги дисидентів, їх знайомі і друзі, а також львівські дисиденти М. та Б. Горині. Слідчих цікавили факти поширення самвидавної літератури обвинуваченими, їх розмови про відокремлення України від СРСР, захист української мови та культури, що розцінювалося як «український буржуазний націоналізм» [44; 45; 46]. Тільки вісім свідків добровільно пішли на співпрацю зі слідством і відразу дали «потрібні» покази. У той же час переважна більшість заперечували причетність В. Мороза та Д. Іващенко до антирадянської агітації та пропаганди, всіяко намагалися виправдати їх діяльність. Зокрема, на користь В. Мороза свідчили івано-франківські викладачі П. Арсенич, І. Костинюк, А. Загоруйко, Я. Мельничук, В. Полек, гуцульський музикант В. Івасюк, колишня студентка історика М. Герасимович [46].

29 листопада 1965 р. обвинуваченим В. Морозу та Д. Іващенко оголошено про закінчення попереднього слідства. У обвинувальному висновку, який датується 1 грудня 1965 р., їм інкримінувалося у першу чергу «проведення організаційної діяльності, спрямованої на вчинення особливо небезпечних злочинів» [50, арк. 97–98]. 5 січня 1966 р. матеріали їх справи передали до Волинського обласного суду. Кримінальна справа В. Мороза та Д. Іващенко слухалась у Луцьку у відкритому

судовому засіданні 17–20 січня 1966 р. [50, арк. 122]. Це був перший судовий процес над українськими дисидентами, заарештованими під час хвилі арештів 1965-1966 рр.

Офіційно судове засідання у справі В. Мороза та Д. Іващенко носило відкритий характер. Проте на практиці, як пізніше пригадував Д. Іващенко, суд був відкритим тільки частково: «...процедура заповнювання невеликої зали засідань була пародійною: в дверях стояла варта, попри яку вільно пройшли слідчі, інші кагебісти, партійні чиновники, парторг інституту, інші «свої» люди, а родичів і близьких не пропустили». У судовій залі були присутні також група «політично надійних» викладачів та студентів Луцького педінституту [460, с. 241].

Відповідно до стенограми судового засідання, вже на його початку і В. Мороз, і Д. Іващенко визнали себе винними. Їх адвокати намагалися спростувати звинувачення підсудних в організаційній діяльності проти радянської влади, тоді як проведення «антирадянської агітації та пропаганди» ними не заперечувалося [50, арк. 124–145]. Проте в ході суду захистом дисидентів було обрано різну тактику поведінки. В. Мороз намагався брати всю відповідальність на себе, відкрито розповідав про свою систему поглядів щодо боротьби за незалежність України, поширення самвидаву. При цьому він зауважував, що причинами початку його антирадянської діяльності були недоліки в національній політиці радянської влади в Україні, зокрема русифікація українського народу. В. Мороз прямо заявив: «Я знаю наперед, що це буде не на мою користь... коли я кажу: в Радянському Союзі існують пережитки великодержавного шовінізму... В чому я не раз переконався» [55, арк. 269; 56, арк. 194]. Навіть каючись, дисидент не відмовлявся від своїх поглядів. Фактично свої виступи під час суду В. Мороз перетворив на трибуну поширення власних переконань та бачення ситуації в Україні, яке кардинально відрізнялася від офіційної політики комуністичної партії. Викликані на судовий процес більшість свідків, зокрема А. Панас [50, арк. 148], К. Шишко [50, арк. 158], П. Арсенич [445, с. 7], давали покази на користь дисидентів.

20 січня 1966 р. Волинський обласний суд виніс вирок у справі В. Мороза та Д. Іващенко. Судова колегія визнала їх винними за ст. 62, ч. 1 КК УРСР, вважаючи

їх обвинувачення в «антирадянській агітації та пропаганді» доведеними в ході процесу. Важливим здобутком захисту В. Мороза та Д. Іващенко було виправдання їх судом за ст. 64 КК УРСР та відкинення звинувачення в «організаційній діяльності» проти радянської влади. Зрештою, В. Мороза засуджено до чотирьох, а Д. Іващенко – до двох років позбавлення волі в колоніях суворого режиму [255, с. 374]. Невдовзі В. Мороза та Д. Іващенко відправили в мордовські ВТК.

Валентин Мороз у результаті луцького судового процесу отримав набагато суворіше покарання, ніж Д. Іващенко. На думку дослідника А. Русначенка, В. Мороз станом на 1965 р., поряд із В. Чорноволом, братами М. і Б. Горинями, І. Гелем, Є. Пронюком, М. Масютком, належав до невеликої групи лідерів українського національного руху. Він прагнув відновлення незалежності України, розглядав культурницьку діяльність тільки як перехідний етап до політичної боротьби [499, с. 157–158]. Тому працівники репресивних органів тоталітарної системи добилися більшого терміну ув'язнення для В. Мороза. Проте, як засвідчили події другої половини 1960–1970-х рр., луцький судовий процес був для В. Мороза тільки поштовхом до майбутнього протистояння з радянським режимом, а його погляди стали більш радикальними.

Отже, основними факторами, які справили визначальний вплив на формування націоналістичного світогляду В. Мороза були родинне виховання, боротьба ОУН та УПА за незалежність України в 1940-х рр., радянсько-німецька війна, українсько-польський конфлікт 1943–1944 рр., насильницька радянська Волині після другої окупації краю. Поява луцького неформального гуртка в першій половині 1960-х рр. була реакцією на антиукраїнську політику радянського режиму та складовою загального піднесення українського національного руху. Гурток виник першочергово як культурницький клуб шістдесятників, а після долучення до його діяльності В. Мороза еволюціонував до дисидентського гуртка. Система поглядів В. Мороза, що передбачала створення незалежної Української держави, була однією з найбільш радикальних у середовищі дисидентства в даний період. Його приїзд у вересні 1964 р. в Івано-Франківськ спричинив активізацію в місті та області дисидентського руху. Протягом короткого проміжку часу В. Морозу

вдалося створити дисидентський неформальний гурток із числа викладачів в Івано-Франківську. Судовий процес 1965–1966 рр. над В. Морозом та Д. Іващенко був складовою першої хвилі репресій брежнєвського режиму проти українського дисидентського руху. У результаті процесу В. Мороза та Д. Іващенко засудили на достатньо тривалі терміни ув'язнення, що, поряд із іншими репресіями, можна вважати свідченням значного зростання тиску зі сторони радянського режиму на український дисидентський рух.

2.2 Спротив державній тоталітарній системі під час першого ув'язнення (1966–1969)

У 1960–1970-х рр. переважна більшість ув'язнених дисидентів у СРСР утримувалися у двох комплексах ВТК, розташованих у Мордовській АРСР та у Пермській області на Західному Уралі [468, с. 409]. В. Мороза, як і більшість жертв репресій 1965–1966 рр., після судового процесу було відправлено відбувати покарання до Дубравного управління виправно-трудова установ (ДУВТУ) у Мордовії. Навесні 1966 р. розпочалось етапування дисидента до мордовських колоній.

Після прибуття до Мордовії В. Мороз опинився у 7-му відділенні ДУВТУ, де перебував із липня до грудня 1966 р. З грудня 1966 р. до червня 1967 р. він відбував покарання у 11-му, а протягом червня–липня 1967 р. – у 17-му відділенні мордовських виправних установ [121, арк. 158–160]. У перші тижні після прибуття до Мордовії В. Мороз нічим не вирізнявся з-поміж інших політв'язнів та, за свідченням табірної адміністрації, «визнавав свій злочин». Підтвердженням цього є той факт, що, працюючи слюсарем-складальником та вантажником, він регулярно перевиконував норму виробітку в середньому на 137% [121, арк. 166]. У Мордовії в цей період було ув'язнено чимало діячів українського національного руху – колишні учасники ОУН і УПА, лідери підпільних організацій 1950–1960-х рр. Вони мали довголітній досвід боротьби проти радянського режиму, який передавали «новому поколінню руху опору» [271]. Після знайомства з

політв'язнями В. Мороз переконався у вірності обраного ним шляху боротьби за відновлення національних прав українського народу [121, арк. 166].

Вагомий вплив на радикалізацію поглядів В. Мороза справило його двомісячне знайомство влітку 1966 р. на 7 табпункті ДУВТУ з визнаним лідером українських політв'язнів, членом крайового проводу ОУН, організатором Кенгірського повстання Михайлом Сорокою. Саме він став для В. Мороза прикладом стійкості у відстоюванні українського національного ідеалу та безкомпромісності в боротьбі з радянським режимом. У майбутньому дисидент ставився до М. Сороки з великою повагою. Після того, як М. Сорока 1971 р. помер, В. Мороз присвятив йому поезію в прозі «Тверді мелодії», у якій називав ідейного патріарха радянських політв'язнів «Кошовим» і «Вождем» українського національного руху [217, с. 11–12]. Вже в 1990-х рр. В. Мороз згадував: «Так буває нечасто – лиш кілька разів впродовж біографії, коли хтось або щось добудовує тебе. Михайло Сорока був саме з тих, що добудовував мене. Зустріч з ним, і спілкування з ним підняли мене на якийсь новий щабель» [452, с. 90].

Під впливом М. Сороки В. Мороз продовжив протистояння з радянським режимом в умовах табірної ув'язнення. У серпні 1966 р. у 7-ме відділення ДУВТУ перевели М. Гориня та М. Масютка, яких було репресовано під час судових процесів у Львові [266, с. 27]. Вони стали найближчими друзями В. Мороза та разом з ним брали участь у боротьбі проти обмежень пенітенціарного режиму, розповсюдженні рукописів антирадянського характеру, зокрема книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», та поширенні інформації про ключові події суспільно-політичного життя в Україні серед інших ув'язнених [298, с. 95]. В. Мороз, М. Горинь, М. Масютко та інші дисиденти займались також написанням заяв протесту до радянських органів влади про недотримання прав людини в колоніях [58, арк. 313; 60, арк. 56]. Дисиденти демонстративно порушували режимні обмеження – ініціювали суперечки з працівниками охорони, не дотримувалися форми одягу тощо [69, арк. 23; 121, арк. 165; 265, с. 10].

Влітку 1966 р. В. Мороз познайомився з довголітнім в'язнем польських та радянських таборів, уродженцем Волині Д. Шумуком, який швидко

солідаризувався з діяльністю новоприбулих дисидентів [298, с. 95]. Значний вплив на радикалізацію світоглядних переконань В. Мороза справило його знайомство в 7-му відділенні ДУВТУ з лідерами підпільних організацій українських націоналістів – Об'єднаної партії визволення України (ОПВУ) (1953–1958) Богданом Германюком та Іваном Струтинським, а також групи «Об'єднання» (1956–1959) Ярославом Гасюком, Володимиром Леонюком та Богданом Христиничем [122, арк. 212–233]. Підтримав антирежимну діяльність В. Мороза, М. Гориня та М. Масютка і відомий український політв'язень Л. Лук'яненко – лідер Української робітничо-селянської спілки (УРСС) (1959–1961), репресований у результаті т. зв. «справи юристів». Л. Лук'яненко високо оцінив моральні якості «шістдесятників-неофітів» та їх рішучість у протистоянні з табірним режимом [281, с. 533].

Протягом усього періоду ув'язнення у колонії В. Мороз активно займався самоосвітою, вдосконаленням свого наукового рівня. Зокрема, він читав твори давньоримського оратора Цицерона, філософів Ф. Бекона, Т. Гоббса та І. Канта, засновника геополітики Ф. Ратцеля, письменників Б. Брехта й А. Моравія, а також вивчав німецьку та англійську мови [173, с. 163–164].

За Г. Касьяновим, після «першої хвилі арештів» відбулися певні зміни в тактиці виготовлення і поширення самвидаву, серед яких оформлення творів як петицій до офіційних інстанцій, використання марксистської методології, відмова авторів від анонімності [477, с. 95]. Протягом другої половини 1966 р. В. Мороз написав кілька об'ємних звернень до радянських органів влади в Україні, загальною метою яких було висвітлення засилля російського шовінізму в СРСР та процесів русифікації українського народу [123, арк. 84–290] (додаток Д. 3). У цих творах знайшла своє відображення система поглядів В. Мороза станом на середину 1960-х рр. Проте переважну більшість їх дисиденту так і не вдалось переправити за межі колонії.

Одну з таких заяв він адресував Верховній Раді УРСР. Приводом до її написання було поширення у колоніях інформації про те, що до складу української делегації на Генеральну Асамблею ООН восени 1966 р. включено поетів-

шістдесятників І. Драча та Д. Павличка. В. Мороз прагнув переконати їх стати «справжніми», а не маріонетковими представниками українського народу на міжнародній арені. Дисидент адресував їм прохання порушити питання політичних репресій у СРСР під час засідань Генеральної Асамблеї ООН [123, арк. 134–136].

Валентин Мороз зібрав цінні матеріали про репресії, які радянський режим здійснював в Україні протягом 1950–1960-х рр. Зокрема, він подав у заяві до Верховної Ради інформацію про судові процеси над українськими підпільними групами – ОПВУ, «Об'єднання», Українським національним комітетом (УНК), УРСС, Українською національною партією (УНП), а також матеріали, які висвітлювали першу хвилю арештів інтелігенції. Також публіцист, опираючись на Декларацію прав людини ООН, Статут ООН, Декларацію про заборону расової дискримінації, Конституцію СРСР, обґрунтував незаконність цих репресій, назвавши їх «масовим порушенням як міжнародного, так і національного права». В. Мороз описував методи психологічного тиску на ув'язнених під час слідства та зробив висновок, що кримінальні справи проти борців за самостійність українського народу сфабриковані слідчими та суддями [123, арк. 137–139].

У своїй заяві В. Мороз доводив необхідність здобуття українським народом самостійності. Він вказав на особливу важливість цього питання: «Коли народ втрачає незалежність, всі проблеми відходять на другий план, і першорядною, пекучою потребою є національне визволення...» [123, арк. 130]. Публіцист здійснив екскурс в історію України, вказавши на таку характерну рису українців, як їх розділеність; поділив своїх співвітчизників в умовах відсутності незалежності на дві групи, які протистоять одна одній, – «герої» та «мученики», «Пантеон української нації» та «пристосуванці», «прислужники поневолювачів». Такий стан речей В. Мороз вважав результатом цілеспрямованої політики російського шовінізму щодо знищення українського народу [123, арк. 130–132]. Водночас він у своєму зверненні порушував тему українізації 1920-х рр., широко використовував цитати Леніна та вказував на те, що відокремлення України від СРСР не суперечить «інтересам соціалізму та марксистсько-ленінської теорії» [123, арк. 139–141].

Інша заява В. Мороза адресувалась депутату Верховної Ради і відомому українському письменнику Михайлові Стельмаху та стосувалась подій на V з'їзді Спілки письменників України (СПУ), який відбувся восени 1966 р. [123, арк. 196]. Зауваживши певні позитивні тенденції на з'їзді, зокрема те, що було порушено питання розвитку української національної культури і мови, В. Мороз критикував делегатів за їх нерішучість, пристосуванство, страх перед режимом, замовчування масштабів русифікації українців та репресій першої хвилі арештів. Дисидент вказував на повний контроль радянських репресивних органів над громадським життям в Україні та, іронізуючи, пропонував «перенести спілку письменників на задвірки КДБ» [123, арк. 202–203]. Публіцист робив справедливий висновок про декларативність суверенітету України в складі СРСР.

Пильно слідкуючи за суспільно-політичним життям в Україні, В. Мороз, як і більшість мордовських політв'язнів, різко засудив тих діячів українського шістдесятництва, які пішли на компроміс із тоталітарним режимом. Під його критику, зокрема, потрапили І. Драч, Д. Павличко, В. Коротич [123, арк. 210–211] та М. Осадчий [173, с. 63].

Восени 1966 р. В. Мороз поширював серед політв'язнів мордовських колоній текст свого «Останнього слова» на судовому процесі в Луцьку, яке йому не дозволили виголосити [123, арк. 215–228]. Ймовірно, цей рукопис написаний на рубежі 1965–1966 рр., а вже після суду був дещо змінений і доопрацьований. Згодом, перебуваючи в Мордовії, автор зробив кілька письмових копій тексту для передачі іншим засудженим.

Саме в «Останньому слові» В. Мороз у найбільш цілісному вигляді розкрив свої погляди зразка середини 1960-х рр. Дисидент піддав нищівній критиці та повністю спростовував офіційну радянську теорію про чотири основні ознаки нації – спільність економічного життя, мови, території та психічного складу. Своєю чергою він вказував на те, що національні начала належать не до матеріальної сфери, а до духовної, а визначальною рисою сформованої нації є її самосвідомість – «почуття приналежності окремих людей до єдиного цілого» [123, арк. 216–217]. Національне почуття вважав однією з найголовніших складових частин духовного

світу людини. У цьому контексті в його теорії нації на перший план виходить окрема особистість, яка є носієм національної самосвідомості. В. Мороз вважав схожими відношення «людина – суспільство» і «нація – людство», вважаючи, що «нація – це особистість людства». Тому робив висновок про надзвичайну цінність існування кожної нації [123, арк. 220–221].

На думку дисидента, офіційна радянська національна політика була одним із засобів асиміляції неросійських народів СРСР. Опираючись на цитати з творів Сунь Ятсена, М. Ганді, А. Сукарно, М. Кемаля, В. Мороз вдавався до відстоювання терміна «націоналізм», вказував на його рівнозначність із поняттям «патріотизм» [123, арк. 217–217]. Описуючи засилля російського великодержавного шовінізму в політиці радянського режиму, В. Мороз доводив, що російський народ є привілейованим у СРСР. Він вказував на засилля російської мови в освітній сфері, засобах масової інформації, презирливе ставлення зі сторони приїжджих росіян до «місцевих» українців, а також побутове цькування україномовних на Сході України і в Криму. Публіцист критикував теорію так званої «гармонійної» національно-російської двомовності українців авторства міністра освіти УРСР, академіка Івана Білодіда [123, арк. 218–222].

У результаті антирежимної діяльності В. Мороза його авторитет у середовищі політв'язнів значно зріс, він став одним із лідерів серед українців у мордовських колоніях. Про це свідчить той факт, що в одному з листів до органів влади, написаних В. Морозом, він виступав від імені всіх політв'язнів мордовських колоній [123, арк. 198–198]. У постановах адміністрації колонії зазначалося, що В. Мороз «гуртує навколо себе ув'язнених і виховує їх в націоналістичному дусі» [121, арк. 165].

Реакція зі сторони режиму не забарилася. 11 листопада 1966 р. в результаті обшуку працівники табірної адміністрації вилучили всі рукописи В. Мороза, які були трактовані як «антирадянські матеріали» [123, арк. 214–214]. Працівники КДБ стали проводити з ним регулярні «виховні бесіди». Проте політв'язень проявив безкомпромісність та відмовився від будь-якої співпраці з кадебістами [181, с. 8]. Зрештою, у грудні 1966 р. його разом із М. Горинем, М. Масютком, Д. Шумуком

та Л. Лук'яненком, з метою ізоляції від інших в'язнів, було переведено на шість місяців у внутрішню тюрму колонії [59, арк. 266; 173, с. 60].

Найбільш вагомим досягненням В. Мороза в період ув'язнення у колоніях стало створення ним і передача на волю есе «Репортаж...». Цей досить об'ємний твір написано протягом перших місяців 1967 р. Умови написання твору були складними, зважаючи на постійні візити наглядачів і обшуки в камерах тюрми колонії. Проте «Репортаж...» тюремникам виявити не вдалося, в першу чергу, через обережність В. Мороза та допомогу йому зі сторони інших політв'язнів-українців. Зокрема, під час роботи В. Мороза над рукописом есе, вони один за одним чергували біля дверей камери та в разі підходу наглядача подавали сигнал, після чого автор ховав чернетки твору [122, арк. 259]. Під час написання він використовував твори мислителів та письменників світового рівня – Ф. Бекона, Ф. Ратцеля, Б. Брехта, Б. Шоу, які були в наявності в тюремній бібліотеці або в інших політв'язнів, а також матеріали радянських періодичних видань – «Український історичний журнал», «Літературна Україна», «Литературная газета», «Наука и религия», «Известия» тощо [122, арк. 214–216]. Не менш важливим джерелом інформації для «Репортажу...» були розповіді політв'язнів, які відбували покарання у мордовських колоніях. До середини квітня 1967 р. публіцист закінчив роботу над есе та передав його для ознайомлення О. Заливасі та І. Гелю [271].

Серед в'язнів мордовських колоній поширювалась інформація про те, що львівський журналіст В. Чорновіл, активний учасник кампанії протестів проти закритих судів над дисидентами, збирає матеріали про репресованих для укладання збірки «Лихо з розуму» та розповсюдження інформації про арешти. Очевидно, саме тому В. Мороз мав на меті відправити свій твір В. Чорноволу для його подальшого поширення та надсилання до радянських органів влади. Залишалося знайти спосіб для відправки «Репортажу...» на волю та його розповсюдження у самвидаві. Цією справою зайнявся І. Гель, який разом із С. Караванським розробив технологію виготовлення контейнерів для поширення документів за межі колонії у вигляді звичайних речей, що не викликали підозри в наглядачів. Станом на квітень 1967 р. вже існував канал передачі матеріалів через в'язнів, у яких закінчувався термін

покарання. І. Гель залучив до справи передачі «Репортажу...» на волю своїх земляків зі Львівщини – Андрія Губича та Василя Мисаковця. А. Губич, у якого закінчувався термін, погодився винести есе за межі колонії у своєму взутті. Тоді В. Мисаковець попросив політв'язня-литовця, який був шевцем, сховати «Репортаж...» у каблуках кирзових черевиків А. Губича. Через кілька тижнів, у травні–червні 1967 р. А. Губич звільнився з мордовських колоній і привіз твір В. Мороза до себе на батьківщину, у містечко Комарне Львівської області. Невдовзі він передав «Репортаж...» родичам І. Гея, які відправили його до Львова дружині політв'язня М. Гориня Ользі [271].

До В. Чорновола, який проживав у Львові, рукопис твору В. Мороза потрапив у червні 1967 р., очевидно, саме від О. Горинь. Також йому було передано прохання автора відправити документ депутатам Верховної Ради УРСР. Влітку 1967 р. В. Чорновіл надіслав друковані копії «Репортажу...» голові Президії Верховної Ради (ВР) УРСР Д. Коротченку та декільком депутатам [122, арк. 38–43]. Від В. Чорновола «Репортаж...» потрапив до його однодумців у Києві та Івано-Франківську [122, арк. 45–46]. Активність журналіста не залишилася непоміченою для радянського режиму – вже 3 серпня 1967 р. він був заарештований працівниками КДБ. Ключовими обвинуваченнями на адресу В. Чорновола під час судового процесу в листопаді цього ж року були написання збірника «Лихо з розуму» та розповсюдження есе В. Мороза; журналіста було засуджено на 1,5 року ув'язнення [122, арк. 23–25].

У результаті твір досить швидко поширився у дисидентському середовищі та став одним із ключових творів українського самвидаву. Особливої популярності «Репортаж...» набув наприкінці 1960-х рр. Він активно розповсюджувався перш за все серед київських і львівських дисидентів, а також на території як мінімум семи областей УРСР – Київської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Дніпропетровської, Черкаської та Донецької [27, арк. 271; 67, арк. 166–167; 71, арк. 259; 76, арк. 128; 121, арк. 317–321; 122, арк. 134–135; 123, арк. 423; 254, с. 303; 267, с. 280–281; 271; 293, с. 87; 460, с. 258, 290, 311; 463, с. 80–81].

Київські дисиденти організували кілька спроб відправлення есе В. Мороза за кордон задля інформування громадськості держав Заходу про становище політв'язнів у СРСР та залучення зусиль міжнародної спільноти до процесу їх визволення. Зрештою, за сприяння І. Світличного «Репортаж...» було надіслано до Москви, звідки, очевидно, він і потрапив на Захід [121, арк. 168–169; 290]. Після переправлення «Репортажу...» за кордон він досить швидко був там опублікований. Уже в 1968 р. есе побачило світ в українських емігрантських видавництвах – у журналі «Сучасність» та газеті «Шлях перемоги», а також у газеті «Українське слово» [121, арк. 322]. Українська діаспора вперше змогла ознайомитися з творчою спадщиною В. Мороза. У березні та травні 1968 р. памфлет В. Мороза включено до ефіру радіостанцією «Свобода», в результаті чого його ідеї змогли відкрити для себе тисячі жителів УРСР [121, арк. 339–340].

«Репортаж...» В. Мороза формально є зверненням, яке адресоване депутатам Верховної Ради УРСР. У композиційному плані це досить об'ємний твір, що складається з вступу, семи розділів та закінчення. Більшість українських самвидавних праць, написаних у другій половині 1960-х рр., уже після першої хвилі арештів, призначались і були оформлені саме як заяви протесту до органів влади. Серед них «Інтернаціоналізм чи русифікація» І. Дзюби, «Правосуддя чи рецидиви терору» і «Лихо з розуму» В. Чорновола. Поряд із цими знаковими для самвидаву творами, «Репортаж...» був складовою реакції української інтелігенції на початок нової репресивної кампанії радянського режиму проти дисидентського руху. Проте особливістю «Репортажу...» є те, що він, на відміну від творів І. Дзюби та В. Чорновола, написаний В. Морозом в умовах ув'язнення у ВТК. Це свого роду погляд на репресивну машину радянського режиму зсередини, очима її жертви.

За своїм змістом «Репортаж...» – багатогранний публіцистичний твір, що порушує та розкриває відразу декілька взаємопов'язаних питань і проблем. Основні завдання свого звернення автор визначив уже на початку – це надання правдивої інформації про політв'язнів мордовських колоній та викриття злочинів, вчинених працівниками КДБ щодо жертв репресій [173, с. 20]. В. Мороз у «Репортажі...» досить влучно із соціально-психологічної точки зору висвітлював внутрішню

природу радянського режиму та його тоталітарний характер, а також аналізував загальне становище українського народу в середині 1960-х рр., процеси русифікації та засилля російських шовіністів, причини появи та характер дисидентського руху. Він вказував на те, що представники радянської влади «...зробили все для того, щоб молодий українець знайшов повноцінну духовну їжу тільки в російській культурі і русифікувався» [173, с. 23].

Валентин Мороз у «Репортажі...» переконливо доводив факт існування в Радянському Союзі переслідувань та репресій за власні думки і переконання [173, с. 24–25]. Він вказував на те, що ст. 62 КК УРСР, за якою засуджено більшість заарештованих під час «першого покосу» представників української інтелігенції, суперечить Конституції СРСР та Загальній декларації прав людини ООН, оскільки допускає необмеженість сваволі репресивних органів та можливість розправи над будь-якою «незручною» для влади людиною [173, с. 21].

У розділі «Оргія на руїнах особистості» В. Мороз звернув увагу на ряд ключових проблем радянського суспільства зразка середини 1960-х рр., таких як прогресуюча криза в сільському господарстві та занепад морально-етичної сфери. Публіцист вважав ці проблеми наслідками політики сталінського режиму. Жорстко критикував планову систему господарювання та домінування екстенсивного шляху розвитку виробництва. В. Мороз вказував на наявність подвійної моралі в суспільстві, атрофування внаслідок тиску зі сторони системи духовних здібностей та моральних чеснот людини. Він протиставляв радянській тоталітарній системі країни Заходу з демократичним устроєм та орієнтованістю на особистість. Наводячи приклади з історії, дисидент прийшов до висновку, що сталінський «порядок» є причиною відсталості СРСР [173, с. 42–46].

Найбільш жорсткій критиці В. Мороз у своєму есе піддав репресивну машину радянського режиму – КДБ. Публіцист вважав КДБ основним знаряддям системи для залякування суспільства та творення «імперії гвинтиків». В. Мороз висвітлював конкретні приклади перевищень повноважень працівниками КДБ щодо заарештованих політв'язнів, використання ними морального терору, а також інших позасудових методів боротьби проти інакодумців. Саме кадебістів публіцист

вважав основними організаторами першої хвилі репресій проти української інтелігенції у 1965–1966 рр. За В. Морозом, КДБ є центром зосередження реакційних сил суспільства, які стоять на шляху прогресу; це пережиток сталінських часів, який підлягає ліквідації [173, с. 48–52].

Розділ есе «У заповіднику» присвячений опису нелюдських умов перебування політв'язнів у мордовських ВТК та методів їх покарання і «перевиховання» зі сторони працівників КДБ. На основі свого досвіду В. Мороз підкреслював, що основною метою адміністрації колоній було знищення людської гідності ув'язнених. Публіцист наводив основні методи тиску на інакодумців та їх протизаконний характер – обов'язкова щоденна праця, позбавлення особистих побачень з родичами, ув'язнення у карцерах і тюрмах, заниження норм харчування, використання медицини з каральною метою, вербування спецагентів серед в'язнів для постійного контролю над ними, погрози тощо [173, с. 56–60].

Багато в чому есе В. Мороза перегукується з памфлетом В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», який був написаний наприкінці 1966 р. і присвячений опису порушень законодавства під час першої хвилі арештів. Зокрема, і В. Мороз, і В. Чорновіл вважали арешти української інтелігенції у 1965–1966 рр. рецидивом сталінських репресій, часів, коли «вбивця називався «соціально близьким», а письменник чи художник уважався небезпечним ворогом» [292, с. 107]. Спільним для обох праць є також їх правозахисний характер, посилення на Загальну декларацію прав людини, затверджену ООН. Водночас у творі В. Чорновола здійснено систематизацію матеріалів щодо проведення слідства і судової розправи над дисидентами, тоді як В. Мороз подавав інформацію в першу чергу про становище політв'язнів у мордовських ВТК.

Написання «Репортажу...» В. Морозом стало приводом для посилення тиску на політв'язня зі сторони радянської системи. У червні 1967 р., вже після завершення тюремного ув'язнення В. Мороза у ВТК, йому під незначним приводом порушення форми одягу було відмовлено в черговому кількаденному побаченні з дружиною [121, арк. 167]. А 18 липня відбулась виїзна сесія суду Зубово-Полянського району Мордовської АРСР, яка, відповідно до клопотання

адміністрації ДУВТУ, ухвалила перевести В. Мороза до 1 вересня 1969 р. у Владимирську в'язницю [121, арк. 164] (додаток Д. 3). Судова розправа, яка проводилася з численними порушеннями, за словами очевидців, була «пародійною сценкою». Зокрема, дисидента не ознайомили зі змістом висунутого обвинувачення, йому не було надано можливості захищатися [266, с. 59].

Проте В. Мороз пробув у Владимирі тільки один місяць. Уже в серпні 1967 р. його відправлено до київського слідчого ізолятора КДБ як свідка в справі В. Чорновола, а через кілька місяців йому пред'явлено обвинувачення у написанні «Репортажу...» [121, арк. 77–78]. Метою радянського режиму була повна ізоляція В. Мороза від контактів з іншими політв'язнями та зовнішнього світу, а також новий тюремний термін для дисидента.

Під час допиту в справі В. Чорновола В. Мороз відмовився надавати будь-які покази про власний памфлет. Незважаючи на це, слідчий КДБ С. Крикливець у вересні 1967 р. постановив виділити матеріали щодо В. Мороза та написання ним «Репортажу...» в окреме провадження [121, арк. 2]. Приводом для відкриття кримінальної справи проти В. Мороза стала невдала спроба передачі його есе за кордон через чехословацьких науковців Є. Покорну та В. Червену наприкінці січня 1968 р. (додаток Д. 4). Вже 3 лютого 1968 р. справу було відкрито в Київському управлінні КДБ, проведення слідства доручено М. Кольчику [121, арк. 77–78].

Слідство в справі «Репортажу...» тривало протягом 14-ти місяців, проте кадебісти не зуміли за цей період зібрати переконливих доказів на підтвердження факту написання документа В. Морозом. Дисидент тримався з гідністю, під час допитів відмовлявся відповідати на запитання слідчого, мотивуючи це тим, що не вважає написання та поширення «Репортажу...» «антирадянською агітацією та пропагандою», а також відмовився підписувати протоколи допитів [121, арк. 85–121] (додаток Д. 5). Така поведінка на слідстві свідчить про те, що він засвоїв уроки свого першого судового процесу, коли йому довелось піти на співпрацю з кадебістами. Під час справи «Репортажу...» В. Мороз вже не визнавав свою «провину», а сам звинувачував КДБ в порушенні радянського законодавства та компрометації СРСР на міжнародній арені.

Після безрезультатних пошуків рукопису «Репортажу...» та свідків причетності В. Мороза до його написання слідчі КДБ змінили тактику. У грудні 1968 р. було видано постанову про призначення експертизи встановлення авторства твору за ознаками писемної мови [123, арк. 74–76]. На основі текстуального аналізу зошитів із заявами та публіцистичними творами В. Мороза, вилученими в нього в мордовських ВТК, київські судові експерти дійшли висновку, що автором «Репортажу...» є саме В. Мороз [123, арк. 81–83]. Висновок експертизи і став фактично єдиним «доказом» проти дисидента, який працівники КДБ змогли отримати за весь період слідства.

Протягом півторарічного ув'язнення у Києві у В. Мороза значно погіршилося самопочуття [283, с. 90]. Однак, він продовжував протистояння з режимом. Протягом 1968 р. написав ряд клопотань до українських органів влади. 15 травня того року надіслав заяву першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту, де захищав основні положення «Репортажу...», вказуючи на відсутність прямих антирадянських закликів у творі, його правозахисний характер. Фактично В. Мороз пропонував П. Шелесту в умовах «національного відродження» 1960-х рр. «...відновити, нарешті, політику ленінської українізації, оголосити рішучу війну російському шовінізму на Україні» [173, с. 168–169]. Того ж місяця дисидент порушив клопотання про відвід своїх слідчих – працівників органів КДБ, вказавши на їх зацікавленість у результатах справи щодо «Репортажу...» [173, с. 170–171]. Проте ці клопотання залишились без відповіді.

Якщо під час утримання В. Мороза в мордовських колоніях його заяви протесту вилучали під час обшуків і конфісковували, то в київський період їх таки надсилали до адресатів. На початку серпня 1968 р. дисидент відправив два клопотання на адресу прокурора та голови КДБ УРСР з вимогою надати йому можливість на побачення з рідними [173, с. 171–173]. У результаті В. Морозу дозволили регулярні побачення з дружиною [181, с. 8].

У ході розслідування справи про авторство «Репортажу...» прокурор УРСР Федір Глух дев'ять разів надавав санкцію на продовження терміну попереднього слідства [123, арк. 383–410]. Проте вагомих доказів на підтвердження «провини»

В. Мороза, які можна було б використати на суді, так і не знайшли. Бойкот слідчих дій зі сторони самого обвинуваченого та його досить грамотна і безкомпромісна поведінка тільки ускладнювали судову розправу над ним. Зрештою, 31 березня 1969 р. справу щодо В. Мороза було закрито через брак доказів [123, арк. 411–413] (додаток Д. 5). Такий результат справи «Репортажу...» був скоріше винятком із загальної тенденції судових розправ над українськими дисидентами. Невдовзі публіциста відправлено до Владимирської тюрми, де він пробув до завершення терміну ув'язнення і 1 вересня того ж року вийшов на волю.

Очевидно, певний вплив на позицію режиму в справі «Репортажу...» справили протестна кампанія після першої хвилі арештів та «епістолярна революція» другої половини 1960-х рр., організовані активною частиною української інтелігенції.

Таким чином, період перебування В. Мороза в мордовських ВТК суворого режиму після першої судової розправи над ним характеризувався змінами світогляду дисидента в сторону радикалізації та зміцнення його принципів у боротьбі проти радянської системи. Поява «Репортажу...» В. Мороза у самвидаві стала фактором, який сприяв процесам активізації українського дисидентства та прискорював їх. Твір був одним із знакових документів самвидаву другої половини 1960-х рр. Спроба повторно репресувати В. Мороза за написання «Репортажу...» зазнала краху. Публікація есе за кордоном сприяла розголосу проблеми порушення прав людини в Україні на міжнародному рівні.

2.3 Дисидентська діяльність у 1969–1970 рр.

Фактором, який позитивно відобразився на становищі українського дисидентського руху, стало повернення з ув'язнення наприкінці 1960-х рр. частини раніше засуджених його учасників, які знову активно включилися в опозиційну діяльність, – В. Чорновола, В. Мороза, І. Гея, М. Осадчого, Б. Гориня. З перших днів після закінчення свого ув'язнення В. Мороз продовжив активну антирадянську діяльність.

На початку вересня 1969 р. після звільнення з тюрми політв'язень на шляху додому в Івано-Франківськ зупинився на кілька днів у Києві, де учасники дисидентського руху влаштували йому урочисту зустріч [283, с. 92–93]. Валентин Мороз познайомився з І. Дзюбою [124, арк. 253], І. Світличним [31, арк. 195–196], Миколою Плахотнюком [124, арк. 98–99], Оксаною Мешко [124, арк. 140]. На львівському вокзалі В. Мороза зустріли В. Чорновіл, Олена Антонів, Людмила Шереметьєва та Р. Мороз [124, арк. 256–257; 283, с. 93]. У майбутньому контакти В. Мороза з іншими лідерами руху були досить інтенсивними. Протягом дев'яти місяців свого перебування на волі В. Мороз здійснив не менше п'яти поїздок до Києва та чотирьох – до Львова [65, арк. 87–88] (додаток Е).

У 1969–1970 рр. В. Мороз кілька разів безуспішно намагався влаштуватися на роботу. Його спроби стати учнем івано-франківського художника по різьбярству І. Кудлака [445, с. 7] або працівником метеостанції у Ворохті зазнали невдачі через судимість [124, арк. 120–121]. Незважаючи на це, у середовищі дисидентського руху стараннями В. Чорновола, І. Світличного, Є. Сверстюка, І. Дзюби було зібрано значну суму – 3500 рублів – для потреб В. Мороза та купівлі ним кооперативної квартири у Івано-Франківську [70, арк. 112]. Це свідчить про його значний авторитет серед інакодумців.

Повернувшись до Івано-Франківська, В. Мороз протягом кількох місяців сформував у місті дисидентський неформальний гурток. Наприкінці 1960-х рр. у Івано-Франківську проживали колишні учасниці оунівського підпілля та політв'язні радянських таборів – Ірина Сеник, Оксана Попович та Любов Возняк-Лемик, які були знайомі з дружиною В. Мороза. Після свого повернення з ув'язнення дисидент познайомився з ними та сприяв їх залученню до дисидентського руху [124, арк. 95–96, 157–159]. Із сім'єю Морозів також зблизилась інженер Любов Волянчук, яка цікавилась поезією шістдесятників [124, арк. 233–234]. Завдяки старанням В. Мороза було утворено неформальну Івано-Франківську групу захисту політв'язнів [523, с. 579]. Після його повернення з ув'язнення відновлено поширення самвидавної літератури в Івано-Франківську. Подружжя Морозів регулярно відвідувало квартири колишніх оунівок, де

проводились бесіди з тематики українського національного відродження [124, арк. 95, 159]. Оселя Морозів у приміщенні гуртожитку на вулиці П. Дадугіна (тепер – вул. Є. Коновальця) в Івано-Франківську стала неафішованим осередком українського дисидентства, куди часто приїжджали Є. Сверстюк [124, арк. 73], А. Горська та її чоловік В. Зарецький з Києва [124, арк. 246–247], В. Чорновіл, О. Антонів, Алена Пашко [124, арк. 258], І. Гель зі Львова [51, арк. 208–209], священник В. Романюк із Космача [124, арк. 189].

З учасників гуртка викладачів, який існував у Івано-Франківську під керівництвом В. Мороза в 1964–1965 рр., тільки історик-краєзнавець П. Арсенич намагався поновити контакти зі звільненим політв'язнем. Зокрема, у жовтні 1969 р. вони відвідали концерт кобзарів у Івано-Франківську [283, с. 96].

Книга І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написана з націонал-комуністичних позицій, була твором, який у другій половині 1960-х рр. визначав ідеологічну спрямованість більшої частини дисидентів [75, арк. 47–49]. Станом на кінець 1960-х рр. у структурі українського національного руху відбулися значні зміни. Внаслідок систематичного тиску зі сторони режиму після вторгнення радянських військ до Чехословаччини в 1968 р. ряд лідерів київського центру, серед яких І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, Зіновія Франко, поступово стали переходити на помірковані позиції щодо режиму. І. Дзюба з 1968 р. змушений відійти від виступів політичного характеру, а І. Світличний закликав інших учасників руху відмовитись від активізації антирадянської діяльності в умовах посилення репресій та зосередитися на культурництві. Завдяки енергійній діяльності В. Чорновола львівські дисиденти стали прихильниками більш активних методів протистояння з радянським режимом [450, с. 77]. Фактично намітилися серйозні розбіжності між ними та поміркованим крилом у середовищі українського національного руху. До прибічників активних методів боротьби, як правило, входили дисиденти, які вже мали судимості за політичними статтями.

Після свого звільнення з ув'язнення В. Мороз різко засуджував будь-які спроби співпраці з правлячим режимом та був переконаний у необхідності посилення протистояння з тоталітарною системою навіть під загрозою розправи.

Вже восени 1969 р. він зблизився з В. Чорноволом, Іриною та Ігорем Калинцями, Стефанією Шабатурою, І. Гелем, значно посиливши крило прихильників активних методів боротьби [279, с. 136; 183, с. 111]. Як свідчить доповідна записка КДБ УРСР, під час численних зустрічей з І. Дзюбою, І. Світличним, Є. Сверстюком В. Мороз критикував їх за бездіяльність та інертність і закликав до посилення політичної активності [65, арк. 298]. Спільність поглядів на методи продовження боротьби у В. Мороза була з частиною київських дисидентів, серед яких А. Горська [124, арк. 247] (додаток Е), О. Мешко [24, арк. 113], її син Олесь Сергієнко [124, арк. 140], Іван Русин [65, арк. 306], Микола Плахотнюк [125, арк. 200], Зіновій Антонюк [77, арк. 317–319]. Бесіди з В. Морозом та львівськими дисидентами спричинили значні зміни у світогляді правозахисника Л. Плюща, який згодом пригадував: «Усі ці розмови... скріпили мою віру в українську самостійність... Відокремлення України від Росії дало б поштовх до боротьби за справжню демократію й соціалізм на Україні...» [287, с. 188].

Наприкінці 1960-х рр. завдяки діяльності прихильників активних методів боротьби український дисидентський рух набув ознак організованості. Основним досягненням цього періоду була поява нелегального періодичного видання – «Українського вісника», який, на думку дослідника Г. Касьянова, став своєрідним центром руху, його структурною базою [477, с. 119]. В. Деревінський вважає появу часопису «...свідченням... переходу [дисидентського руху] на новий організаційний рівень» [464, с. 44]. Ідея створення такого журналу виникла у львівського журналіста В. Чорновола під час його першого ув'язнення, а протягом 1969 р. він здійснював роботу з підготовки часопису до друку. Валентин Мороз після свого виходу на волю підтримав думку В. Чорновола [464, с. 68–70]. Восени 1969 р. він вирушив у подорож до полонини Плай біля с. Лопушного Воловецького району Закарпатської області, де на метеостанції в той час працював В. Чорновіл [294, с. 232–233]. Очевидно, саме тут відбулась їх зустріч, обмін думками про роботу над створенням «Українського вісника». Валентин Мороз надавав власні матеріали для перших двох номерів нелегального журналу, які вийшли, відповідно, у січні та травні 1970 р. Зокрема, це були його заяви в газету «Лєфтерія Патріда»

від 28 жовтня 1968 р., прокуророві УРСР від 2 травня 1970 р., а також рецензія на есе «Мойсей і Датан» [293, с. 149, 154, 234–236, 257–260].

У грудні 1969 р. з ініціативи В. Мороза було здійснено акцію на підтримку політв'язня С. Караванського, який перебував у Владимирській тюрмі. Разом з І. Сенік дисидент написав заяву протесту до голови Президії Верховної Ради УРСР та прокурора УРСР під назвою «Знову «камерні» справи?» [31, арк. 179–183; 79, арк. 90]. У заяві зверталась увага влади на посилення репресій та переслідування людей за переконання, висловлювалось обурення з приводу початку нового кримінального переслідування С. Караванського. В. Мороз висував конкретні вимоги до радянського режиму: негайно звільнити з тюрми самого С. Караванського та інших засуджених на 25 років, які відбули по 15 років свого терміну; заборонити відкриття кримінальних справ щодо політв'язнів, які вже відбувають термін; забезпечити публічність усіх політичних судових процесів. Стараннями В. Мороза і В. Чорновола під цією заявою підписалося 16 учасників дисидентського руху [257, с. 124; 293, с. 100–102].

У період «міжув'язнення» В. Мороз продовжив свою публіцистичну діяльність. Протягом осені 1969 р. – весни 1970 р. написав три есе – «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору», які набули значного поширення в дисидентському середовищі. Статті «Хроніка опору» та «Серед снігів» були надруковані, відповідно, у № 3 і № 4 «Українського вісника» [293, с. 388–418, 673–698]. За формою і змістом ці есе були значно радикальнішими, ніж «Репортаж...», оскільки в них набагато чіткіше акцентувалася увага на проблемі підневільного становища українського народу в СРСР і звучали завуальовані заклики до активізації спротиву тоталітарному режимові. В основу статей дисидента лягли його напрацювання протягом періоду першого ув'язнення. Всі три твори висвітлювали різні актуальні проблеми сучасного автору суспільства. Загальною їх тематикою була боротьба проти національної політики радянського режиму, що проводилася в дусі російського шовінізму. Дисидент поширював свої праці в середовищі київських та львівських дисидентів, і вже навесні–влітку 1970 р. вони набули значної популярності [72, арк. 33; 73, арк. 272–273; 78, арк. 307; 80,

арк. 113; 125, арк. 200]. Хоча В. Мороз не надто політизував свої статті, не використовував у них відверто антирадянську термінологію, проте його прихильність до ідей українського націоналізму проявилася дуже яскраво, аж до відстоювання самого терміна «націоналізм»: «Під прапором націоналізму (в значенні «патріотизм») відбувається національно-визвольний рух в усьому світі – найзначніше явище сучасності...» [173, с. 98; 289, с. 549; 490, с. 136]. В умовах широкомасштабного наступу тоталітарного режиму наприкінці 1960-х рр. та цілковитого згортання «відлиги» есе В. Мороза стали справжнім викликом системі.

Над своїм першим есе періоду «міжув'язнення» під назвою «Мойсей і Датан» В. Мороз розпочав працювати в жовтні 1969 р. і закінчив його до кінця року [65, арк. 297–298]. Він переконливо доводив наукову неспроможність радянських ідеологічних кліше «дружба народів», «радянський народ», «благотворний вплив великого російського народу». Автор різко засуджував цілеспрямоване культивування в українців і білорусів комплексу неповноцінності перед росіянами, а також шовіністичну політику радянської влади. Особливий наголос робив на понятті національної окремішності, яке є основним фактором існування будь-якої нації [477, с. 109]. Дослідник Я. Секо писав, що у творі «Мойсей і Датан» автор запроваджував категорію «національність» (українськість, білоруськість), через яку намагався показати зв'язок між нацією та окремим індивідом. В. Мороз наголошував на тому, що прочитання та розуміння загальнолюдських цінностей відбувається саме крізь призму конкретної нації [503, с. 2–3].

У дисидентському середовищі статті В. Мороза сприймали неоднозначно, в першу чергу – через їх радикалізм та «донцовський стиль» полеміки, який був чужий для більшості інакодумців [268, с. 352]. Як свідчать епістолярні матеріали, досить предметна дискусія щодо статті «Мойсей і Датан» відбулась між її автором та Борисом Антоненком-Давидовичем. Критикуючи крайній примордіалізм публіциста в питанні походження та основних ознак нації з модерністичних позицій, Б. Антоненко-Давидович наголошував на тезі про особливу роль самосвідомості й уявлення про спільне минуле та майбутнє у формуванні нації.

Також письменнику не імпонувало твердження В. Мороза про «обраність» і «верхність» своєї нації над усіма іншими [125, арк. 200].

Розбіжності між прихильниками активних методів боротьби і поміркованими дисидентами досягли свого апогею в першій половині 1970 р. Свідченням розколу в середовищі руху був відкритий конфлікт між лідерами течій – В. Морозом та І. Дзюбою. Приводом для загострення суперечностей стало написання І. Дзюбою заяви до президії СПУ, у якій він відмежувався від «українського буржуазного націоналізму» і закордонних публікацій. Основним питанням, яке активно дискутувалося, було питання методів та доцільності подальшого протистояння з режимом. Після ухвалення президією СПУ рішення про залишення І. Дзюби членом Спілки В. Мороз, ще не знаючи про його «покаяльну заяву», надіслав київському критику привітальну телеграму, текст якої зберігся в матеріалах пізнішої кримінальної справи проти останнього [34, арк. 306]. Тому публікація заяви І. Дзюби в газеті «Літературна Україна» справила приголомшливе враження на В. Мороза [125, арк. 154]. Вже в січні–лютому 1970 р. він написав публіцистичне есе «Серед снігів», яке було його реакцією на «зречення» І. Дзюби.

У цьому творі В. Мороз дав загальну характеристику українського дисидентського руху. Основною моральною проблемою радянського суспільства даного періоду вважав «девальвацію слова», нівелювання духовної та національної сфери. Роль покоління шістдесятників автор бачив у будительстві, відновленні аксіологічної вартості духовного світу. У той же час усі існуючі ідеологічні концепції, на його думку, є відносними; успішними є тільки ті ідеї, адепти яких ставляться до них зі значним ступенем емоційності і фанатизму. Для позначення цього ступеня публіцист запроваджував термін «одержимість», виводячи його корені з творчої спадщини Лесі Українки. Місією діячів дисидентського руху, за В. Морозом, було привнесення одержимості в «замерзлу» українську дійсність постсталінської доби та її поширення [173, с. 77–79].

Валентин Мороз вказував на те, що перша хвиля арештів українських дисидентів не загальмувала, а прискорила українське відродження. Проте радянський режим змінив тактику та здійснював спроби дискредитувати рух,

морально скомпрометувати його лідерів для знищення їх одержимості [173, с. 80]. Саме з такої точки зору, як результат цілеспрямованого тиску зі сторони тоталітарної системи, В. Мороз оцінював «покаяльну заяву» І. Дзюби.

Есе «Серед снігів» призначалося у першу чергу лідерам українського дисидентського руху. Крізь призму ситуації навколо І. Дзюби автор акцентував увагу на проблемі моральної відповідальності української еліти перед суспільством [494, с. 5]. Він констатував розкол у дисидентському середовищі на дві течії – «одержимих» (адепти активізації протистояння) і «реалістів» (помірковані) (відповідно противники і прихильники заяви І. Дзюби) [173, с. 82]. В. Мороз виступав проти переходу руху в стан угодовства щодо режиму та закликав до активізації боротьби навіть за умов посилення тиску зі сторони системи [173, с. 82–83]. На його думку, простим українцям, які перебувають під постійним русифікаційним пресом режиму, потрібний приклад вольової людини із запалом одержимості і вірою в силу і правдивість національної ідеї. Тому лідерам дисидентського руху, які вже встигли стати його символами, на його погляд, не можна під жодними приводами йти на співпрацю з режимом, оскільки це справить негативний вплив на весь рух [173, с. 84–85].

Як вважає науковець С. Лис, твір «Серед снігів» не був випадом В. Мороза особисто проти І. Дзюби, а спроби такого трактування есе могли інспіруватися радянськими спецслужбами, які були зацікавлені в поглибленні розколу українського дисидентства [483, с. 40]. Ставлячись із великою повагою до І. Дзюби, В. Мороз піддавав осуду тільки його «покаяльну заяву», закликав літературного критика відмовитися від неї та повернутися до активної дисидентської діяльності. В. Мороз критикував навіть формальне відмежування І. Дзюби в заяві від «націоналізму», оскільки в умовах української дійсності «націоналістом називають кожну порядну людину» [173, с. 94–100]. Ще однією складовою мети В. Мороза було усунення деморалізуючого впливу заяви І. Дзюби на учасників дисидентського руху та збереження переконань тих, хто сприймав київського критика як свого ідеолога [125, арк. 17–18].

Чимало науковців справедливо вказували на близькість основних ідей, висловлених В. Морозом у есе, до спадщини теоретика українського інтегрального націоналізму Д. Донцова. На думку І. Лисяка-Рудницького, інтегральний націоналізм проявлявся у волюнтаризмі В. Мороза, його наполегливості в обстоюванні чистоти національного ідеалу, відмові від пристосування до існуючих умов, антиінтелектуалізмі та пропагуванні культу сильної особистості [484, с. 479]. Американський вчений Е. Вілсон порівнював критику В. Морозом «зречення» І. Дзюби з атаками Д. Донцова на «інтелектуальний провінціалізм» у 1920-х рр. [520, р. 55]. Дослідник Т. Батенко зробив висновок про те, що В. Мороз своїм есе започаткував ідеологічну диференціацію в українському дисидентському русі. Адже до 1970 р. провідну роль у теоретичному обґрунтуванні боротьби проти режиму відігравав націонал-комунізм І. Дзюби [450, с. 80]. Фактично своїм твором В. Мороз виступив за перехід руху до активізації протистояння з режимом. У 1971 р. під впливом його поглядів та ідеї «одержимості» інший дисидент І. Гель у статті «Тоталітаризм, українське відродження і Валентин Мороз» висловив думку про необхідність створення в середовищі руху легальної організації з метою викриття злочинів режиму [261, с. 165]. Незважаючи на те, що В. Мороз був знайомий лише з окремими зразками творчої спадщини Д. Донцова («Культура примітивізму» [124, арк. 19; 250, с. 95–115], «Поетка українського Рісорджимента (Леся Українка)») [252; 283, с. 55], у його есе прослідковуються всі ключові ознаки українського інтегрального націоналізму: віра в те, що нація є найвищою цінністю, ідея єдності всіх особистостей, що складають націю, ірраціональність, ключова роль харизматичного лідера або еліти, культ дії [442, с. 22].

Ще одним напрямом діяльності В. Мороза в 1969–1970 рр. стало дослідження і популяризація ним гуцульської етнографічної спадщини, захист якої він вважав вагомим чинником збереження національної пам'яті. Новий імпульс зацікавленню Гуцульщиною йому надало знайомство зі священником села Космач Косівського району В. Романюком, яке відбулося завдяки краєзнавцю П. Арсеничу [445, с. 7]. За матеріалами кримінальної справи проти В. Мороза, він після знайомства здійснив три візити до Космача, а В. Романюк часто бував на квартирі дисидента в

Івано-Франківську [124, арк. 186–191]. Темами їх розмов були гуцульські старожитності, необхідність збереження автентичної української культури та мистецтва [475, с. 56].

У Космачі В. Мороз проводив етнографічні дослідження, вивчав обряди і традиції гуцулів, їх літературу та музичні інструменти, виявляв зацікавлення історією опришківського руху, записував спогади старожилів [124, арк. 186–187]. У поле зору дисидента потрапила старовинна Довбушівська церква, збудована у XVIII ст., з якої в 1963 р. для зйомок художнього фільму «Тіні забутих предків» працівниками київської кіностудії ім. О. Довженка вивезено іконостас. Невдовзі, без відома сільської громади Космача, іконостас було передано в Київський художній музей. Це викликало справедливе обурення космачан, які написали ряд заяв протесту з цього приводу до органів місцевої та центральної влади [173, с. 106–108]. В. Мороз познайомився з жителем села Василем Боб'яком, який координував зусилля односельчан щодо повернення старовинного іконостаса [124, арк. 237–240]. Зусилля В. Боб'яка та інших жителів Космача були активно підтримані дисидентом. За словами Я. Секо, порятунок українців від денационалізації В. Мороз вбачав у виведенні такого роду протестів на всеукраїнський рівень, що стало б вагомим фактором відродження народної культури [506, с. 6–7]. Зрештою, у січні–березні 1970 р. задля створення навколо космацької проблеми суспільного резонансу, він написав публіцистичне есе «Хроніка опору» (додаток Ж).

У цьому творі В. Мороз порушив також значно глибші проблеми. Дослідник Г. Касьянов писав, що основною метою твору є акцентування уваги на важливості збереження культурної спадщини нації, а також розкриття культурних проявів психологічного змісту національної ідентичності. Найсильнішим місцем есе вчений вважав поєднання проблеми збереження людської особистості з національним почуттям, належністю до певної культури [477, с. 110]. Багато в чому стаття В. Мороза перегукується з романом Олеся Гончара «Собор», який був прочитаний політв'язнем після виходу на волю.

У статті актуалізовано також важливі теоретичні проблеми націоналістичного характеру. Зокрема, В. Мороз, стоячи на позиціях крайнього примордіалізму,

наголошував на особливій ролі культури і традицій у формуванні націй. Традиції в його трактуванні виникають у результаті довготривалого процесу вироблення, сакралізуються і стають непорушними цінностями, вираженням сутності нації. Традиції є ключовим елементом життя нації в сучасну епоху; вони виконують роль матриці, на яку нагромаджується новий досвід, а також здійснюють функцію охорони духовних цінностей нації від загроз модерної епохи. У ролі таких загроз для українського народу В. Мороз бачив поширення масової культури, на противагу самобутній національній традиції, та поступову асиміляцію з боку режиму, який фактично стояв на позиціях російського націоналізму. Конкретними прикладами руйнування традиційних структур публіцист вважав депортації частини населення Західної України до Сибіру, дехристиянізацію українців, здійснення колективізації, індустріалізації [13, арк. 50; 503, с. 3–4].

Активна участь В. Мороза в українському національному русі викликала досить різку реакцію зі сторони режиму. Як свідчить доповідна записка КДБ УРСР від 7 грудня 1970 р., працівники КДБ особливо ретельно «готувались» до звільнення дисидента з Владимирської тюрми. Ще до його приїзду в Україну спецслужбами була підібрана і проінструктована агентура, встановлено нагляд за кореспонденцією В. Мороза, а квартири його дружини в Івано-Франківську й однодумців у Києві та Львові стали прослуховувати. Завдяки таким заходам тотального контролю кадебісти знали практично про кожен крок В. Мороза на волі [65, арк. 297–299].

Написання і поширення В. Морозом документів антирадянського спрямування спричинили відповідну реакцію зі сторони режиму, яка проявилась у рішенні КДБ УРСР про початок нових репресій проти нього [65, арк. 299]. Наприкінці квітня 1970 р. представники влади організували провокацію проти В. Мороза, яка стала приводом до його другого арешту. Протягом 25–26 квітня дисидент перебував у с. Космач у В. Романюка, маючи на меті провести дослідження гуцульських традицій під час святкування Великодня [124, арк. 188–189]. Зранку 26 квітня, коли В. Мороз здійснював запис на магнітофонну стрічку великодніх пісень біля церкви, представниками влади було проведено спробу його

затримання. До дисидента підійшли директор школи с. Космач М. Дідух, завідувач відділу агітації і пропаганди Косівського райкому КПУ І. Крицкалюк та співробітник Івано-Франківського обкому партії Шаповалов. Вони намагалися забрати у В. Мороза магнітофон та за допомогою місцевого дільничного міліціонера затримати його під приводом «встановлення особи». Проте колишній політв'язень «...підняв руки вгору, звернувся до віруючих і голосно вигукнув, щоб люди спасали його...». Жителі Космача, які були присутні біля церкви (близько 80 осіб), не дозволили представникам влади здійснити затримання В. Мороза [124, арк. 241, 244–245].

Через кілька днів, 29 квітня 1970 р. проти В. Мороза було порушено третю за рахунком кримінальну справу за статтею 187–1 КК УРСР («поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад») [124, арк. 2–3]. Керівником слідчих дій призначили майора П. Баранова, який раніше вів справи О. Заливахи в 1965–1966 рр. та Українського національного фронту (УНФ) у 1967 рр. [173, с. 184–185]. Того ж дня на квартирі дисидента слідчі КДБ здійснили обшук [61, арк. 87–88]. Вилучено статті В. Мороза «Хроніка опору», «Серед снігів», гумореску антирадянського характеру «Я бачив Магомета», кілька інших самвидавних статей, віршів поетів-шістдесятників, листи від В. Чорновола, Є. Сверстюка, Б. Антоненка-Давидовича. Серед вилученої літератури були також 17 зошитів з табірними рукописами В. Мороза (збереглися серед матеріалів кримінальної справи), книга Д. Донцова «Культура примітивізму» та значна кількість періодичних видань довоєнного періоду [124, арк. 12–20].

1 червня 1970 р. співробітники КДБ здійснили масштабну спецоперацію проти В. Мороза та його однодумців. Його було викликано в місцеве управління КДБ, заарештовано та оголошено підозру за ст. 62, ч. 2 КК УРСР [124, арк. 7, 26] (додаток З. 1). Паралельно проведено вісім обшуків, п'ять з яких у Івано-Франківську – на квартирі В. Мороза [124, арк. 21–22], а також І. Сенік [124, арк. 79–83], Л. Возняк-Лемик [124, арк. 143–145] та О. Попович [124, арк. 146–147]. Цього ж дня здійснено обшуки у квартирах Володимира Іванишина в селі Дуба Рожнятівського району Івано-Франківської області [124, арк. 123],

В. Чорновола у Львові [124, арк. 207–209], а також О. Мешко та О. Сергієнка в Києві [124, арк. 130–134; 284, с. 314].

Період слідства за справою В. Мороза тривав упродовж 29 квітня – 15 жовтня 1970 р. Основною метою кадебістів було доведення його авторства щодо есе «Мойсей і Датан», «Серед снігів» і «Хроніка опору» та фактів поширення публіцистом власних праць. Протягом цього періоду проведено 12 допитів заарештованого [124, арк. 26–65] (додаток 3. 1). Слідчий П. Баранов часто використовував методи тиску та шантажу щодо підслідного, намагаючись зламати його характер і волю до спротиву [124, арк. 42]. 9 червня 1970 р. В. Морозу було оголошено постанову про висунення йому обвинувачень щодо написання та розповсюдження праць «Хроніка опору», «Серед снігів», «Я бачив Магомета». Також дисиденту інкримінувалися «заклики до опору органам влади» [124, арк. 33–34]. Протягом червня–вересня 1970 р. у справі В. Мороза допитано 28 осіб, серед яких чільні представники українського дисидентського руху.

Поведінка В. Мороза була набагато досвідченішою, ніж його дії під час першого слідства в 1965–1966 рр. Розуміючи невідворотність розправи над собою, він проявив принциповість у протистоянні з працівниками КДБ, робив спроби ускладнити їх роботу та намагався надати своїй справі максимального розголосу. За весь період слідства В. Мороз жодного разу під час допитів не допустив «визнання власної вини» та не дав показів, які б могли бути використані проти інших учасників руху [64, арк. 279]. Політв'язень заперечував авторство вилучених у нього під час обшуку творів та їх «антирадянський характер» [124, арк. 26–41].

Не маючи достатніх доказів для доведення «провини» В. Мороза, слідчі КДБ призначили ряд експертиз творів вилучених у нього на квартирі та чорновиків з метою встановлення їх авторства [125, арк. 45, 73–74]. Експертна комісія, до якої входили Віталій Русанівський, а також вчені-філологи Галина Їжакевич та Арнольд Грищенко, 5 серпня 1970 р. на замовлення органів держбезпеки зробила висновок про те, що вказані праці належать перу В. Мороза [125, арк. 77–92].

Після оголошення обвинувачення 10 червня 1970 р. В. Мороз написав три заяви протесту, які були адресовані першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту,

голови КДБ УРСР Віталієві Нікітченку та прокуророві УРСР Ф. Глуху (додаток 3. 2). Він звертав увагу на відсутність доказів та аргументів щодо висунення йому звинувачень за ст. 62 КК УРСР і вимагав перекваліфікації його справи на ст. 187–1, за якою максимальний термін покарання становив тільки три роки. Вказував на упереджене ставлення до нього зі сторони івано-франківських слідчих КДБ, некомпетентність останніх, погані умови утримання в ізоляторі – і висловив клопотання про переведення слідства до Києва. Очевидно, проведення судового процесу в столиці сприяло б більшому розголосу справи та активізації кампаній протесту проти незаконного засудження інакодумця. При цьому В. Мороз в ультимативному порядку заявив про відмову брати участь у слідчих діях: «В Івано-Франківську не промовлю на слідстві ні слова» [125, арк. 135]. Проте на початку липня скарги політв'язня було відхилено вищим керівництвом УРСР.

Під час слідства В. Мороз усвідомлював необхідність спротиву тоталітарній системі навіть в умовах ув'язнення. Про це свідчать слова з його тюремної записки, адресованої синові Валентину: «...Щоб Україна жила на світі, щоб її не зжерли, хтось мусить сидіти в тюрмі» [125, арк. 162] (додаток 3. 3). Наприкінці серпня 1970 р. він написав заяву на ім'я голови КДБ УРСР під назвою «Замість останнього слова» [63, арк. 153–158] (додаток 3. 2). У цьому есе В. Мороз відкрито кинув виклик радянській тоталітарній системі, заявивши, що ніколи не напише покаяльної заяви: «Буде суд. То ж будемо битись. Саме тепер... потрібно, щоб хтось показав приклад твердості і одним махом змив те гнітюче враження, яке створилось після відходу деяких людей від активної громадської діяльності. Випало мені...» [173, с. 139–140]. Справжньою причиною свого арешту вважав діяльність з метою активізації українського дисидентського руху. Він прогнозував піднесення національного відродження в майбутньому, а переслідування зі сторони режиму вважав чинником, який тільки сприяє цьому процесу [173, с. 136–137]. В. Мороз вказав на велике значення самопожертви учасників дисидентства для поширення української національної ідеї. Водночас автор критикував представників поміркованої течії дисидентства І. Дзюбу та І. Світличного, намагався поставити себе на провідне місце в середовищі руху [173, с. 136–138].

У середині липня 1970 р. з ініціативи кремлівських очільників СРСР з метою послаблення позицій першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста відбулась ротація у вищому керівництві КДБ при Раді Міністрів УРСР. Соратника П. Шелеста В. Нікітченка замінив Віталій Федорчук, який був прихильником посилення переслідування інакодумства. Такий крок став першим сигналом до активізації політичних переслідувань, що знайшло свої вияви в справі В. Мороза [477, с. 85]. Показово, що через два місяці після того, як В. Федорчук очолив КДБ, скасовано постанову півторарічної давності про закриття справи В. Мороза щодо написання есе «Репортаж...». 25 вересня 1970 р. дві кримінальні справи об'єднано, а фігуранту висунуто нові обвинувачення [123, арк. 425–426]. Для цього прокурор Івано-Франківської області дав санкцію на продовження термінів слідства в його справі [125, арк. 231–233]. Зрештою, 20 жовтня підслідному пред'явлено обвинувачення за ст. 62, ч. 2 КК УРСР. Йому інкримінувалося, крім написання творів «Хроніка опору», «Серед снігів» та «Я бачив Магомета», також створення і розповсюдження есе «Репортаж...» та «Мойсей і Датан» [125, арк. 255].

Арешт В. Мороза та слідство над ним викликало занепокоєння у середовищі українського дисидентства та спричинило масштабну кампанію на його захист. Цю кампанію можна вважати чинником, який сприяв консолідації зусиль інакодумців, оскільки в ній взяли активну участь представники обох напрямів українського дисидентства [173, с. 190–200; 268, с. 387; 293, с. 285–309; 460, с. 259].

Найбільш активним організатором заходів протесту був В. Чорновіл [74, арк. 184]. З його ініціативи було зібрано чималу суму коштів для оплати адвоката та розпочато написання серії заяв-клопотань на захист В. Мороза до вищих органів влади [464, с. 46]. Протягом червня–жовтня 1970 р. надіслано вісім таких заяв протесту, підписи під якими поставили 26 осіб. Уже 17 червня 1970 р. заяву з вимогами дотримання конституційної законності в справі В. Мороза на ім'я Голови Президії ВР УРСР Олександра Ляшка, голови КДБ В. Нікітченка та президента Академії наук УРСР Бориса Патона написала київська дисидентка О. Мешко [173, с. 188–189]. Одним з перших у червні 1970 р. на захист В. Мороза виступив І. Гель, який надіслав заяву-протест до ЦК КПУ під назвою «Каря чи злочин?» і наполягав

на необхідності об'єктивного розгляду справи [51, арк. 237–239]. Жодної реакції від органів влади на ці заяви не послідувало.

Судовий процес над В. Морозом відбувся протягом 17–18 листопада 1970 р. в Івано-Франківську. Розправа організувалася з ініціативи ЦК КПУ [65, арк. 292] і контролювалася лідером української компартії П. Шелестом [1, арк. 15]. Зважаючи на розгортання кампанії на захист В. Мороза серед української інтелігенції, влада УРСР здійснила заходи з метою недопущення протестів під час проведення суду. 14 листопада в Києві відбулася нарада представників КДБ, Верховного суду УРСР, Міністерства юстиції та Прокуратури, керівників відповідних відомств Івано-Франківської області за участю міністра юстиції В. Зайчука та прокурора УРСР Ф. Глуха. На засіданні затверджено комплекс заходів з метою «...якісного проведення процесу і попередження можливих антирадянських і антисупільних дій зі сторони односторонців Мороза...» [65, арк. 112]. Зокрема, як свідчать матеріали часопису «Український вісник», до Івано-Франківська було відправлено групу працівників КДБ з інших областей УРСР [173, с. 203].

До Івано-Франківська на період проведення процесу для підтримки В. Мороза мали намір приїхати чимало учасників дисидентського руху, зокрема І. Світличний, Є. Сверстюк, З. Франко, В. Стус, М. Плахотнюк, А. Горська, О. Сергієнко, О. Мешко з Києва, М. Осадчий, Ігор Калинець, Григорій Чубай, Б. Горинь зі Львова, І. Гель із Самбора, Ніна Строката-Караванська з Одеси. Проте через перешкоди, організовані КДБ (погрози, посилення трудової дисципліни, виклики до міліції) вони не змогли 17 листопада приїхати до Івано-Франківська [65, арк. 113]. Судовий процес над В. Морозом носив закритий характер, оскільки влада не бажала створювати навколо нього суспільний резонанс. Захисником підсудного був московський адвокат Є. Коган, який у 1966 р. захищав на процесі письменника В. Синявського [173, с. 203].

Незважаючи на безпрецедентні заходи безпеки, під час судових засідань 17–18 листопада 1970 р. біля приміщення суду проходила демонстрація проти розправи над В. Морозом, у якій щоденно брали участь 20–30 осіб [293, с. 455]. Ядро протестуючих становила група представників львівської інтелігенції, які

приїхали до Івано-Франківська з ініціативи В. Чорновола, – О. Горинь, Ірина Калинець, С. Шабатура, Стефанія Гулик, Г. Чубай, О. Антонів, А. Пашко, Марія Качмар-Савка, Богдан Фардига, Ярослав Мацків та ін. [65, арк. 124]. Ще 10 листопада 1970 р. львів'яни надіслали телеграму до Івано-Франківського обласного суду, у якій заявили, що не вважають В. Мороза злочинцем. Напередодні дисиденти провели зустріч на квартирі С. Гулик у Львові, де домовлено під час поїздки до Івано-Франківська в першу чергу вимагати відкритості судового процесу, а основним методом боротьби обрано подачу заяв протесту [65, арк. 113]. У стихійному мітингу взяли участь свідки на процесі – В. Чорновіл, І. Дзюба та Б. Антоненко-Давидович, а також окремі жителі Івано-Франківська, серед яких дружина В. Мороза Раїса та політв'язень О. Заливаха [65, арк. 124; 173, с. 202].

Учасники стихійного пікету під стінами будівлі Івано-Франківського суду протягом 17–18 листопада 1970 р. написали два клопотання за підписами 12 осіб із вимогою допустити їх на процес В. Мороза [53, арк. 289–291]. Головуючий відхилив ці заяви, посилаючись на закритий характер суду [125, арк. 418–419]. Зрештою, зранку 18 листопада група протестуючих (9 осіб), яких очолив В. Чорновіл, здійснила спробу проникнути в зал засідання, проте їх намагання були зупинені солдатами, які охороняли приміщення [65, арк. 142]. Тоді протестуючі відправили телеграму в Київ на ім'я прокурора УРСР з проханням допустити їх хоча б на оголошення вироку та скаргами на поведінку охорони [125, арк. 421–422]. Цей лист так і залишився без відповіді.

У той же час поведінка самого В. Мороза була досить сміливою та принциповою. Вже на початку слухань він заявив, що винним себе не визнає, давати покази та брати участь у процесі не буде через його закритий характер. Відкрито говорив про те, що «його доля вирішена без цього «суду» й процедура, яка тут відбувається, не має ніякого значення» [173, с. 204]. При цьому він визнав, що є автором творів «Репортаж...», «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору», заперечивши при цьому свою участь у написанні гуморески «Я бачив Магомета» [125, арк. 303–304].

Свідками на івано-франківський процес викликано І. Дзюбу, Б. Антоненка-Давидовича, В. Чорновола, проте вони також відмовилися від дачі показів з тієї ж причини, що й підсудний [173, с. 205]. Така поведінка свідків фактично була бойкотом процесу та внесла певне замішання у судові засідання. Проте невдовзі головуючий задовольнив клопотання прокурора та ухвалив рішення про оголошення показів свідків, даних ними під час слідства [125, арк. 307]. Також на суді були присутні вчені-філологи Г. Їжакевич та А. Грищенко, які здійснювали експертизу щодо встановлення авторства творів В. Мороза. Експерти, незважаючи на відсутність вагомих аргументів, підтвердили свої попередні висновки [125, арк. 312–314]. Після кількох клопотань адвоката вчені змушені були визнати неможливість категоричного доведення авторства щодо гуморески «Я бачив Магомета», що ставило під сумнів компетентність усієї експертизи [125, арк. 321].

Під час судових дебатів сторона обвинувачення наполягала на максимальному терміні покарання для В. Мороза за ст. 62, ч. 2 – 10 років позбавлення волі у спецтюрмі та 5 років заслання. Адвокат у заключному слові вимагав виправдання або перекваліфікації звинувачення на ст. 187–1, звертав увагу на пом'якшуючі обставини – наявність у підсудного на утриманні малолітньої дитини [68, арк. 243–244; 125, арк. 322]. Сам В. Мороз у своєму останньому слові обґрунтував причини написання есе, різко критикуючи політику радянського тоталітарного режиму щодо русифікації українського народу. На завершення заявив: «...Якщо мене судити за те, що я борюся з шовінізмом і русифікацією, то до тих десяти років, що просив прокурор треба додати ще десять років, бо я боровся зі злом, яке загрожує моєму народові і буду з цим боротися все своє життя» [125, арк. 326].

Зрештою, 18 листопада 1970 р. зачитано вирок – В. Мороза було визнано винним за ст. 62, ч. 2, оголошено «особливо небезпечним рецидивістом». Термін покарання склав 9 років позбавлення волі, з яких перші 6 років він мав відбувати в тюрмі із суворим режимом, наступні 3 роки – у ВТК особливого режиму та 5 років заслання (сумарно – 14 років) [125, арк. 331–334]. За свідченнями адвоката, суд мав пряму вказівку від владної верхівки визначити В. Морозу саме такий термін [65, арк. 304]. Під час оголошення вироку залу суду заповнили спеціально підібраними

людьми та співробітниками КДБ, тоді як однодумців і родичів В. Мороза охорона до будівлі не впустила. За матеріалами журналу «Український вісник», під час зачитання вироку біля приміщення суду зібрався великий натовп мешканців Івано-Франківська. Тому після завершення процесу, «...побоюючись демонстрації, кадебісти поставили для обману перед головним входом «воронок», а В. Мороза вивезли з чорного ходу звичайною машиною» [293, с. 463].

Касаційної скарги по суті вироку до Верховного Суду УРСР В. Мороз не писав, подавши тільки протестну заяву проти незаконного закритого суду і вимогу ще раз відкрито розглядати справу [173, с. 220]. У своєму клопотанні наголосив на антигуманності та несправедливості присуду.

Про те, що розправу над дисидентом організовано з ініціативи кремлівської верхівки, свідчить ряд доповідних записок керівництва УРСР на адресу союзного центру. Зокрема, вже 19 листопада 1970 р. П. Шелест написав таємний лист до ЦК КПРС, у якому доповідав про те, що процес над В. Морозом проведено організовано, а намагання знайомих в'язня вплинути на його результат завершилися безрезультатно [1, арк. 15–16]. 7 грудня цього ж року відправлено доповідну записку за підписом В. Федорчука на адресу КДБ при Раді Міністрів СРСР, присвячену опису діяльності В. Мороза в руслі дисидентського руху та подій, пов'язаних із івано-франківським судовим процесом [65, арк. 292–309]. Про особливу важливість розправи над В. Морозом для радянського керівництва свідчать численні нагороди працівникам КДБ, які брали участь у «проведенні заходів щодо розробки, збору доказів і документації злочинної діяльності Мороза, забезпеченню умов проведення судового процесу» [65, арк. 308–309].

Упродовж листопада – грудня 1970 р. чимало дисидентів виступили з протестами проти розправи над В. Морозом [16, арк. 3]. Зокрема, клопотання на адресу Верховного Суду УРСР написали В. Чорновіл, Ірина Калинець, Ігор Калинець, О. Горинь, С. Гулик, А. Пашко, М. Качмар-Савка, Г. Куницька, Ярослав Кендзьор, Галина Савронь, П. Чемерис, Г. Чубай, С. Шабатура зі Львова, Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба, А. Горська, Михайлина Коцюбинська, З. Франко, О. Мешко, М. Плахотнюк, О. Сергієнко, Валентина Драбата, Олександр

Погорілий з Києва, І. Гель із Самбора, Н. Строката з Одеси, О. Заливаха, М. Возняк і Л. Лемик з Івано-Франківська та В. Романюк із с. Космач Івано-Франківської області [35, арк. 117–120; 41, арк. 42; 173, с. 211; 280, с. 172]. Автори насамперед звертали увагу на закритий суд і великий термін покарання.

Під час цієї кампанії чимало зроблено для популяризації імені В. Мороза, поширення його творчої спадщини та донесення до суспільства інформації про розправу над ним. Важливу роль у цих процесах відіграли В. Чорновіл [293, с. 454–492] та І. Гель [261, с. 168; 460, с. 260]. Львівські поети Ігор Калинець та Г. Чубай присвятили ув'язненому дисиденту ряд поезій [42, арк. 282; 286, с. 26; 293, с. 492]. Результатом кампанії української інтелігенції на захист В. Мороза була героїзація його постаті, створення йому ореолу борця [84, арк. 77].

Досить швидко інформація про судову розправу над В. Морозом поширилася за межами СРСР. Вже через кілька днів після івано-франківського суду київський дисидент Л. Плющ з дружиною надали інформацію про процес одному з лідерів російського правозахисного руху Петру Якіру в Москву, який у свою чергою передав її американським і англійським журналістам. 22 і 24 листопада 1970 р. повідомлення про засудження В. Мороза озвучили радіостанції «ВВС» і «Свобода» [65, арк. 303]. За короткий проміжок часу активізувалися зусилля української еміграції щодо звільнення В. Мороза у формі масштабних міжнародних кампаній.

У січні 1971 р. Валентина Мороза відправлено етапом відбувати термін покарання до Владимирської тюрми в РРФСР [173, с. 220–221]. Кампанії на його захист у середовищі української інтелігенції не досягли своєї мети, проте спричинилися до значного міжнародного розголосу цієї проблеми.

Таким чином, протягом 1969–1970 рр. В. Морозу вдалося відновити діяльність дисидентського неформального гуртка в Івано-Франківську, а також налагодити сталі зв'язки зі львівськими та київськими дисидентами. Він допомагав В. Чорноволу при створенні підпільного часопису «Український вісник». Публіцистичні твори дисидента періоду «міжув'язнення» носили значно радикальніший характер, ніж «Репортаж...», та досить неоднозначно сприймалися

у середовищі українського дисидентства, але їх написання сприяло утвердженню авторитету В. Мороза як талановитого самвидавного публіциста.

Активна громадсько-політична діяльність В. Мороза протягом 1969–1970 рр. викликала жорстку реакцію радянської влади. Планомірний тиск зі сторони КДБ закінчився спланованою спецоперацією щодо його арешту. Під час попереднього слідства та судового процесу заарештований відмовився від будь-якої співпраці з кадебістами і звинуватив режим у злочинах проти українського народу. Його поведінка характеризувалася відмовою від будь-яких компромісів з радянським режимом та була справжнім викликом системі. Відверта розправа над В. Морозом спричинила масштабні кампанії на його захист серед української інтелігенції, у яких взяли участь більшість лідерів дисидентського руху.

2.4 Протистояння з радянським режимом в умовах другого ув'язнення (1970–1979)

Після другого арешту В. Мороз провів в ув'язненні майже дев'ять років – від червня 1970 р. по квітень 1979 р. Протягом усього часу його перебування за ґратами радянський режим різними методами намагався знищити його морально та фізично, а також дискредитувати в очах представників дисидентського руху та еміграції. Термін другого ув'язнення В. Мороза можна поділи на два підперіоди: перебування у Владимирській тюрмі (січень 1971 р. – травень 1976 р.) та відбування покарання у мордовських ВТК (червень 1976 р. – квітень 1979 р.).

Умови перебування В. Мороза у Владимирській в'язниці були нелюдськими [269, с. 120]. Через багато років він пригадував: «То найжахливіша тюрма світу» [273]. Відбував покарання у камерах 1-го та 2-го корпусів в'язниці, які вважалися найгіршими і найхолоднішими, адже їх стіни мали меншу товщину. Саме в 1-му корпусі тюрми найбільш високим був рівень поширення хвороб та смертності ув'язнених [269, с. 119]. Уже протягом першого року свого перебування у тюрмі В. Мороз захворів на анемію [283, с. 137], у серпні 1971 р. його на кілька місяців поклали в тюремну лікарню [173, с. 239].

Як і інші політв'язні, він мав у Владимирській в'язниці численні побутові проблеми. Камери тюрми недостатньо освітлювалися, що перешкоджало читанню літератури та заняттям самоосвітою, адже спричиняло поступове погіршення зору. У їжу, яка досить часто була зіпсованою та вкрай низької якості, тюремники сипали занадто багато солі, внаслідок чого серед ув'язнених поширювалися хвороби шлунку, печінки та серця [281, с. 28–30]. Радянський режим створив усі умови для цілеспрямованого знищення інакодумців, яке розтягувалось на роки.

З ініціативи працівників КДБ В. Мороза помістили в одну камеру з кримінальними злочинцями, у якій він перебував протягом 1971–1972 рр. Співкамерники всіляко знущалися над політв'язнем, влаштовували моральне цькування, не давали йому можливості заснути вночі [173, с. 248]. У сусідній камері в цей період перебували російський правозахисник Анатолій Радигін та борець за права греко-католиків Йосип Тереля, які стали свідками знущань над В. Морозом: «...З його камери часто долинали стогони й галас бійки, туди часто вривалися з сокирою наглядачі... кудись когось волочили, хтось надривно нарікав. Потім усе затихало, щоб за кілька годин початися знову» [269, с. 239].

За участі КДБ В. Мороза було оточено провокаторами і донощиками, які цілодобово наглядали за ув'язненим. Незважаючи на це, навесні – влітку 1972 р. йому вдалося налагодити контакти з А. Радигіним, між ними здійснювались короткі спілкування через «кормушки», обмін записками та журналами. В. Мороз зумів передати А. Радигіну невелике послання про своє становище: «Перекажіть тільки одне: мене тримають з божевільними, мені створюють безнастанне пекло! Мене намагаються зробити безумцем, як тих, кого кидають до мене. Вони вбивці і людоїди. Мені нема чим дихати!» [269, с. 239]. Через кілька місяців А. Радигін вийшов на волю, а в 1973 р. емігрував на Захід. Невдовзі слова В. Мороза були опубліковані в емігрантській пресі [385, с. 79–83].

У результаті масштабного тиску зі сторони режиму станом на середину 1972 р. В. Мороз досягнув межі крайнього фізичного і морального виснаження. А. Радигін у спогадах порівнював його стан зі станом в'язнів нацистських концтаборів [269, с. 238]. Зрештою, у липні–серпні 1972 р. було організовано замах

на життя В. Мороза [81, арк. 134]. Один зі співкамерників-злочинців порізав йому живіт загостреним держаконем ложки, завдавши чотири поранення; політв'язня у важкому стані відправили до лікарні й наклали шви [283, с. 170; 412]. Після цього випадку на прохання самого ув'язненого і його дружини В. Мороза перевели в одиночну камеру, де він перебував до листопада 1974 р. [85, арк. 260; 416].

Проте нові умови були для дисидента не менш виснажливими. Він надзвичайно важко пережив умови самотності та закритості від зовнішнього світу. Для товариського, комунікабельного чоловіка це було найбільш складним випробуванням, яке не могло не позначитись на його характері і поведінці. Перебуваючи під постійним моральним тиском, В. Мороз у даний період не брав участі в колективних протестах інших ув'язнених проти тюремної адміністрації та був близький до нервового зриву [283, с. 139].

Незважаючи на зусилля радянського режиму, спрямовані на ізоляцію В. Мороза в стінах Владимирської тюрми, він намагався підтримувати контакти зі своїми однодумцями в Україні, листувався з В. Чорноволом, Іриною Калинець [259], Л. Лемик-Возняк [295, с. 486]. У жовтні 1971 р. В. Чорновіл надіслав В. Морозу листа, у якому інформував політв'язня про загальне становище в українському дисидентському русі. Редактор «Українського вісника» порівнював ситуацію «зневіри і моральної втоми», яка склалась після процесу над В. Морозом, з обстановкою в Наддніпрянській Україні після Емського указу 1876 р. [295, с. 486–490]. У 1972 р. ув'язнений дисидент протягом нетривалого часу мав контакти із Зіновієм Красівським, одним із лідерів УНФ, який теж відбував покарання у 2-му корпусі Владимирської тюрми [260, с. 79; 492, арк. 104].

У 1971 р., зважаючи на значний міжнародний розголос справи В. Мороза, з ініціативи радянського керівництва розпочато кампанію з його дискредитації. У березні 1971 р. голова КДБ УРСР В. Федорчук вніс до ЦК КПУ пропозицію щодо публікації в пресі повідомлення про справу В. Мороза з метою компрометації свідків на процесі – І. Дзюби, В. Чорновола та Б. Антоненка-Давидовича. Думку В. Федорчука підтримали секретар ЦК КПУ з питань ідеології Федір Овчаренко та перший секретар ЦК КПУ П. Шелест [2, арк. 82–83]. У результаті за вказівкою

влади 14 серпня 1971 р. у газеті «Радянська освіта» побачила світ стаття Я. Радченка ««Апостол» і його штандарти», присвячена висвітленню провладної точки зору на діяльність В. Мороза та судовий процес над ним [70, арк. 175]. Її автор, використовуючи наклепи, відверту брехню і маніпуляції свідомістю читача, різко критикував засудженого [388].

Публікація статті Я. Радченка спровокувала нову хвилю кампанії на захист В. Мороза в середовищі української інтелігенції. І. Дзюба звернувся з листом до редакції газети «Радянська освіта», у якому вимагав виправити допущені в публікації перекручення і наклепи на засудженого В. Мороза та свідків у його справі [173, с. 229–230]. 23 вересня 1971 р. Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба та В. Чорновіл написали листа на адресу ЦК КПУ з детальним аналізом статті Я. Радченка. Автори спростували більше десятка фактів неправдивого висвітлення у цій статті подій, пов'язаних із судовим процесом В. Мороза, одночасно подаючи вірну інформацію. Зокрема, дисиденти вказали на те, що В. Мороз був засуджений не за «зраду батьківщини», а за «антирадянську агітацію і пропаганду». Лідери українського дисидентства закликали компартійне керівництво взяти під особистий контроль, об'єктивно і неупереджено переглянути справу В. Мороза та звільнити його [173, с. 231–236]. На підтримку політв'язня виступив також Є. Сверстюк, написавши памфлет «Апостол і його суддя» [25, арк. 177–178; 29, арк. 9–13]. Через активну позицію лідерів дисидентського руху намагання КДБ компрометувати постать В. Мороза в 1971 р. зазнали краху.

У 1972 р. силові органи радянської влади провели спрямовану на остаточне придушення українського дисидентського руху серію арештів серед української інтелігенції, відому в історіографії як «великий погром» [462, с. 285]. Протягом 1972 р. працівники КДБ здійснили спецоперацію в рамках колективної справи «Блок», у результаті якої, за даними дослідника В. В'ятровича, репресовано понад 100 осіб, із яких 89 засуджено за антирадянську діяльність. Серед заарештованих були ключові фігури українського дисидентства – В. Чорновіл, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, І. Дзюба, І. Гель, І. Калинець, С. Шабатура та ін. [457, с. 414]. Чималій кількості інакодумців інкримінували поширення творів В. Мороза,

участь у кампаніях на його захист [26, арк. 274; 38, арк. 159–161; 40, арк. 82–83; 52, арк. 86–87; 285, с. 283; 296, с. 441–447; 457, с. 413].

Протягом 1972 р. здійснювалися регулярні допити В. Мороза як свідка в справах заарештованих українських дисидентів – І. Геля [52, арк. 158–160], В. Чорновола [42, арк. 240–245], І. Дзюби [39, арк. 228–232], І. Світличного [33, арк. 13–15], Є. Сверстюка [28, арк. 188–190]. У жовтні 1972 р. його з цією метою було тимчасово перевезено до слідчого ізолятора КДБ у Києві [82, арк. 95; 83, арк. 156]. Незважаючи на тиск на політв'язня зі сторони кадебістів, він відмовився від будь-якої участі в слідстві та не дав жодних показів щодо своїх однодумців. Під час допитів добивався побачення з дружиною та заявляв про упереджене ставлення та дискримінацію щодо себе зі сторони працівників КДБ [42, арк. 245; 39, арк. 229].

Навіть у складних умовах Владимирської тюрми В. Мороз продовжив протистояння системі. Згідно із законодавством СРСР, за умови дотримання ув'язненим правил в'язниці, після відбуття половини терміну тюремний режим міг бути замінений колонією. Під час побачення з дружиною в жовтні 1973 р. В. Мороз заявив про те, що в разі подальшого утримання його у Владимирській тюрмі він оголосить голодування. Також просив дружину звертатися зі скаргами до представників влади задля дострокового переведення його у ВТК. Зважаючи на відсутність порушень під час перебування у в'язниці, вказував на законність вимоги щодо пом'якшення режиму [283, с. 130].

Раїса Мороз поширила інформацію про майбутнє голодування свого чоловіка серед московських правозахисників. Долею В. Мороза зацікавилися голова Комітету захисту прав людини А. Сахаров, а також Л. Алексєєва та Л. Богораз, які передали відомості про ув'язненого на Захід [283, с. 139–140]. У квітні 1974 р. російські дисидентки Т. Ходорович та М. Ланда написали звернення на захист В. Мороза, у якому описали умови його перебування у Владимирській тюрмі закликали світову громадськість здійснювати акції на захист дисидента. Вже через місяць це повідомлення було опубліковане інформаційними агентствами США [173, с. 247–248; 283, с. 140]. У результаті вже на початку 1974 р. з ініціативи української діаспори активізувалися міжнародні кампанії на захист В. Мороза.

Зрештою, 1 липня 1974 р. В. Мороз оголосив безстрокове голодування з вимогою негайного переводу його у ВТК. Голодування тривало протягом 145 днів та стало найбільш тривалим за час його ув'язнення [477, с. 155–156]. Завдяки діяльності дружини воно отримало міжнародний розголос. Уже 4 липня Р. Мороз у Москві за сприяння Л. Алексєєвої зустрілася з іноземними кореспондентами і заявила: «Мені залишається одне – звернутись до всіх добрих і гуманних людей на землі: допоможіть моєму чоловіку Валентину Морозу! Не дайте йому загинути» [416]. У кінці серпня 1974 р. вона дала ще одне інтерв'ю закордонним журналістам, а також передала звернення до міжнародної організації поетів і письменників – ПЕН-клубу із закликом підтримати чоловіка [283, с. 148–149]. У листопаді 1974 р. Р. Мороз написала чергове звернення, цього разу на адресу президента США Джеральда Форда, прем'єр-міністра Канади П'єра-Елліота Трюдо і канцлера ФРН Гельмута Шмідта [283, с. 157]. Кілька разів протягом літа–осені 1974 р. інформацію про стан здоров'я ув'язненого телефоном передавав за кордон канадським кореспондентам А. Сахаров [283, с. 147].

Багатомісячне голодування негативно позначилось на здоров'ї В. Мороза. Щодня його насильно годували через спеціальний зонд, що викликало постійні болі в горлі, стравоході та шлунку; також у нього часто траплялися серцеві напади [283, с. 157–158]. Р. Мороз так описувала зовнішній вигляд чоловіка під час побачення 5 листопада 1974 р.: «Перед нами сидів скелет з жовтим підпухлим лицем, з мішками під очима – 52 кілограми при 175 сантиметрах росту...». Надзвичайно важким був моральний та психологічний стан В. Мороза [283, с. 157]. У таких умовах він був змушений піти на частковий компроміс із тюремною адміністрацією. На нараді керівництва УРСР за участю В. Федорчука та секретаря з ідеології В. Маланчука у вересні 1974 р. вирішили не змінювати призначеного судом тюремного режиму для В. Мороза, оскільки це було б сприйнято як «...перемога ворожих СРСР угруповань на Заході, що може заохотити їх до нових домагань...» [7, арк. 22–24]. Проте в листопаді радянське керівництво під тиском громадськості західних держав пішло на пом'якшення умов перебування В. Мороза за ґратами. Його перевели з одиночної камери до політичних в'язнів, після чого

дисидент 22 листопада 1974 р. припинив голодування, про що повідомив дружині [419]. Значення голодування В. Мороза полягало у приверненні уваги світової громадськості та урядів держав Заходу до проблем дисидентського руху в СРСР загалом та українського національного руху зокрема.

У 1975–1976 рр. під час перебування у Владимирській в'язниці В. Мороз не припинив протистояння з радянським режимом, беручи участь у колективних протестах політв'язнів [418], акціях одноденного голодування [457, с. 432], русі за статус політв'язня (боротьба за надання політичним в'язням правового статусу, що захищає їхню честь і гідність та відповідає міжнародним актам щодо прав людини) [269, с. 322].

Одним із методів боротьби режиму проти дисидентського руху були ув'язнення інакодумців у психіатричних лікарнях. Очевидно, за вказівкою радянського керівництва адміністрацією Владимирської в'язниці було продовжено тиск на В. Мороза. Зокрема, у лютому 1975 р. психіатр Владимирської тюрми В. Рогов пригрозив дисиденту безпосереднім психіатричним втручанням у разі продовження ним протистояння з тюремною адміністрацією [417]. З метою морального тиску на політв'язня, його у квітні 1976 р. помістили в підвальну камеру з психічно хворою людиною [283, с. 170]. 10 травня 1976 р. дисидента перевели на психіатричне обстеження до московського Інституту імені В. Сербського [148, арк. 1]. Дружині спочатку повідомили, що її чоловік «направлений до медичного закладу для встановлення характеру фізичної роботи, якою він буде займатися у ВТК». Лише після неодноразових звертань Р. Мороз до радянського керівництва 17 травня 1976 р. факт психіатричного ув'язнення В. Мороза доведено до її відома [419]. Р. Мороз, своєю чергою, повідомила про це іноземним кореспондентам, що спричинило занепокоєння долею В. Мороза в діаспорному середовищі і відновлення масових кампаній на його захист у країнах Заходу [283, с. 170–171].

19 травня Морозам було дозволено одногодинне побачення, під час якого Валентин заявив про відмову від радянського громадянства і бажання отримати американське [249, с. 100; 283, с. 170]. Дружина зауважила значні зміни в характері

В. Мороза в сторону відчуженості і підозрливості, що було закономірним результатом цілеспрямованих дій радянського режиму, які мали на меті його моральне і фізичне знищення [283, с. 170]. Серед причин утримання В. Мороза в Інституті імені В. Сербського лікарі назвали «його підвищену релігійність і нанесення собі тілесних ушкоджень» (мали на увазі випадок покалічення В. Мороза співкамерником у 1972 р.) [419].

15–17 червня 1976 р. в американському виданні «Washington Star» та в газеті української діаспори у США «Свобода» опубліковано інтерв'ю Р. Мороз, яка описала результати свого побачення з чоловіком [283, с. 170]. Зрештою, внаслідок нової активізації за кордоном кампанії за звільнення В. Мороза та тиску зі сторони міжнародної спільноти, експертна комісія 18 червня 1976 р. визнала політв'язня психічно здоровим. Цього ж місяця, відповідно до вироку Івано-Франківського суду (1970 р.) його перевели для подальшого відбуття покарання у ВТК, розташований у селі Сосновка в Мордовії (колонія № 1) [420].

У мордовських колоніях у другій половині 1970-х рр. використовувалися різні методи морального і фізичного знищення дисидентів. Особливістю сосновського ВТК було спільне утримання політичних в'язнів та кримінальних злочинців (за кількісної переваги останніх), що створювало обстановку нестерпності для учасників дисидентського руху [271; 422]. Такі умови були основною передумовою конфлікту між політв'язнями, який розпочався у сосновській колонії 1976 р. При цьому працівники КДБ та адміністрації всіляко використовували світоглядні розбіжності політв'язнів з власною метою та цілеспрямовано провокували суперечки між ними [100, арк. 383].

Станом на червень 1976 р., коли В. Мороза було переведено до сосновської колонії, там покарання відбували чимало провідних діячів українського та російського дисидентських рухів. Вже в першій половині 1976 р. між політичними в'язнями стали виникати суперечності, які переросли у відкритий конфлікт. Основним питанням, яке викликало дискусії, було питання методів подальшої боротьби проти радянського режиму в умовах ув'язнення. У середовищі дисидентів сформувалися дві ворогуючі групи. Прихильниками активного протистояння з

табірною адміністрацією були І. Гель та С. Караванський. Натомість більшість політв'язнів колонії в Сосновці, серед яких Едуард Кузнецов, Олексій Мурженко, Д. Шумук, В. Романюк, Б. Ребрик, Петро Саранчук, М. Осадчий, виступали проти різких проявів опору системі та першочерговим завданням бачили самозбереження в умовах позбавлення волі. При цьому поміркована група активно використовувала «методи кримінальних в'язнів» під час конфлікту з І. Гелем та С. Караванським. Крім того, один з лідерів поміркованих Е. Кузнецов був родичем дружини російського правозахисника А. Сахарова Олени Боннер і мав можливість через неї передавати матеріали до редакції часопису «Хроніка поточних подій» [288, с. 370] та здійснював інформаційну кампанію проти своїх опонентів [271].

Прибуття до сосновського ВТК В. Мороза призвело до поглиблення конфлікту між ув'язненими дисидентами. З перших днів він долучився до групи І. Геля та С. Караванського й активно підтримав їх позицію активної боротьби проти табірної адміністрації [102, арк. 95]. Він закликав інших політв'язнів-українців долучитися до дієвого протистояння з режимом, здійснював спроби примирення ворогуючих сторін [100, арк. 383], проте зіткнувся з пасивністю та поміркованою позицією більшості дисидентів [271]. Учасники угруповання Е. Кузнецова та Д. Шумука почали тиснути на В. Мороза та всіляко переконували його приєднатися до бойкоту І. Геля через його голодування. Проте, оцінивши ситуацію, В. Мороз дав досить різку оцінку лідерам поміркованої групи. Помилкою його було те, що, характеризуючи Е. Кузнецова та близького до нього О. Мурженка, він порушив питання їх національності. Під час однієї з дискусій у колі політв'язнів-українців він почав висловлювати їм свої докори за те, що вони погодилися, щоб ними керували «два не зовсім розумних єврея». Такий крок В. Мороза викликав несприйняття серед ув'язнених дисидентів [450, с. 112].

У відповідь Е. Кузнецов та Д. Шумук звинуватили В. Мороза в антисемітизмі й стали ініціаторами кампанії щодо його дискредитації та ізоляції в середовищі політв'язнів. Чималі зусилля були докладені ними задля компрометації імені В. Мороза на рівні українського дисидентського руху та серед української еміграції. Незважаючи на те, що все листування в'язнів обов'язково переглядалося

працівниками КДБ, з другої половини 1976 р. Д. Шумук у листах до своїх канадських родичів подавав інформацію із полемічними випадками проти В. Мороза [355]. На основі інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 30 квітня 1977 р. з'ясовано, що працівники відділу КДБ у ДУВТУ встановили прямий контакт із Д. Шумуком задля того, щоби схилити його до таких дій [102, арк. 96]. Результатом провокації КДБ була поява в газеті «Прикарпатська правда» пропагандистської статті І. Колодяжного «Третій від заднього краю» 6 березня 1977 р., спрямованої проти В. Мороза, у якій наводилися цитати з листування Д. Шумука: «...він... страждає нарцисизмом, і ця патологія самозакоханості, зміцнена незаслуженою славою, поглибила патологію суперегоцентризму...» [355]. Задля повної його дискредитації в середовищі українського дисидентства кадебісти поширили статтю І. Колодяжного в Дубравному і Скальнинському управліннях виправно-трудових установ [102, арк. 97] (додаток И).

Улітку 1977 р. Е. Кузнецов та Д. Шумук передали до редакції журналу ХПП заяву з відкритими звинуваченнями В. Мороза в «розпалюванні національної ворожнечі, неповазі до поглядів інших товаришів по нещастю» та антисемітизмі. Автори закликали до бойкоту В. Мороза й І. Геля та відмови від згадування їх імен у самвидаві. Заява була надрукована у випуску № 47 цього часопису 30 листопада 1977 р. Цікаво, що хоча редакція ХПП заявила про своє неприєднання до бойкоту, протягом кінця 1977 – початку 1979 рр. ім'я В. Мороза цілковито відсутнє на сторінках видання [421]. Через багато років, під час одного зі своїх інтерв'ю В. Мороз висловив припущення про співпрацю представників поміркованого угруповання політв'язнів з КДБ [274]. Думки дисидента знаходять своє підтвердження у доповідній записці В. Федорчука на адресу В. Щербицького від 19 січня 1978 р., яка свідчить про те, що 1977 р. в результаті профілактичних дій радянськими спецслужбами вдалося схилити Д. Шумука, Б. Ребрика, М. Осадчого до відмови від політичних акцій у колоніях [105, арк. 107].

Валентин Мороз під час конфлікту намагався апелювати до «правил чесної гри та національної солідарності». При цьому він відстоював позицію активного протистояння з радянським режимом. На підтримку руху за статус політв'язня він

після закінчення голодування І. Геля провів своє 65-денне голодування у серпні–жовтні 1976 р., яке призвело до значного погіршення його здоров'я. Після В. Мороза до цієї форми протесту долучився також С. Караванський [271]. Про подальшу політичну активність В. Мороза свідчить факт його участі в колективному одноденному (12 січня 1977 р.) голодуванні українських політв'язнів у день п'ятої річниці початку кампанії репресій серед української інтелігенції – «великого погрому» [421]. Причиною наступного голодування, яке він оголосив у квітні 1977 р., було вилучення у нього під час обшуку записок про період перебування у Владимирській тюрмі та на психіатричній експертизі. В результаті його позбавили особистого побачення із сім'єю та тимчасово перевели в одиночну камеру [258, с. 115; 421].

Конфлікт між політв'язнями в мордовських колоніях за участю В. Мороза отримав широкий розголос та резонанс у середовищі українських дисидентів. Його лідери докладали зусиль для припинення суперечок у Сосновці [450, с. 116–117]. У переважній більшості представники українського інакодумства ставали на сторону В. Мороза, засуджували неетичну позицію групи Е. Кузнецова та Д. Шумука. Замість запропонованого «комітетом» бойкоту В. Мороза значна кількість дисидентів у 1977 р. обмежили своє листування з Д. Шумуком [264, с. 568]. На сторону В. Мороза стали такі авторитетні діячі дисидентського руху, як В. Чорновіл [271; 295, с. 568, 628, 706] та Л. Лук'яненко [360, с. 1139]. Безрезультатно намагалися примирити ворогуючі сторони Ірина Калинець [291, с. 145], Р. Мороз та О. Антонів [102, арк. 97].

Сосновський конфлікт тривав до початку 1979 р., проте з осені 1977 р. він уже не був настільки гострим та інтенсивним. У вересні 1977 р. В. Мороза та І. Геля було переведено на роботу до бригади кримінальних злочинців. На особисте прохання В. Мороза адміністрація ВТК поселила його в одиночній камері, що дещо послабило суперечності між дисидентами [421]. Крім того, у жовтні–листопаді 1977 р. до колонії № 1 прибув засуджений за участь в УГГ О. Тихий, який морально солідаризувався з групою В. Мороза, долучився до голодування за статус політв'язня. Влітку 1978 р. у Сосновку було переведено російського дисидента

О. Гінзбурга, який теж активно включився в акції протесту, що викликало деяке напруження між ним та Е. Кузнецовим [271]. Значним ударом по групі Е. Кузнецова та Д. Шумука стало прибуття до колонії Л. Лук'яненка восени 1978 р., який активно підтримав І. Геля та В. Мороза. Поява довголітнього політв'язня спричинила послаблення та розпад групи Е. Кузнецова [271]. Незважаючи на це, за матеріалами доповідної записки В. Федорчука на адресу кремлівського центру від 14 квітня 1979 р., у 1978 р. стараннями працівників КДБ було проведено спецоперацію з метою поширення у середовищі політв'язнів неправдивої інформації про співпрацю В. Мороза з адміністрацією колонії [106, арк. 90]. Остаточно сосновський конфлікт припинився тільки у квітні 1979 р., коли було звільнено В. Мороза, Е. Кузнецова та О. Гінзбурга [450, с. 118].

Отже, протягом усього періоду другого ув'язнення В. Мороза тривало напружене протистояння дисидента із радянським тоталітарним режимом. Він не відмовився від власних поглядів і переконань, не пішов на поступки системі та в 1970-х рр. вважався лідером і символом українського національного руху. В основі протистояння В. Мороза з режимом були такі методи: відмова від дачі показань проти своїх однодумців за справою «Блок», проведення численних тривалих голодувань, написання заяв проти національної дискримінації українців у СРСР, участь у русі за статус політв'язня. Найбільш резонансною акцією В. Мороза, яка привернула на себе увагу міжнародної спільноти, стало його 145-денне голодування у 1974 р. У сосновському ВТК з ініціативи КДБ задля дискредитації українських дисидентів загалом та В. Мороза зокрема було спровоковано масштабний конфлікт у середовищі політв'язнів.

Узагальнюючи зібраний і опрацьований історичний та історіографічний матеріал про формування світогляду В. Мороза та його дисидентську діяльність, варто відзначити, що вже з юних років В. Мороз був прихильником відновлення незалежності України та повалення радянської адміністрації. Завдяки його діяльності в 1964–1965 рр. у Луцьку та Івано-Франківську було створено неформальні дисидентські гуртки. В цей період він сформулював цілісну систему поглядів, зміст якої полягав у поширенні української національної ідеї серед

інтелігенції, молоді та народних мас, боротьбі проти русифікації українського народу. Арешт В. Мороза працівниками КДБ та судова розправа над ним у Луцьку були організовані за вказівкою керівництва УРСР. У своїй творчій спадщині другої половини 1960-х рр. він піддав критиці політику радянського режиму щодо русифікації українського народу, а також розкрив внутрішню тоталітарну природу СРСР. Широка популярність есе «Репортаж...» започаткувала зростання авторитету публіциста в середовищі дисидентського руху.

У період міжув'язнення протягом 1969–1970 рр. В. Мороз виступив прихильником активних методів протистояння з радянським режимом, намагався своєю діяльністю вплинути на інших його учасників задля піднесення дисидентського руху, написав і розповсюджував у самвидаві ряд публіцистичних есе, у яких прослідковуються ідеї українського інтегрального націоналізму. Поява есе «Серед снігів» спровокувала тривалу дискусію в середовищі дисидентства щодо доцільності активізації боротьби проти радянського режиму. Суд над публіцистом у Івано-Франківську можна вважати початком другої хвилі репресій проти українського дисидентства, пік якої припав на 1972 р. Вирок – 9 років позбавлення волі і 5 років заслання – став виявом справжньої суті радянського режиму, його політики в дусі російського шовінізму та нетерпимості до будь-яких проявів українського національного руху. Під час другого ув'язнення для В. Мороза було штучно створено непосильні умови існування. Вже з початку 1970-х рр. спецслужби проводили кампанію щодо його дискредитації. Як наслідок, авторитет політв'язня у середовищі дисидентського руху помітно знизився.

У загальній структурі дисидентського руху діяльність В. Мороза була частиною національно-орієнтованого руху. Основні форми його боротьби проти влади – створення неформальних гуртків, написання публіцистичних творів, поширення самвидавної літератури засвідчують те, що він був представником радикального крила культурницької його течії. При цьому він виступав за активізацію протистояння з радянським режимом, був прихильником ідеології українського націоналізму та відокремлення України від СРСР.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА В ЕМІГРАЦІЇ ТА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

3.1 Феномен міжнародних кампаній на захист політв'язня (1970–1979)

Міжнародні кампанії, спрямовані на визволення Валентина Мороза, стали безпрецедентними за своїм розмахом та активністю світової громадськості (порівняно з акціями на захист Л. Плюща, Н. Строкатої, В. Чорновола, Юрія Шухевича та ін.). Українські діаспорні кола протягом 1970-х рр. у Північній Америці та Західній Європі саме В. Мороза вважали лідером дисидентського руху в УРСР [163, с. 13].

Серед причин такої популярності І. Лисяк-Рудницький виділив ідеологічну близькість В. Мороза й емігрантських кіл правого спрямування на основі українського інтегрального націоналізму [484, с. 480]. На думку дисидента М. Хейфеца, основними причинами зростання авторитету В. Мороза були принципова поведінка останнього на слідстві та суді після другого арешту в 1970 р., а також протести, організовані В. Чорноволом серед української інтелігенції проти несправедливого вироку [269, с. 509]. Вважаємо, що одним з ключових факторів, які спричинили міжнародні кампанії на захист В. Мороза, була прихильність дисидента до ідеї відокремлення України від СРСР.

Початок виступів представників української еміграції на захист В. Мороза був зумовлений ще його першим засудженням і датується вереснем 1966 р. [57, арк. 156; 65, арк. 294]. Проте масовими кампанії на захист дисидента стали тільки після його другого арешту в 1970 р. і тривали аж до його звільнення у квітні 1979 р. та депортації до США. Весь період міжнародних кампаній можна поділити на три етапи: 1) 1970–1973 рр. – активізація української діаспори після івано-франківського судового процесу та другої хвилі арештів дисидентів; 2) 1974–1976 рр. – найбільший розмах, перехід руху на організаційний рівень, залучення

представників влади країн Заходу; 3) 1977–1979 рр. – поступовий спад руху в результаті контрзаходів радянського режиму.

Основними рушійними силами кампаній щодо оборони В. Мороза були провідні емігрантські організації. Найбільш інтенсивні акції на його захист відбулися в Канаді та США, значно менше подій – у країнах Західної Європи (Великій Британії, Франції, ФРН, Італії та ін.), поодинокими були заходи в країнах Латинської Америки (Аргентина, Чилі) та в Австралії. Основними методами учасників кампанії були демонстрації, голодування солідарності та звернення до органів влади провідних західних держав для того, щоб останні вплинули на уряд СРСР з метою звільнення В. Мороза; збір підписів на підтримку його визволення тощо (додатки Л. 1, Л. 2, Л. 3).

Вагомими чинниками, які справили значний вплив на активне розгортання кампанії захисту В. Мороза на початку 1970-х рр., були контакти між представниками еміграції та лідерами дисидентського руху в УРСР. Під час візитів окремих представників діаспори до Києва українські дисиденти передавали інформацію про В. Мороза для поширення серед західної громадськості [30, арк. 318; 31, арк. 42–43; 32, арк. 325; 36, арк. 51–58, 103; 37, арк. 257; 62, арк. 134–136].

Вже наприкінці 1970 р. – на початку 1971 р. у провідних західноєвропейських та американських виданнях побачили світ статті, автори яких рішуче засуджували вирок В. Морозу, звертали увагу на безпідставність звинувачень проти нього, численні порушення під час судового процесу [414, с. 107–109].

Українське діаспорне студентство у Нью-Йорку (США), Оттаві та Вінніпегу (Канада) провело ряд публічних заходів проти арешту В. Мороза. Зусиллями крайової управи Товариства української студіюючої молоді ім. М. Міхновського (ТУСМ) у США задля матеріального забезпечення здійснення кампанії в грудні 1970 р. створено Фонд оборони Валентина Мороза [149]. У січні 1971 р. у Нью-Йорку біля будівлі представництв СРСР, УРСР і БРСР та штаб-квартири ООН відбулась демонстрація, організована ТУСМ [66, арк. 166–167]. Мітинги зі

схожими вимогами були організовані також у Чикаго, Вашингтоні (США) і Бонні (ФРН) [150; 414, с. 111].

1 травня 1971 р. відбулась велика студентська демонстрація у Нью-Йорку під гаслом «Нехай почує світ: вимагаємо волі для Валентина Мороза і то негайно!». Студенти намагались передати до будинку радянської місії протест із вимогою негайного звільнення В. Мороза, а після відмови представників СРСР прийняти цей документ спалили біля будинку червоний прапор [382]. Це була одна з найбільших демонстрацій на захист В. Мороза в 1970–1971 рр.

Українська діаспора в Канаді намагалася використати офіційний візит прем'єр-міністра П.-Е. Трюдо до СРСР у травні 1971 р. для привернення уваги до ув'язненого В. Мороза. Під час візиту до Канади голови Ради Міністрів СРСР Олексія Косигіна в жовтні 1971 р. відбулися масові маніфестації і протести в Оттаві, Монреалі, Торонто, Ванкувері під гаслами «Руки геть від України», «Звільніть Мороза» [510, с. 109–110].

Протягом 1972 р. українська діаспора активізувала протести проти масових репресій діячів дисидентського руху в УРСР за справою «Блок». Водночас не припинялися й акції на підтримку В. Мороза [5, арк. 42]. У 1972 р. у місті Детройт (США) утворено правозахисну організацію Комітет оборони переслідуваних в Україні. Першою акцією Комітету стало зібрання підписів під петиціями на захист В. Мороза, В. Чорновола, І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка, надіслані 27 лютого 1972 р. до ООН, президента США Річарда Ніксона, Конгресу і Сенату США, а також до посольства та уряду СРСР [523, с. 318]. У березні 1972 р. у кампанію оборони В. Мороза та інших українських політв'язнів включився секретаріат найбільшої організації українських емігрантів – Світового конгресу вільних українців (СКВУ) [4, арк. 55–56].

Надзвичайно активну участь у кампаніях на захист В. Мороза та популяризації його імені на Заході взяв АБН – об'єднання політичних організацій різних народів для боротьби з комунізмом, очільником якого був Я. Стецько. Вже в резолюціях листопадової конференції АБН 1970 р., яка відбулась у Брюсселі, прізвище В. Мороза згадувалося в переліку незаконно ув'язнених українських дисидентів

[246, с. 479–483]. У січні 1972 р. Центральний комітет АБН закликав до масових акцій в діаспорі з метою визволення В. Мороза, засудивши його ув'язнення радянським режимом та нелюдські умови утримання у в'язниці [247, с. 47]. 26 серпня 1973 р., під час Конференції АБН у Лондоні пройшла 5-тисячна українська демонстрація на Трафальгарській площі. У своєму виступі Я. Стецько закликав українців Британії боротися за визволення В. Мороза [247, с. 154].

Кампанія на захист репресованого В. Мороза викликала занепокоєння вищого керівництва УРСР. Вже у квітні 1971 р. очільник Міністерства закордонних справ республіки Г. Шевель звернувся до ЦК КПУ з проханням підготувати матеріали про судовий процес над В. Морозом для розповсюдження серед працівників постійних представництв УРСР за кордоном та посольства СРСР у Канаді, а також ужиття пропагандистських заходів проти активного розгортання руху на захист дисидента [2, арк. 86]. 19 квітня відділи ЦК КПУ з питань інформації та зарубіжних зв'язків, агітації та пропаганди і КДБ при Раді Міністрів УРСР підготували спеціальну довідку про В. Мороза, у якій наголошувалося на законності і справедливості його ув'язнення і засудження [2, арк. 92–96].

У другій половині 1972 – 1973 рр. кампанія на захист В. Мороза пішла на спад. Протягом першого її етапу українській еміграції, попри значний рівень активності, не вдалося заручитися суттєвою підтримкою громадськості та представників влади країн Заходу в справі звільнення дисидента. Незважаючи на це, саме в окреслений період у діаспорному середовищі утвердилось уявлення про В. Мороза як найбільш впливового лідера українського дисидентського руху [3, арк. 27–28].

Приводом до наступного піднесення у 1974 р. кампаній на захист ув'язненого стала публікація на початку цього року спогадів колишнього російського політв'язня А. Радигіна про нестерпні умови перебування В. Мороза у Владимирській тюрмі. Важливою ознакою переходу руху на якісно новий рівень стало формування його учасниками спеціальних організацій. У січні–лютому 1974 р. зусиллями української еміграції створено Комітети оборони Валентина Мороза (КОВМ) у Канаді (Торонто, Монреаль, Вінніпег, Саскатун, Едмонтон, Ванкувер), США (Вашингтон, Філадельфія), а також у Великій Британії, Австралії

та Аргентині. Загалом у світі діяло не менше п'ятнадцяти КОВМ [14, арк. 9; 132, арк. 3]. Ініціаторами заснування Комітетів виступили Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС) та інші закордонні студентські організації українців; створення КОВМ отримало підтримку зі сторони СКВУ [523, с. 312] (додаток К. 4).

Найвпливовішим став КОВМ у Торонто, до керівництва якого ввійшли юристи В. Тарнопольський, А. Семотюк, а також А. Бандера, І. Велигорський, Ю. Веретельник, Я. Заяць та ін. У короткостроковій перспективі Комітет домагався покращення умов тюремного режиму для В. Мороза, а кінцевою метою було повне його звільнення з ув'язнення. Членами КОВМ зібрано підписи двох сотень канадських діячів науки і культури до радянського уряду в обороні В. Мороза. Завдяки діяльності членів Комітету міська рада Торонто ухвалила резолюцію із закликом до уряду Канади офіційно підтримати вимогу звільнення В. Мороза [14, арк. 9; 523, с. 312–313].

Активність української діаспори значно зросла після оголошення В. Морозом 1 липня 1974 р. безстрокового протестного голодування [351], що стало приводом до безпрецедентного посилення кампанії з його оборони, пік якої припав саме на червень–грудень 1974 р.

З ініціативи близької до ОУН(б) організації Український визвольний фронт (УВФ) у США протягом червня–липня 1974 р. було організовано надсилання листів з метою привертання уваги до голодування В. Мороза до президента Р. Ніксона, американських конгресменів та Генерального секретаря ООН К. Вальдхайма. Однією з перших акцій української діаспори на захист В. Мороза на даному етапі стало звернення Українського народного союзу (УНС) 10 липня 1974 р. до президента США Р. Ніксона з метою використання впливів останнього для порятунку В. Мороза [411]. Через 6 днів представники КОВМ у Торонто А. Семотюк та А. Бандера зустрілись із міністром закордонних справ Канади М. Шарпом, після чого міністр дав обіцянку зробити все можливе для звільнення українського дисидента. 17 липня до прем'єр-міністра Канади П.-Е. Трюдо

звернулася канцелярія Конгресу українців Канади (КУК) з проханням, щоб уряд долучився до боротьби за визволення В. Мороза [352].

Методом, який часто використовували учасники кампанії захисту В. Мороза, був бойкот радянських артистів та творчих колективів, які гастролювали в країнах Заходу, – ансамблю танцю УРСР Павла Вірського [86, арк. 232], балетної групи Великого театру з Москви [8, арк. 42], Дмитра Гнатюка та Євгенії Мірошниченко [14, арк. 8; 88, арк. 130].

Поширеними методами привертання уваги світової громадськості до проблеми оборони В. Мороза були демонстрації і голодування українських студентів у різних країнах Заходу [88, арк. 56, 84, 96, 99, 149, 224, 246; 89, арк. 55, 165, 282; 143, арк. 1; 146, арк. 1–3] (додаток К. 5). Вже 5 липня 1974 р. КОВМ в Оттаві розпочав пікетування радянського посольства. З 15 липня по 31 серпня цього ж року відбувалось голодування українських студентів у столиці Канади з вимогами звільнення В. Мороза. У середині липня 1974 р. прикували до себе увагу канадської преси п'ятеро голодуючих українців-студентів під гаслом «Свободу Морозу!» біля пам'ятника Т. Шевченку у Вінніпегу, до яких згодом приєднався міністр освіти уряду провінції Манітоба Б. Ганущак [383]. У вересні 1974 р. на підтримку В. Мороза проводили голодування українські студенти університетів у Торонто та Едмонтоні [408].

Демонстрації та голодування на захист В. Мороза проходили і в США [87, арк. 184; 140, арк. 1–3; 151; 301; 377; 407; 429]. Від кінця липня до 24 серпня 1974 р. тривали акції голодування українських студентів у Вашингтоні, організовані місцевим КОВМ [156, р. 1; 400]. Новим піднесенням руху за звільнення дисидента у США ознаменувався кінець вересня 1974 р. Зокрема, 29 вересня у Нью-Йорку відбулась 10-тисячна маніфестація під гаслами «Звільніть Мороза!», на якій виступили кілька американських сенаторів і конгресменів, що підтримували вимоги українців [377]. На початку жовтня делегація Українського конгресового комітету Америки (УККА) зустрілась із представниками комісії ООН з прав людини та передала текст петиції, яка була затверджена на мітингу в Нью-Йорку [88, арк. 149, 224, 256].

У цей період рух на підтримку вимог звільнення українського політв'язня охопив також інші країни – Бельгію [399], Францію [401], ФРН [88, арк. 246], Аргентину [405], Австралію [410], Велику Британію, Чилі [88, арк. 271, 276; 489, с. 257].

Діяльність української діаспори активізувала західну суспільну думку в питанні звільнення дисидента В. Мороза з радянської тюрми і була своєрідним каталізатором для відповідних дій окремих міжнародних організацій та представників органів влади у США і Канаді.

Уже в липні 1974 р. на підтримку В. Мороза під впливом української діаспори виступили ряд канадських політиків (міністр С. Гайдаш, сенатор П. Юрчик, посол П. Савчук), американські сенатори Г. Білл і Ч. Матаяс, нобелівський лауреат німецький письменник Генріх Белль. Президент Міжнародного комітету захисту прав людини, колишній прем'єр-міністр Канади Джон Діфенбейкер узяв участь у демонстрації голодуючих студентів на захист політв'язня перед посольством СРСР в Оттаві [510, с. 110]. Питання офіційного виступу в його оборону розглянув, щоправда безрезультатно, уряд Канади [351; 352]. Наступного місяця американські конгресмени Д. Даніельс та Е. Кач звернулись із листами до Дж. Форда з проханням сприяти визволенню В. Мороза. На початку серпня 1974 р. мер м. Клівленд Ральф Перк надіслав телеграму радянському послу в США А. Добриніну, у якій висловив занепокоєння здоров'ям ув'язненого дисидента [155]. Внаслідок активних пропагандистських дій вашингтонського КОВМ вимоги українців підтримали група сенаторів (Тафт, Джевіс, Рібікофф) та членів Палати Представників (Ріналдо, Мітчел). 22 серпня Роберт Тафт у американському Сенаті подав проект резолюції № 392 на захист В. Мороза, яку було направлено на розгляд сенатської комісії закордонних справ [157; 392]. На підтримку цієї резолюції з ініціативи УККА протягом вересня 1974 р. надіслано більше восьми тисяч листів від американців українського походження [88, арк. 149]. Великий резонанс мали виступи на підтримку В. Мороза американських парламентарів Г. Джексона [391], Л. Гогена, П. Родіно [302], Р. Роу, В. Волша [89, арк. 2].

Наприкінці жовтня 1974 р. Міжнародна Амністія звернулася із закликом до Л. Брежнєва звільнити В. Мороза і дозволити йому емігрувати [154; 367]. Не менш важливим було рішення англійського осередку Міжнародного ПЕН-клубу у листопаді обрати дисидента своїм почесним членом, ініціатором чого виступив відомий російський поет-емігрант Йосиф Бродський [321]. У жовтні 1974 р. у справі В. Мороза до представників СРСР звернулись 9 парламентарів Великої Британії, а в листопаді – прем'єр-міністр Канади П.-Е. Трюдо [395; 510, с. 111].

Зважаючи на те, що мирні методи боротьби за повне звільнення В. Мороза були малоефективними, а уряди держав Заходу не мали наміру йти на конфронтацію з СРСР, окремі українські емігрантські організації наприкінці 1974 р. розглядали можливість переходу до більш радикальних дій. Зокрема, у листопаді члени бандерівського крила ОУН, штаб-квартирою якого був Мюнхен, виявляли бажання здійснити ряд викрадень радянських дипломатів високого рангу з метою їх обміну на В. Мороза та інших українських політв'язнів [89, арк. 228].

Міжнародна кампанія щодо захисту В. Мороза в 1974 р. завдала керівництву СРСР значних репутаційних втрат. Тому радянські спецслужби продовжили спроби дискредитації ув'язненого дисидента та виробили цілий комплекс контрзаходів з метою зниження активності світової громадськості в цій справі. Зокрема, вже в травні–липні 1974 р. радянське посольство в Канаді розіслало більше 1500 екземплярів спеціально підготовленого прес-релізу про політв'язня задля його компрометації [8, арк. 43]. На початку серпня цього ж року секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук доручив підготувати новий «контрпропагандистський» матеріал для опублікування у канадській пресі [8, арк. 44]. Керівництво УРСР виявилось не готовим до значного розмаху кампанії в обороні В. Мороза та масштабних пікетувань будинку радянських представництв при ООН у Нью-Йорку в кінці липня – серпні 1974 р. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький 11 серпня наказав В. Федорчуку «порадитися в Москві, що нам слід зробити» щодо запобігання міжнародного розголосу справи В. Мороза [8, арк. 72].

У середині вересня 1974 р. з ініціативи В. Федорчука та В. Маланчука ЦК КПУ таємно затвердив план заходів з метою протидії міжнародній кампанії на захист В. Мороза. Вище керівництво УРСР вирішило в жодному разі не задовольняти вимоги активістів, не змінювати призначеного судом тюремного терміну для ув'язненого, оскільки це було б сприйнято як перемога над радянським режимом в українському еміграційному середовищі, а також інакодумцями в Україні. Ймовірне звільнення В. Мороза, на думку голови КДБ УРСР, могло би спричинити нові акції на Заході з вимогами визволення інших засуджених дисидентів [7, арк. 22–24]. Також було прийнято рішення посилити контрпропагандистські заходи за кордоном [7, арк. 24; 88, арк. 36–47; 331].

Однак, завдяки принциповості В. Мороза та, не в останню чергу, тиску на СРСР зі сторони міжнародної спільноти, радянський уряд змушений був поступитися та частково задовольнити вимоги політв'язня, який 22 листопада 1974 р. припинив голодування. Проте кампанія на його захист не припинилася. Відбулась тільки певна зміна акцентів щодо вимог українських організацій у справі В. Мороза. На перший план тепер висувались домагання дострокового звільнення дисидента з ув'язнення та дозвіл на його еміграцію до країн Заходу [9, арк. 79; 89, арк. 404–405; 90, арк. 3; 145, арк. 1–2; 510, с. 112].

Масштабна кампанія на захист В. Мороза в 1974 р. мала своїм наслідком зростання впливу українських емігрантських організацій на процеси міжнародної політики та безпосередньо на уряди країн Заходу. Досить серйозні політичні дивіденди отримали емігрантські організації у США, які почали висувати нові вимоги до радянського уряду та урядів країн Заходу. Зокрема, лідери УККА ще в жовтні 1974 р. у зв'язку зі справою В. Мороза заявили про необхідність гарантування для українців у Радянському Союзі права на еміграцію за кордон (на зразок відповідного права для євреїв) [89, арк. 2]. Голова УККА Лев Добрянський у грудні 1974 р. висунув вимогу офіційного визнання в ООН і її складових організаціях екзильних представництв українців та інших народів Східної Європи, які перебували у сфері впливу СРСР [9, арк. 79]. Під впливом кампанії щодо захисту В. Мороза вже з кінця 1974 р. СКВУ активізував заходи щодо створення в

Нью-Йорку власного інформаційного центру при ООН, який би конкурував із Постійним представництвом УРСР [89, арк. 282]. Невдовзі обов'язки такого центру почала виконувати редакція газети «Свобода», через яку секретаріат СКВУ та вашингтонський КОВМ стали систематично поширювати літературу та друковані матеріали [9, арк. 76].

Незважаючи на спад активності українського діаспорного середовища на початку 1975 р., пов'язаний із припиненням В. Морозом голодування, емігрантські організації продовжили тиск на органи влади у США [93, арк. 90; 141, арк. 1–2; 142, арк. 1–2; 147, арк. 1]. Найбільш значним результатом кампанії захисту В. Мороза для української діаспори США стала поява постійного українського лобі в американському Конгресі. У першій половині 1975 р. штаб-квартирою лобі стало приміщення КОВМ у Вашингтоні [91, арк. 305]. Метою лобі було поширення серед конгресменів та сенаторів інформації про українське питання, організація його підтримки серед парламентарів, а також тиск на адміністрацію президента Дж. Форда задля врахування інтересів українського народу в зовнішньополітичному курсі США [9, арк. 75–76; 92, арк. 56; 96, арк. 24–25].

З метою локалізації кампанії на захист В. Мороза 8 серпня 1975 р. В. Федорчук у спеціальному повідомленні до ЦК КПУ пропонував пом'якшити умови перебування дисидента за ґратами – достроково перевести його з Владимирської тюрми до ВТК. Проте така ініціатива наštтовхнулась на несприйняття зі сторони загальносоюзного КДБ та вищого керівництва УРСР в особі В. Щербицького, який власною рукою написав на повідомленні: «Треба продумати всесторонньо – чи потрібно це робити?» [94, арк. 243–244]. В результаті В. Мороз таки залишився у тюрмі до закінчення свого шестирічного терміну.

Протягом середини – другої половини 1975 р. українська діаспора організувала кампанію, яка мала на меті висунення В. Мороза кандидатом на здобуття Нобелівської премії миру. У липні цього року в Канаді було створено Комітет Нобелівської премії для В. Мороза, який очолив професор Манітобського університету Я. Рудницький. Кампанію активно підтримав колишній прем'єр-міністр Канади Дж. Діфенбейкер, який відправив у Нобелівський інститут в Осло

(Норвегія) листа з пропозиціями включити В. Мороза до числа кандидатів на отримання премії [94, арк. 47]. Протягом 14–16 листопада 1975 р. під керівництвом Я. Стецька відбулася чергова Конференція АБН у Мюнхені (Німеччина), на якій В. Мороза, як одного з найвідоміших представників українського дисидентського руху, висунуто кандидатом на отримання Нобелівської премії миру [247, с. 440]. Радянські спецслужби всіляко протидіяли цій кампанії та намагалися активізувати свої зусилля щодо дискредитації постаті дисидента [95, арк. 92]. Зрештою, Нобелівську премію миру в 1975 р. отримав російський правозахисник А. Сахаров, який пізніше називав прізвище В. Мороза в числі тих, хто мав би розділити з ним премію [454, с. 71].

Значне піднесення міжнародної кампанії оборони В. Мороза, яке завершило другий її період, відбулось у травні–липні 1976 р. Воно пов'язане з переведенням політв'язня для експертизи психічного здоров'я до Інституту ім. В. Сербського в Москву. Протягом 18–22 травня інформація про спробу здійснення психіатричних репресій проти дисидента, завдяки інтерв'ю його дружини іноземним кореспондентам, поширилась на Заході. Зокрема, канадська газета «Toronto Star» розмістила статтю про нього на першій сторінці. Наприкінці травня 1976 р. завдяки старанням депутатів П. Євчука та С. Новлса, справа звільнення В. Мороза обговорювалась у канадському парламенті [14, арк. 11; 510, с. 113]. Зрештою, 3 червня 1976 р. нижня палата канадського парламенту одноголосно прийняла резолюцію із закликом до уряду П.-Е. Трюдо виступити в обороні В. Мороза. Представники канадського уряду негайно передали її до радянського посольства. Цього ж дня у столичній газеті «Ottava Journal» КОВМ опублікував відкритий лист на захист ув'язненого дисидента, який підписали 90 діячів науки на чолі з президентом Торонтського університету [14, арк. 11; 97, арк. 138].

Активні заходи на захист В. Мороза після його переведення до Інституту ім. В. Сербського відбувалися і в США. Вже 3 червня 1976 р. УККА відправив телеграму президенту Дж. Форду з проханням поставити перед радянським керівництвом питання про звільнення дисидента [98, арк. 21]. 7 червня члени українських емігрантських організацій провели демонстрацію під гаслами

«Свободу Морозу», «Свободу Україні», «Зупиніть КДБ» у Вашингтоні біля радянського посольства [97, арк. 99]. На початку червня 98 американських конгресменів відправили на адресу керівників КПРС та радянського уряду листи із закликами припинити репресії проти історика та дозволити йому емігрувати до США для роботи в Гарвардському університеті [98, арк. 21]. А 16 червня 1976 р. конгресмени Е. Кач, К. Дадд і М. Фенвік виголосили в парламенті спільну заяву, у якій запропонували надати В. Морозу почесне громадянство США, оскільки він належить до «героїчних особистостей сучасної епохи» [98, арк. 33].

Кампанія на захист В. Мороза в травні–червні 1976 р. охопила також країни Європи – Францію [97, арк. 98–103] та Велику Британію [99, арк. 213]. Міжнародна кампанія 1976 р. була відносно короткою, але достатньо інтенсивною та ефективною. Основним її здобутком стало припинення психіатричних репресій зі сторони радянського режиму проти В. Мороза [131]. Серед причин успіху кампанії 1976 року варто виділити активну роботу КОВМ та налагодження ними зв'язків з урядовими та політичними колами країн Заходу [14, арк. 12].

У другій половині 1976 р. – на початку 1979 р. тривав останній, третій етап кампанії на захист В. Мороза в країнах Заходу, яка поступово пішла на спад і втратила свою інтенсивність [101, арк. 59; 103, арк. 207; 104, арк. 35–36]. Підтвердженням цьому було припинення діяльності вашингтонського КОВМ влітку 1976 р. в умовах втрати ним підтримки зі сторони української громади в США [99, арк. 145].

З початку 1977 р. одним з основних центрів кампанії на захист В. Мороза в США стала Філадельфія. Протягом 1977–1978 рр. значно активізувалася діяльність філадельфійського КОВМ, який очолювала Уляна Мазуркевич. Уже в січні 1977 р. саме там відбулась конференція КОВМ з багатьох американських та канадських міст, на якій прийнято рішення про підтримку УГГ, направлення листів президенту США та членам уряду з питань прав людини в УРСР та подальше здійснення акцій на захист українських політв'язнів [17, арк. 1–2]. Для фінансування наступних демонстрацій планувалося створити спеціальний фонд у 10 тисяч доларів. З метою координації руху на підтримку В. Мороза та інших ув'язнених діячів українського

дисидентського руху було створено комісію, до складу якої увійшли У. Мазуркевич та М. Липовецький [100, арк. 216–217]. 15 квітня 1978 р. зусиллями філадельфійського КОВМ у центрі міста організовано акцію «Похід за Свободу», приурочену до дня народження В. Мороза [132] (додаток К. 4).

Діяльність КОВМ у Канаді під час третього етапу кампанії в обороні В. Мороза також стала менш інтенсивною, порівняно з періодом 1974–1976 рр. [14, арк. 12–13; 488, с. 44]. Вплив найбільшого КОВМ у Торонто в середовищі української еміграції поступово зійшов нанівець. Якщо в 1974 та 1975 рр. загальний обсяг пожертвувань на потреби КОВМ, які надходили від небайдужих українців, становив 61 тис. та 27 тис. доларів, то в 1977 та 1978 рр. – відповідно 4,2 тис. та 0,8 тис. доларів [14, арк. 15–16]. У квітні 1978 р. СКВУ самоусунувся від підтримки торонтського КОВМ, який перейшов у підпорядкування КУК [14, арк. 32–33]. Повністю зазнала невдачі акція щодо збору коштів на підтримку звернення КОВМ у Ванкувері з метою солідаризації з українськими політв'язнями в січні–лютому 1979 р.: протягом місяця на адресу КОВМ прийшла тільки одна пожертва в розмірі 10 доларів [14, арк. 43–44]. Це свідчить про те, що станом на 1978 – початок 1979 рр. українська спільнота в Канаді втратила інтерес до кампаній на захист В. Мороза.

Досить вагомим фактором, який був однією з причин занепаду кампанії на захист В. Мороза наприкінці 1970-х рр., стала цілеспрямована акція радянських спецслужб щодо компрометації постаті найбільш відомого на міжнародній арені українського дисидента. У березні 1977 р. за підтримки КДБ в газеті «Вісті з України», рупорі радянської пропаганди у середовищі української діаспори, надруковано статтю «Третій від заднього краю», де подано негативну характеристику В. Мороза зі сторони Д. Шумука [100, арк. 383]. Вже наступного місяця В. Федорчук звітував перед В. Щербицьким: «...ці публікації серйозно скомпрометували і підірвали авторитет Мороза в націоналістичному середовищі, внесли розгубленість і замішання в коло його однодумців» [102, арк. 96–97].

Незважаючи на це, завдяки безпрецедентній активності міжнародних кампаній на захист В. Мороза, у другій половині 1970-х рр. його долею

зацікавилися впливові американські політики. Напередодні президентських виборів у США в 1976 р. кандидат від Демократичної партії та майбутній президент Джеймс Картер у телеграмі УККА пообіцяв сприяти визволенню В. Мороза [489, с. 259]. Активні заходи уряду США щодо звільнення політв'язня з радянських тюрем під тиском української діаспори розпочались у 1978 р. Позитивному вирішенню цієї справи сприяла тогочасна міжнародна ситуація. Саме на цей період припадає остання фаза «розрядки» у відносинах між СРСР та США, яка характеризувалась послабленням напруги між ними. Ворогуючі блоки ОВД і НАТО в другій половині 1970-х рр. досягли відносного паритету воєнних потужностей. Це мотивувало сторони до взаємних поступок у політичній сфері.

Обмін п'ятьох дисидентів з СРСР – В. Мороза, Георгія Вінса, О. Гінзбурга, Марка Димшиця та Е. Кузнецова – на двох радянських шпигунів, арештованих і засуджених у США – В. Енгера і Р. Черняєва, який здійснено 27 квітня 1979 р., був вигідний урядам обох наддержав (додаток Л). Імовірно, ця подія розглядалась керівництвом СРСР і США своєрідною гарантією майбутнього підписання Договору про обмеження стратегічних озброєнь ОСО–2 [299, р. 338].

Помітну роль у процесі звільнення В. Мороза відіграло посилення українського лобі в американському уряді за президентства Дж. Картера. Його уособленням була фігура З. Бжезінського, одного з найближчих радників президента, який фактично визначав зовнішню політику США протягом 1977–1981 рр. З. Бжезінський за національністю був поляком з українськими коренями та розумів важливість стратегічного значення України в Східній Європі. Він намагався всіляко сприяти послабленню впливу союзного центру в національних республіках [299, р. 339]. Згодом в одному зі своїх інтерв'ю В. Мороз сказав: «...Моїм рятівником був Збігнев Бжезінський. Він... безкомпромісно наполягав, що серед обмінюваних в'язнів українець мусить бути» [273].

Протягом 26–27 квітня 1979 р. В. Мороза вивезено з мордовських колоній і доставлено до московської тюрми Лефортово. Начальник в'язниці зачитав дисиденту наказ про позбавлення його радянського громадянства та депортацію за кордон «за ворожу діяльність». Потім під охороною КДБ зранку 27 квітня

В. Мороза та інших доставлено до московського аеропорту «Шереметьєво», звідки рейсом Москва – Нью-Йорк вивезено з території СРСР. Сам обмін відбувся в нью-йоркському аеропорту ім. Дж. Кеннеді. Одночасно до радянського літака підведено два трапи: через один працівники американських спецслужб вивели дисидентів, а через інший до літака зайшли радянські шпигуни [217, с. 17–26].

Отже, у середовищі української діаспори протягом 1970-х рр. В. Мороз вважався лідером дисидентства. Причинами такої популярності та міжнародних кампаній на його захист були ідеологічна близькість поглядів дисидента і радикального крила еміграції, його принциповість у протистоянні з радянським режимом, акції на підтримку в'язня в середовищі інтелігенції УРСР. У ході кампаній українська діаспора своєю активністю спонукала до дій в оборону В. Мороза представників влади західних держав та міжнародні організації. Найбільше піднесення руху за звільнення В. Мороза датується 1974–1976 рр. та було зумовлене довготривалим голодуванням дисидента та спробами режиму запроторити його до психіатричної лікарні. Зусилля міжнародної спільноти справили вирішальний вплив на звільнення політв'язня. Міжнародні кампанії на захист В. Мороза можна вважати одними з найбільш успішних у той час акцій з відстоювання прав і свобод людини у світі.

3.2 Еміграційний період діяльності (1979–1991)

Еміграційний період громадсько-політичної діяльності Валентина Мороза розпочався після його примусової депортації з території СРСР та тривав до остаточного повернення дисидента в Україну після проголошення її незалежності. Аналізуючи рівень суспільної активності дисидента, зміну його політичних уподобань, на нашу думку, можна виділити чотири етапи діяльності В. Мороза: 1) кінець квітня – початок липня 1979 р.; 2) липень 1979 р. – березень 1980 р.; 3) березень 1980 р. – літо 1981 р.; 4) літо 1981 р. – літо 1991 р.

Його визволення було сприйнято діаспорою як подія загальноукраїнського значення. Процес депортації В. Мороза до США всебічно висвітлювався в

емігрантських засобах масової інформації [318]. Вже 27 квітня 1979 р. його в готелі відвідали делегації провідних українських емігрантських організацій США – УНС, УККА, СКВУ, УВФ, філадельфійського КОВМ [318]. Така велика кількість делегацій, очолюваних відомими українськими діячами, свідчить про значний резонанс звільнення В. Мороза в середовищі української еміграції.

За кордоном діяло чимало українських політичних партій, які постійно конкурували за вплив на діаспорну громаду та намагалися впливати на уряди держав Заходу для захисту національних інтересів на міжнародній арені. Українська еміграція була розділена між кількома політичними центрами. Найбільшим впливом вирізнялися такі осередки: ОУН(б) – бандерівці, ОУН(м) – мельниківці, ОУНз – двійкарі, Закордонне представництво Української головної визвольної ради (ЗП УГВР), Українська революційно-демократична партія (УРДП), Уряд УНР в екзилі тощо. Більшість українських політичних центрів засуджували радянський режим на території України та спрямовували свої зусилля на інформаційну боротьбу проти СРСР. Однак розпорошеність політичних сил діаспори стала значною перешкодою на шляху формування впливового українського лобі в урядах і парламентах західних держав. Наприкінці 1970-х рр. основними конкуруючими таборами еміграції були ОУН(б), або Закордонні Частини ОУН (ЗЧ ОУН) на чолі з Ярославом Стецьком та ОУН(м), яку очолював Микола Плав'юк [476]. Приїзд В. Мороза до США бандерівці намагалися використати для посилення позицій власної партії у протистоянні [283, с. 191–192].

Перший етап громадсько-політичної діяльності В. Мороза на еміграції характеризувався відносною незалежністю дисидента від основних партійних осередків діаспори і найбільш значною інтенсивністю роботи в середовищі українських громад. Відразу після приїзду до США його сприймали серед емігрантів як «героїчного борця за волю України», «символ української визвольної боротьби» [317, с. 787–788]. У перші тижні перебування на волі взяв участь у значній кількості маніфестацій (додаток М. 9), прес-конференцій, зустрічей, організованих діаспорними організаціями, виголосив чимало промов та звернень [106, арк. 333; 304; 305; 318; 327; 335; 334; 346; 368; 369] (додаток М. 1).

28 квітня 1979 р. В. Мороз та інші звільнені дисиденти провели прес-конференцію для американської та еміграційної преси. Він наголосив на тому, що є саме українським дисидентом, націоналістом та закликав до подальшої боротьби за звільнення політв'язнів-співвітчизників. Після прес-конференції на прохання редакції часопису «Свобода» виступив зі «Словом до української громадськості у вільному світі», в якому наголосив на важливості старань діаспори у визволенні політв'язнів та визначив метою своєї майбутньої діяльності боротьбу проти комуністичного режиму в СРСР [316]. Цього ж дня в супроводі голови УНС Івана Флиса та лідера УККА Івана Базарка прибув до Філадельфії, де тривала двохтисячна маніфестація в оборону українських політв'язнів, організована місцевим КОВМ на чолі з У. Мазуркевич. Маніфестація стала справжнім «святом визволення» В. Мороза [345] (додаток М. 2). 29 квітня на запрошення митрополита Мстислава дисидент узяв участь в урочистих заходах у церкві-пам'ятнику Св. Андрея і на українському православному цвинтарі в Саут-Баунд-Бруку біля Нью-Йорка за участю близько 5 тис. українців-емігрантів [435].

Наступного дня В. Мороз відвідав генеральну канцелярію УНС у Нью-Джерсі, де зустрівся з її працівниками, а також із редакцією газети «Свобода». Він дав прес-конференцію для американських, еміграційних українських, французьких, британських, німецьких, аргентинських та ін. журналістів і заявив про перехід під протекцію УНС [389]. Свідченням позитивного ставлення американської влади до українських дисидентів стала урочиста зустріч В. Мороза, Г. Вінса та Н. Світличної з мером Нью-Йорка Е. Кочем 1 травня 1979 р. [309].

Відразу після прибуття до США В. Мороз отримав привітальні телеграми від найвпливовіших представників української еміграції – патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого, митрополита УАПЦ Мстислава, голови Проводу ОУН(б) Я. Стецька, а також від Центрального комітету АБН, Президії УВФ, Ради і Президії Союзу українців у Великій Британії, Президента УНР в екзилі Миколи Ливицького [317, с. 780–788]. Дисидент отримав запрошення відвідати чимало міст США, Канади, Австралії, Великої Британії та інших європейських країн.

7 травня 1979 р. пройшла прес-конференція В. Мороза з журналістами українських періодичних видань у штаб-квартирі УККА в Нью-Йорку [316]. 12 травня 1979 р. відбулась його урочиста зустріч з українською емігрантською молоддю в нью-йоркському Браєнт-парку. Організаторами трьохтисячної маніфестації молоді виступили організації «Пласт», Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ), Спілка української молоді (СУМ) та Конференція молодечих організацій при УККА; були присутні мер Нью-Йорка Е. Коч, колишні дисиденти Н. Світлична та П. Григоренко. В. Мороз звернувся до молоді із закликом «...гуртувати ряди націоналістів, щоб у єдиному пориві зі зброєю в руках рушити на Київ, коли прийде великий час» [107, арк. 227].

Одразу після звільнення В. Мороз заявив, що буде проводити активну діяльність, спрямовану на досягнення незалежності України [217, с. 37–38, 70, 82]. Першим етапом у цій боротьбі він вважав консолідацію зусиль української еміграції. Прагнув зробити її помітною силою в міжнародній політиці, яка б могла більшою мірою впливати на рішення урядів великих держав [316]. Політичні погляди В. Мороза в період перебування за кордоном залишалися радикально антирадянськими та прихильними до інтегрального націоналізму. Метою публічних виступів та інтерв'ю була актуалізація українського питання на міжнародній арені, його популяризація у світових засобах масової інформації. Тому він закликав уряди західних держав до радикальних кроків проти СРСР, критикуючи їх за нерішучість у геополітичному протистоянні [217, с. 75]. Зокрема, В. Мороз не підтримував переговори між США та СРСР щодо договору ОСО–2, які відбувались у червні 1979 р. у Відні, пропонував американському уряду не підписувати жодних договорів з Кремлем. На одній з прес-конференцій зауважив, що в сучасній міжнародній ситуації «Заходові потрібен Черчілль, а не Чемберлен», натякаючи на необхідності активізації боротьби проти комунізму [389].

Валентин Мороз закликав уряди держав вільного світу здійснити практичні кроки щодо надання реальної підтримки українському національно-визвольному руху. Зокрема, він закликав утриматись від експорту пшениці до СРСР для більшого політичного тиску на радянський уряд. Також наголошував на

доцільності бойкоту Олімпіади 1980 р. державами Заходу, якщо радянський уряд не випустить усіх політв'язнів з в'язниць [307].

Для консолідації зусиль діаспори в питанні здобуття Україною незалежності В. Мороз неодноразово закликав керівників українських структур «бути перш за все українцями», і вважав, що в такому разі «наші справи стояли б далеко краще» [327]. Під час зустрічі з лідерами еміграційних організацій США в Нью-Йорку 6 травня 1979 р. вказав на рух за визволення радянських політв'язнів як основу для згуртування сил діаспори [106, арк. 348]. На думку В. Мороза, консолідації української громади на еміграції мала б сприяти також її релігійна єдність. Тому в червні 1979 р. підтримав ідею об'єднання українських церков та створення єдиного патріархату. В ролі лідера української церкви він бачив патріарха і верховного архієпископа УГКЦ Й. Сліпого як людину з найбільшим авторитетом у середовищі діаспори [335].

Особливу увагу В. Мороз бажав приділити роботі з українською діаспорною молоддю, в колах якої відбувалися процеси активної асиміляції. Він розумів необхідність недопущення такого варіанта подій для збереження сили української еміграції в майбутньому. Тому у своїх промовах робив особливий акцент на питанні залучення молоді до активного життя діаспори [368; 436].

Як свідчать публічні виступи, В. Мороз був переконаний у необхідності збройної боротьби за самостійність України силами української діаспори [436]. Щоправда, він вважав, що такий варіант неможливий у тодішніх геополітичних умовах і може бути здійснений лише за сприятливої революційної ситуації в Україні. Така ситуація, на його думку, могла б утворитись у 1980-х рр. у результаті дестабілізації СРСР через загострення там національних рухів [403]. В. Мороз не сумнівався у реальності відновлення незалежної Української держави в найближчі десятиліття. Він вважав необхідними кардинальні зміни в психології українського народу в сторону усвідомлення власної сили та могутності, здатності бути суб'єктом, а не об'єктом міжнародної політики [217, с. 36].

У перші дні перебування на еміграції турботу про фінансове забезпечення потреб В. Мороза, організацію прес-конференцій та поїздок узяв на себе УНС (в

особі його голови Івана Флиса). Період співпраці дисидента з УНС тривав до середини травня 1979 р. і характеризувався найбільшим його визнанням і підтримкою зі сторони широких кіл української діаспори та міжнародної спільноти. Протягом травня–липня 1979 р. у більшості своїх виступів він наголошував на тому, що не входить до жодної політичної організації [436]. Це свідчить про наміри дисидента об'єднати зусилля всіх емігрантських організацій навколо ідеї відновлення незалежності України і таким чином зробити українську діаспору потужним фактором впливу на уряди західних держав [412]. За спогадами І. Флиса, вже в першій половині травня 1979 р. В. Мороз познайомився з лідерами ОУН(б) та УВФ – найбільш праворадикальних організацій української еміграції – Ярославом та Ярославою Стецьками (додаток М. 3). Спільність поглядів дисидента і бандерівців сприяла на даному етапі можливості їх співпраці [412].

На перших порах В. Мороз зберігав дружні відносини з кількома іншими емігрантськими організаціями. Газета «Свобода» за 9 травня 1979 р. розмістила на своїх шпальтах повідомлення про те, що з 7 травня він перейшов під «опіку» УККА – однієї з найбільш впливових українських організацій у США [106, арк. 348; 402]. Одночасно дисидент припинив співпрацю з УНС. Проте вже на початку червня 1979 р. проявилися серйозні розбіжності між ним та лідерами УККА [324]. У травні 1979 р. голова Української інформаційної служби «Смолоскип» Осип Зінкевич, близький до мельниківського політичного крила діаспори, запропонував дисидентові співпрацю та взаємодопомогу. Проте останній не підтримав пропозицію О. Зінкевича, очевидно, внаслідок впливу зі сторони представників ОУН(б) [127, арк. 1–2].

Майже весь червень 1979 р. В. Мороз присвятив закордонним поїздкам і зустрічам з представниками української еміграції та урядових кіл у Канаді, Великій Британії, Італії, ФРН, Франції, Бельгії. Протягом 6–13 червня на запрошення КУК він здійснив свій перший візит до Канади. Фактор його звільнення спричинив масштабну активізацію українського громадсько-політичного життя у країні, яка збіглася в часі зі значним посиленням українського лобі в канадському уряді. 22 травня 1979 р. там відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобула

Прогресивно-консервативна партія на чолі з Джозефом Кларком. Як свідчить звіт радянського посольства в Канаді, досить важливим чинником перемоги консерваторів була підтримка зі сторони української діаспори, яка, як вважаємо, змогла максимально мобілізувати свої сили в умовах національного піднесення після визволення В. Мороза. До палати громад канадського парламенту було обрано 8 депутатів-консерваторів українського походження, а три українці – Дон Мазанковський, Рамон Гнатишин та Стівен Папроскі отримали міністерські портфелі в новосформованому уряді Дж. Кларка. Українські організації значно розширили свої зв'язки з урядовими колами Канади та вплив на зовнішню і внутрішню політику країни [10, арк. 131–133].

Свою подорож по країні В. Мороз розпочав з візиту до Торонто, де його зустріла півтисячна демонстрація українців у місцевому аеропорту (6 червня). Мітинг організували молодіжні організації «Пласт», СУМ та ОДУМ за підтримки УВФ, СКВУ та КУК [129, арк. 7–8]. Наступного дня В. Мороз відвідав столицю Оттаву, де мав аудієнцію з прем'єр-міністром Дж. Кларком [308]. Глава уряду запропонував дисиденту залишитися на постійне місце проживання в Канаді, а той заявив, що «завжди захоплювався твердою позицією Кларка у питанні громадянських прав» [107, арк. 152–154]. Також відбулися зустрічі гостя з міністром багатокультурності Канади С. Папроскі, колишнім прем'єр-міністром Дж. Діфенбейкером, сенатором українського походження Павлом Юзиком [10, арк. 134; 308] (додаток М. 4).

Протягом 8–9 червня 1979 р. В. Мороз перебував у Торонто, де мав зустрічі з мером міста Дж. Суеллом, главою уряду провінції Онтаріо У. Девісом. Організовано відвідання дисидентом штаб-квартири СКВУ, зустрічі з активістами українських організацій, українськими студентами Торонтського університету [10, арк. 134–135]. 9 червня 1979 р. в місті відбувся мітинг, організований на честь гостя, на який прийшли близько 30 тис. українців; на ньому звучали вимоги звільнення політв'язнів – Л. Лук'яненка та Ю. Шухевича. Валентина Мороза вітали такі відомі канадські політики, як лідер Нової Демократичної партії Е. Бродбент, міністр охорони здоров'я Д. Кромбі, міністр міжнародної торгівлі М. Вілсон,

колишній голова уряду Дж. Діфенбейкер та ін. [397]. Також дисидент відвідав міста Вінніпег [10, арк. 135; 329] і Монреаль [406]. Такий ажіотаж у Канаді, пов'язаний з його приїздом, можна пояснити значно потужнішими позиціями української громади в цій країні, ніж у США, її зростаючим впливом на внутрішньополітичне життя, а також суперництвом за підтримку українців між провідними канадськими політичними партіями.

Значна частина українців у Канаді, в тому числі окремі газети, бачили В. Мороза «вождем-об'єднувачем», закликали його «покінчити із розбратом у націоналістичному середовищі і очолити визвольну боротьбу українського народу до переможного кінця» [10, арк. 137]. Проте під час канадської поїздки ще більше проявилася тенденція зближення В. Мороза з ОУН(б) [10, арк. 137; 129, арк. 15], що трохи похитнуло його авторитет. Реакція конкурентів бандерівців не забарилася. Періодичні видання мельниківців «Новий шлях» та їх союзників – Союзу українських самостійників (СУС) «Український голос» значно зменшили ентузіазм щодо приїзду В. Мороза та критикували лідерів ОУН(б) за намагання використати його у своїх цілях [10, арк. 138].

Протягом 15–20 червня 1979 р. відбувся візит В. Мороза до Великої Британії, який ознаменувався подальшим посиленням його співпраці з бандерівцями. Разом з головою Проводу ОУН(б) Я. Стецьком він узяв участь у масштабному святкуванні 50-річчя ОУН у Манчестері. 18 червня 1979 р. організовано велику прес-конференцію В. Мороза в стінах британського парламенту. Цього ж дня пройшла його зустріч із депутатами. Дисидент підтримав діяльність уряду Маргарет Тетчер за його принциповість у відносинах із СРСР [317, с. 846–859]. У столиці Франції Парижі В. Мороз перебував 20–21 червня 1979 р., де відбулось віче-зустріч із українською громадою та прес-конференція; дисидент відвідав могилу голови Директорії УНР Симона Петлюри [14, арк. 92; 109, арк. 10].

Під час візиту до одного з найбільших міст ФРН – Мюнхена, який відбувся протягом 24–26 червня 1979 р., В. Мороз виступив на прес-конференції та українській демонстрації, відвідав Український вільний університет (УВУ). У своїх виступах він закликав усі емігрантські організації «...об'єднатися під керівництвом

бандерівської партії та розпочати збройну боротьбу за незалежність України» [108, арк. 134].

Під час зустрічей з лідером ОУН(б) Я. Стецьком В. Мороз вів з ним переговори про створення надпартійного координаційного центру, який об'єднав би зусилля трьох ворогуючих емігрантських центрів – бандерівців, мельниківців та угруповання ОУНз – ЗП УГВР. Я. Стецько висловив готовність підтримати створення такого центру та попросив провести переговори з лідерами інших партій [109, арк. 10–11]. Проте прихильники ОУН(м) негативно поставилися до цієї ініціативи через прихильність В. Мороза до бандерівців. Невдовзі дисидент прибув до Риму, де 28 червня зустрівся з Папою Іваном Павлом II та мав з ним розмову про необхідність створення єдиної української християнської церкви [108, арк. 16; 320]. Також відвідав керівника УГКЦ кардинала Й. Сліпого та прочитав лекцію для студентів Українського католицького університету на тему необхідності релігійного єднання українців [312] (додаток М. 5).

КДБ УРСР у травні 1979 р. продовжив кампанію дискредитації В. Мороза перед українською еміграцією. Спричинені його звільненням з ув'язнення громадсько-політична активність В. Мороза та піднесення в середовищі української діаспори у кінці квітня – червні 1979 р., викликали занепокоєння у вищих владних колах республіки. Перед органами держбезпеки УРСР в ході кампанії було поставлено відразу декілька завдань, серед яких компрометація всього українського дисидентського руху, зведення нанівець еміграційних заходів на захист радянських політв'язнів та посилення розколу і ворожнечі в політичному житті української діаспори.

Зусиллями агентів КДБ постійно проводився збір інформації про діяльність В. Мороза за кордоном та ставлення до нього діаспорних організацій. Отримані дані аналізувалися та використовувалися кадебістами в роботі проти українських об'єднань в еміграції. Водночас здійснювався дипломатичний тиск на уряди західних держав задля їх утримання від контактів з дисидентом. Зокрема, під тиском радянських дипломатів канадський уряд змушений був відмежуватися від підтримки антирадянських заяв В. Мороза [107, арк. 34].

Саме завдяки діяльності спецслужб Радянського Союзу під час поїздки В. Мороза до Канади в першій половині червня 1979 р. в середовищі українських емігрантських організацій поширено неправдиву інформацію про його зустріч перед виїздом із СРСР з одним із вищих керівників КДБ. Це послужило приводом для виникнення підозр членів ОУН(б) у тому, що В. Мороз направлений на Захід «за завданням КДБ» з метою внесення подальших суперечностей між націоналістичними партіями. У майбутньому агентами радянських спецслужб здійснювалися заходи для популяризації цієї тези, особливо серед прихильників ОУН(б) [108, арк. 30].

Вважаємо, що посилення кампанії КДБ щодо дискредитації В. Мороза призвело до часткової втрати ним авторитету. Наміри дисидента активізувати зусилля діаспори в питанні відновлення незалежності України не знайшли бажаного відгуку, їх здійснення було нереальним в умовах тогочасних США і Канади. Погляди В. Мороза в дусі українського націоналізму не були сприйняті громадськістю та владними колами західних держав, які стояли на позиціях ліберальної демократії. Дисидент не зміг заручитися тривалою підтримкою таких впливових емігрантських організацій як УНС та УККА. Заявляючи про свою позапартійність, фактично він залишався прихильником праворадикальних організацій – ОУН(б) та УВФ. Промови Мороза зразка 1979 року, незважаючи на їх пафосність та високий рівень публіцистичності, були недостатньо інформативними. Далися взнаки також брак досвіду політичної діяльності В. Мороза та його безкомпромісність щодо політичних опонентів.

Подією, яка спричинила значне зниження авторитету В. Мороза в емігрантських колах, став його виступ на ХХХ Зустрічі-Здвизі українців Америки і Канади в Елленвілі (США) 8 липня 1979 р., приуроченому 50-річчю створення ОУН та 20-річчю загибелі Степана Бандери [393]. Промовець вдався до різкої критики УККА, УНС, ЗУАДК та інших українських організацій у США, вважаючи їх методи діяльності застарілими. Звинувачення колишнім політв'язням лідерів Закордонного представництва Української Гельсінської групи (ЗП УГГ)

П. Григоренка та Л. Плюща в нечіткій позиції у національному питанні стали передумовою для майбутнього конфлікту між ним та ЗП УГГ [349; 393].

Загалом, промова В. Мороза містила чимало демагогічних закликів, які не враховували реальний стан справ у середовищі української еміграції. Критика діаспорних організацій та постійні апеляції до «громади» свідчили про його остаточний розрив з УНС, УККА та ЗУАДК [137, арк. 1]. Промова викликала несприйняття серед впливових емігрантських діячів [283, с. 185]. Після елленвільського виступу дисидент втратив ті широкі перспективи та кредит довіри, які він отримав одразу після свого звільнення. Ця подія ознаменувала собою кінець першого періоду громадсько-політичної діяльності В. Мороза в еміграції.

Другий період суспільної активності дисидента за кордоном, що тривав з липня 1979 р. до березня 1980 р., характеризувався його співпрацею з бандерівською партією, намаганням брати досить активну участь у житті діаспори та поступовим падінням його авторитету. Після елленвільської промови єдиними політичними союзниками В. Мороза залишились ОУН(б) та УВФ. Водночас критика діяльності дисидента та його політичних поглядів зі сторони інших діаспорних партій та організацій значно посилилась.

У цей період В. Мороз продовжував популяризувати українське питання на міжнародній арені. 18 липня 1979 р. відбулась його зустріч із радником президента США з питань національної безпеки З. Бжезінським, на якій широко обговорювалось питання національно-визвольного руху в Україні. Колишній політв'язень переконував, що українські дисиденти є значною політичною силою та наголошував на необхідності налагодити з ними постійний зв'язок із використанням можливостей американських спецслужб [109, арк. 24–25] (додаток М. 7). Крім того, В. Морозу вдалося виступити з промовами, спрямованими на актуалізацію українського питання на міжнародній арені, перед членами Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі у Женеві 19 липня 1979 р. [14, арк. 100–109] та під час XXV щорічної зустрічі делегатів країн Північноатлантичного Альянсу (НАТО) 23 жовтня цього ж року [14, арк. 128–139].

Після елленвільської промови В. Мороз припустився кількох значних політичних помилок, які коштували йому ще більших іміджевих втрат. Зокрема, в середині липня він фактично безпідставно звинуватив у співпраці з КДБ та радянським режимом голову Філадельфійського КОВМ У. Мазуркевич, яка проявляла особливу активність у питанні звільнення В. Мороза з колоній протягом 1978–1979 рр. [128, арк. 1–2].

У серпні 1979 р. відбувся відкритий конфлікт В. Мороза та керівництва СКВУ. Президія Секретаріату СКВУ під тиском ОУН(м) із порушенням власного статуту видала звернення до крайових організацій, у якому акцентувала увагу на тому, що вона «...не мала жодного впливу і не несе жодної відповідальності за цілу низку контроверсійних тверджень і заяв В. Мороза...» [14, арк. 111–112, 126]. У всі підконтрольні установи СКВУ відправила лист із засудженням його поведінки [109, арк. 29–30]. Після таких дій СКВУ певна частина діаспорної громади стала на захист В. Мороза [14, арк. 115–126]. Сам він розкритикував промельниківське керівництво СКВУ та виступив за усунення будь-якого партійного контролю над цією організацією, а також звернувся до еміграційної громади із закликом до тиску на М. Плав'юка з метою його відставки з посади президента СКВУ [217, с. 145–146]. У майбутньому ця організація чинила перешкоди діяльності В. Мороза [14, арк. 127].

Протягом липня – серпня 1979 р. відбувся розрив В. Мороза з дружиною, яка прибула до США через два місяці після приїзду чоловіка [394]. Далися ознаки світоглядні розбіжності подружжя та досить тривала розлука через тюремні ув'язнення В. Мороза [110, арк. 116–117; 133; 283, с. 188] (додаток М. 6). З приводу розриву сім'ї восени 1979 р. він видав памфлет «До української громади», у якому не зовсім коректно звинуватив дружину у свідомому небажанні передавати до країн Заходу інформацію про його становище у ВТК [110, арк. 116–117; 133; 283, с. 188]. СКВУ, а також молодіжні організації ОДУМ та СУМ засудили заяви дисидента та оцінили їх як наклеп на дружину [110, арк. 117].

У серпні–вересні 1979 р. В. Мороз провів кілька зустрічей з українською еміграційною молоддю з метою пропаганди своїх ідей щодо створення нової

громадської організації «Лицарі Святослава» (ЛС). Вперше думку про її заснування дисидент висловив ще в червні 1979 р. під час поїздки до Детройта. Валентин Мороз прагнув, опираючись на власний авторитет, сформуванню ЛС як загальнонаціональний «орден», до якого б увійшли «високоідейні патріоти, незалежно від їхньої партійно-політичної приналежності» [335]. Основними завданнями такого об'єднання він вважав покращення духовного стану української діаспори, недопущення асиміляції молодого покоління в країнах Заходу, його психологічну підготовку до активної боротьби за самостійність України, формування нової еміграційної еліти, орієнтованої на повернення до батьківщини [217, с. 148–149]. Ідеологією майбутнього утворення мав стати український націоналізм та переконання самого В. Мороза [217, с. 166–170]. Проте його ідея про створення об'єднання ЛС викликала значне занепокоєння серед керівництва ОУН(б) та підконтрольних їй молодіжних організацій, які вбачали в ній загрозу конкуренції [274]. Тому, ймовірно, під тиском ОУН(б) дисидент змушений був тимчасово відмовитися від реалізації свого задуму.

Співпрацюючи з ОУН(б), восени 1979 р. В. Мороз продовжив проголошувати гасла політичної консолідації української еміграції. У середині вересня він узяв участь у спільному зібранні бандерівців та мельниківців у Клівленді (США), де виступив з доповіддю про шляхи подолання розбіжностей між основними конкуруючими оунівськими партіями. Мав на меті створити єдину політичну платформу для проведення спільних акцій, спрямованих проти радянського тоталітарного режиму [109, арк. 11–12].

Проте в грудні 1979 р. посилювалися суперечності між В. Морозом та ОУН(б). Найбільш вагомим фактором, який зумовив конфлікт В. Мороза з лідерами бандерівців, була активізація зусиль дисидента щодо створення організації ЛС. Серед членів ОУН(б) поширювалася думка, що така політика В. Мороза матиме своїм наслідком розкол партії та її молодіжних організацій [110, арк. 415–416].

Ситуацію тимчасово змінив початок агресії СРСР до Афганістану в грудні 1979 р., що спричинило загострення відносин між Радянським Союзом і США та завершення періоду «розрядки» міжнародних відносин. Оскільки В. Мороз

прогнозував погіршення відносин між наддержавами ще в середині 1979 р., його авторитет у середовищі прихильників ОУН(б) значно зріс. Дисидент відновив активну співпрацю з бандерівською партією. Нова міжнародна ситуація і поновлення союзу з В. Морозом сприяли посиленню політичних позицій лідерів ОУН(б), які завжди були прихильниками збільшення тиску зі сторони США на радянський режим [14, арк. 167–169; 111, арк. 189, 200, 226–227, 268] (додаток М. 9).

Під впливом подій у Афганістані в січні – на початку лютого 1980 р. В. Мороз та Ярослав Стецько здійснили спільну поїздку до країн Західної Європи з метою вивчення питання використання діючих у ФРН, Франції, Бельгії та Італії оунівських організацій для здійснення акцій проти радянських представництв за кордоном. Під час зустрічі з представниками Державного департаменту США В. Мороз та Я. Стецько отримали запевнення в підтримці намірів ОУН(б) активніше налагоджувати контакти з дисидентським рухом в УРСР та протидіяти радянській окупації України [111, арк. 273–274].

Однією з причин нового конфлікту В. Мороза і бандерівців став скандал навколо його фінансового рахунку в банку «Самопоміч», куди приходили пожертви від небайдужих діаспорян. Колишній політв'язень відмовився виконати рішення директорату цього банку про перерахування частини коштів з власного іменного фонду (становив 400 тисяч доларів) на користь УККА. Зрештою, розпочався судовий процес, а на банківський рахунок наклали арешт. Його авторитет у середовищі ОУН(б) значно впав [112, арк. 88–89].

Однак основною причиною відходу В. Мороза від ОУН(б), на нашу думку, була чергова активізація зусиль створити власну організацію ЛС. Вже в кінці лютого – на початку березня 1980 р. він без узгодження з лідерами ОУН(б) підготував програму майбутнього об'єднання та розіслав її еміграційним організаціям у США, Канаді та Західній Європі. Таку ініціативу піддали критиці на зібранні підконтрольних бандерівцям молодіжних організацій СУМ і «Пласт» у Нью-Йорку 6 березня 1980 р. Я. Стецько поширив серед членів організації лист із вказівкою знищити послання В. Мороза як «ідеологічно шкідливі» [112, арк. 171–

172]. Вважаємо, що остаточний розрив між дисидентом та ОУН(б) ознаменував собою завершення другого етапу його еміграційної діяльності.

Значно активізувалась кампанія щодо дискредитації В. Мороза зі сторони КДБ впродовж липня 1979 р. – березня 1980 р. Через канали цієї спецслужби в еміграційному середовищі поширювалися чутки про корисливість В. Мороза, його намагання використати кошти фонду пожертв для власного збагачення, аморальну поведінку, інтриганство тощо [11, арк. 83–84; 111, арк. 415–416; 112, арк. 89]. При організації заходів з метою компрометації дисидента використовувалися відомості про його розрив з дружиною, судовий процес щодо фінансового рахунку, конфлікти з емігрантськими політичними партіями та організаціями [110, арк. 116–117]. Кампанія централізовано координувалася з ЦК КПУ, у ній брали активну участь радянські дипломатичні представництва в країнах Заходу [12, арк. 26–30].

Вивчення раніше засекречених документів з архівів КДБ свідчить, що працівники радянських спецслужб намагалися використати для дискредитації В. Мороза еміграцію українського політв'язня С. Караванського в листопаді 1979 р., адже ще під час перебування у мордовських колоніях між дисидентами виникали суперечки. Вже в січні 1980 р. було розроблено комплекс заходів, спрямованих на посилення ворожнечі між ними, а також використання розбрату для компрометації їх у очах еміграційної громадськості [111, арк. 87–88]. З цією ж метою кадебісти використовували й суперечності між В. Морозом та П. Григоренком [111, арк. 334]. Задля посилення недовіри до В. Мороза зі сторони бандерівської партії в березні 1980 р. через канали КДБ поширено брошуру «Данайські дари», у якій він та інші дисиденти показані як агенти, спеціально відправлені на Захід з метою проведення в українських політичних центрах підривної роботи [112, арк. 172]. Порівняно із заходами щодо дискредитації інших дисидентів, які виїхали за кордон, кампанія щодо нівеляції авторитету В. Мороза виявилась найбільш масштабною та послідовною. Вона стала одним із ключових факторів, який спричинив розрив між дисидентом і лідерами ОУН(б).

Третій етап громадсько-політичної роботи В. Мороза в середовищі української діаспори пов'язаний з активною фазою діяльності створеної ним

організації ЛС (березень 1980 р. – літо 1981 р.). Для цього етапу характерні постійні конфлікти та суперництво В. Мороза з бандерівською партією, численні спроби популяризації ним власного політичного центру, налагодження видання журналу «Анабазис». Незважаючи на розбіжності, В. Мороз та ОУН(б), завдяки своїй ідеологічній близькості, продовжили ситуативний союз у питанні спільної участі в Мадридській конференції НБСЄ (листопад 1980 р.).

Після конфлікту з ОУН(б) та припинення активної співпраці з цим політичним центром В. Морозу вдалося поширити свій вплив на незначну частину української молоді в США [112, арк. 350–351]. Перша конференція ЛС відбулась 29 березня 1980 р. у Нью-Йорку [365, с. 38] (додаток М. 10). Конференція проголосила заснування видавництва та часопису «Анабазис» у м. Клівленд (штат Огайо) [338, с. 4–5]. Журнал виходив щоквартально протягом 1980–1991 рр.

На Конференції обрано керівництво об'єднання ЛС в складі В. Мороза та ще 7 осіб. Найближчими його соратниками по видавництву «Анабазис» та новоствореній організації стали Віра Белекан, Наталія Бура, Зенон Кріслатий, Дарія Павник, Віталій Лехтер, Володимир Мохун, Лариса Мурович та ін. [365, с. 38]. Праці та виступи засновника було оголошено ідеологічним орієнтиром, «прапором, символом і стимулом» об'єднання [152, арк. 3–4]. Метою організації, яка орієнтувалася, перш за все, на діаспорну молодь, була турбота про духовні засади української нації на еміграції. Відповіддю на поступову асиміляцію молодих українців у чужому середовищі В. Мороз вважав поширення у їх середовищі ідей українського націоналізму [338, с. 5]. Члени ЛС повинні були здійснювати просвітницьку діяльність у середовищі української діаспори з метою підготовки нового покоління учасників національно-визвольної боротьби [113, арк. 153].

Валентин Мороз планував організувати діяльність ЛС за принципом «діалог і дія». Передбачалося налагодження взаємодії між усіма українськими організаціями («діалог») для проведення спільних «дій» – демонстрацій та підричних актів проти радянського режиму [113, арк. 152–153; 338, с. 5; 340, с. 21]. Перша конференція ЛС затвердила план першочергових кроків об'єднання, серед яких: ушанування пам'яті загиблого українського композитора Володимира

Івасюка [390], участь у Мадридській зустрічі країн-учасниць НБСЄ, підготовка звернення до Ватикану в справі надання УГКЦ статусу патріархату [365, с. 38].

Лідери бандерівського політичного центру навесні 1980 р. не наважилися прямо заявити про розбіжності з В. Морозом, оскільки це суперечило б їх попереднім заявам. Тому відповіддю зі сторони ОУН(б) на створення дисидентом ЛС та критику партійної політики стало видання спеціальних таємних інструкцій для розповсюдження у бандерівських осередках. У них оголошено повний бойкот В. Морозу та новоствореній організації. Зокрема, накладено заборону на запрошення його для участі в організованих бандерівцями масових акціях, вічах, прес-конференціях, на фінансування його діяльності, видавництва творів і репортажів про його поїздки [134, арк. 1–6] (додаток М. 11).

У той же час керівники ОУН(м) також продовжили критику В. Мороза [114, арк. 266]. В умовах бойкоту зі сторони абсолютної більшості українських емігрантських організацій В. Морозу було досить важко налагодити повноцінну роботу «Лицарів Святослава» та зробити цей рух по-справжньому масовим. Тільки незначна частина діаспорної громади матеріально підтримувала створене В. Морозом об'єднання, а стали його членами одиниці [114, арк. 265–266].

У березні 1980 р. з ініціативи В. Мороза у видавництві «Анабазис» вийшла друком брошура «Крапка над І», яка містила «Відкритий лист до УГГ з приводу так званого «Закордонного Представництва» Петра Григоренка». Група В. Мороза звинувачувала генерала в тому, що він своєю діяльністю призводить до посилення суперечностей у середовищі української еміграції. Зокрема, вказувалося на те, що через свої «антинаціональні» і проросійські погляди та ідеї, «малоросійство і драгоманивщину» П. Григоренко не має права бути репрезентантом УГГ на еміграції [116, арк. 151–152; 164, с. 7–15].

Намагаючись зміцнити вплив та авторитет ЛС, В. Мороз провів 17 травня 1980 р. у Клівленді другу конференцію цієї організації, у якій взяло участь 47 осіб (додаток М. 10). За її підсумками керівництво ЛС доповнено членами редакції журналу «Анабазис» Д. Павник, Н. Бурою, З. Кріслатим, В. Мигалем та В. Мохуном. Це привело до фактичного ототожнення «Лицарів Святослава» з

часописом та зростання ролі видавництва в структурі політичного центру В. Мороза [364, с. 3].

На конференції одногосно затвердили підготовлений В. Морозом проект відкритого листа «В чеканні на діалог» до Ватикану в справі захисту самостійності УГКЦ і надання їй статусу патріархату [109, арк. 185–186; 303, с. 4–6; 366; 423, с. 46]. Також приділено значну увагу питанню підготовки до Мадридської зустрічі НБСЄ. За пропозицією В. Мороза було ухвалено рішення відправити в листопаді 1980 р. делегацію до столиці Іспанії з метою привернення уваги державних діячів країн Заходу та світової громадської думки до українського питання [15, арк. 79–80; 380, с. 11]. Вже через місяць, 22 червня 1980 р. В. Мороз провів перше зібрання прихильників «Лицарів Святослава» в Торонто (Канада), на якому до організації вступило близько 150 осіб [113, арк. 342–343; 347, с. 24].

Незважаючи на конфліктні відносини з більшою частиною українських емігрантських організацій, В. Морозу станом на літо–осінь 1980 р. вдалося частково зберегти свій авторитет. Про це свідчить його запрошення на зустріч із кандидатом у президенти США від Республіканської партії Рональдом Рейганом, яка відбулася 31 травня 1980 р. у м. Холмдел (штат Нью-Джерсі) [113, арк. 286]. У липні цього ж року В. Мороза запросили на зібрання ОУН(б) у Мюнхені, на якому перебував лідер німецької опозиційної партії Християнсько-соціальний союз (ХСС) Ф.-Й. Штраус [115, арк. 194–195]. 27 липня 1980 р. В. Мороз узяв участь у черговому Конгресі ВАКЛ у Женеві, де виголосив промову під назвою «Антикомунізм та національно-визвольні рухи» [165, с. 20–21]. Протягом 16 вересня – 2 жовтня 1980 р. на запрошення СУОА він здійснив візит до Австралії [115, арк. 335–336; 117, арк. 9–10; 313; 423; 437, с. 6].

Спроби об'єднання зусиль українських еміграційних організацій задля спільної участі в Мадридській зустрічі країн НБСЄ в листопаді 1980 р. не принесли результату. У підсумку українці під час конференції поділилися на дві делегації. До першої увійшли ЗП УГГ, вашингтонський Комітет гельсінських гарантій для України та представники видавництва «Смолоскип» (канадський сенатор П. Юзик, П. Григоренко, Л. Плющ, Н. Світлична, Н. Строката, В. Малинкович та ін.). Їх

підтримали ОУН(м), УРДП, ЗП УГВР та редакція всеукраїнського часопису «Свобода» [262, с. 119]. Друга делегація формувалася організаціями УВФ, ОУН(б), СУМ, СУБ та АБН; до її складу ввійшли Ярослав і Ярослава Стецьки, Я. Деремєнда, В. Гайдамаха, А. Крушельницький та ін. [323, с. 1446–1447].

У союзі з бандерівцями виступив і В. Мороз, який представляв у Мадриді ЛС. 11 листопада він разом з лідерами ОУН(б) узяв участь в українській демонстрації неподалік від приміщення іспанського парламенту, у якому відбувалося відкриття зустрічі країн НБСЄ. Мітинг проходив під гаслами боротьби за самостійну Україну та повалення радянського режиму, а також захисту політв'язнів Ю. Шухевича, Л. Лук'яненка та ін. [190, с. 5–6]. Під час свого виступу В. Мороз закликав уряди західних держав надати підтримку національно-визвольним рухам східноєвропейських народів [14, арк. 170–171; 190, с. 5–7]. На початку грудня 1980 р. В. Мороз вдруге приїхав до Мадрида для участі в Східноєвропейському симпозиумі, де виголосив доповідь на тему «Національні стосунки і національні рухи в Советському Союзі» [424, с. 47]. Активність дисидента та інших представників української еміграції у Мадриді сприяла посиленню дискусій про порушення прав людини в СРСР та інших державах радянського блоку, проте вона мала лише символічний ефект та не вплинула на позиції країн-членів НБСЄ.

Наприкінці 1980 р. у видавництві «Анабазис» під назвою «Тверді мелодії» вийшла друком збірка публіцистичних памфлетів та виступів В. Мороза, написаних чи виголошених у перші місяці його перебування на свободі. У передмові редакція закликала активних представників української діаспори до згуртування навколо постаті В. Мороза та боротьби «за остаточну перемогу української правди» [217, с. 6]. У збірці особлива увага приділялася популяризації ЛС, підтримці руху за надання УГКЦ статусу патріархату, пропагуванню українського націоналізму та поглядів у дусі україноцентризму. Вихід книги був з пересторогою зустрінутий у середовищі найбільш впливових політичних центрів української діаспори, які не бажали зростання політичного авторитету В. Мороза [116, арк. 77–78].

У березні 1981 р. В. Мороз переїхав на постійне місце проживання до канадського міста Торонто, сюди також перенесено штаб-квартиру ЛС та видавництво «Анабазис». Причинами такого кроку стало зниження його авторитету, досить напружені відносини із оунівськими центрами, більш впливові політичні позиції української еміграції в Канаді та – відповідно – ширші можливості впливу на позицію світової громадської думки щодо українського питання [425, с. 41].

Станом на весну 1981 р. організація ЛС фактично припинила свою активність через постійні конфлікти та конкуренцію з іншими діаспорними формуваннями, відсутність масової підтримки зі сторони громадськості та перманентну кампанію щодо дискредитації лідера, яку проводило КДБ. Тому В. Мороз закликав діаспорян в усіх країнах Заходу утворювати осередки прихильників видавництва «Анабазис» із метою зростання його матеріальної підтримки та популяризації однойменного журналу [384, с. 46]. Зміщення акцентів на пропагування саме видавництва, а не ЛС свідчило про його відмову від намірів створити політичну організацію. Ідея В. Мороза щодо утворення надпартійного «ордену» націоналістів не була сприйнята в діаспорному середовищі, поділеному на конкуруючі організації, і остаточно зазнала краху.

Навесні 1981 р. В. Мороз розгорнув кампанію на підтримку одного з лідерів дисидентського руху в УРСР В. Чорновола. Тема його захисту порушувалася під час виступів дисидента в травні 1981 р. у канадських містах Гамільтон та Ошава, а також в американському Клівленді [425, с. 40]. У журналі «Анабазис» побачив світ нарис В. Мороза «Чорновіл – портрет покоління», присвячений постаті «табірного генерала», а також причинам, умовам та факторам, які впливали на формування українського дисидентського руху [233, с. 5–7].

Приблизно в березні–квітні 1981 р. керівництво бандерівської партії прийняло рішення остаточно розірвати стосунки та будь-яку співпрацю з В. Морозом. Основними причинами для цього стали розбудова ним політичного центру навколо видавництва «Анабазис», незалежного від інших політичних центрів, а також посилення негативного іміджу після програшу суду проти банку

«Самопоміч» у справі фінансів «Фонду Валентина Мороза». Своєю чергою він майже повністю припинив контакти з ОУН(б) та іншими політичними організаціями української діаспори [118, арк. 116]. На сторінках журналу «Анабазис» з'явилися статті з критикою пробандерівських організацій – УВФ, ЛВУ та АБН [354; 381]. Валентин Мороз не сприймав диктаторський та авторитарний стиль управління в середовищі ОУН(б), відверте небажання бандерівських лідерів відмовитися від застарілих ідеологічних концепцій 1940-х рр. і демократизувати свої структури [197, с. 33; 372, с. 30].

Протистояння В. Мороза з організаціями бандерівського крила набуло відкритих форм влітку 1981 р. Під час з'їзду молодіжної організації СУМ у Лестері (Велика Британія) 4 липня 1981 р., приуроченому до 40-річчя з дня проголошення відновлення Української держави, проти дисидента прихильниками ОУН(б) було організовано провокацію. Під час його виступу частина членів СУМ, за сприяння лідера СУБ Я. Деремєнди, здійснили спробу побити оратора та скинути його зі сцени. Натомість члени сумівських осередків Едінбурга і Галіфакса підтримали дисидента, в результаті чого на з'їзді розпочалися сутички. Подія отримала досить значний розголос у пресі [119, арк. 249; 325, с. 29–30] (додаток М. 12). Незважаючи на те, що незначна частина еміграційної громадськості підтримала В. Мороза та засудила провокацію проти нього зі сторони бандерівців, «лестерський інцидент» негативно вплинув на його авторитет. Крах політичного проекту ЛС, а також остаточне припинення співпраці й відкритий конфлікт із ОУН(б) засвідчили початок нового етапу роботи В. Мороза в умовах еміграції.

Під час третього етапу громадської діяльності дисидента в діаспорі радянські спецслужби продовжили активні заходи щодо його остаточної дискредитації. Зусилля працівників КДБ були спрямовані на подальше розпалювання та посилення конфлікту між групами В. Мороза та П. Григоренка, а також у взаєминах дисидентів з політичними силами та громадськістю еміграції [112, арк. 248; 116, арк. 152; 118, арк. 9–10].

Метою масштабної інформаційної кампанії радянського режиму проти дисидентів, які перебували за кордоном, була компрометація українського

національно-визвольного руху в УРСР. У повідомленні керівництва КДБ на адресу ЦК КПУ за січень 1981 р. прямо говорилося, що «...КДБ УРСР неоднократно доводив до відома зарубіжних нацентрів дезінформацію про співробітництво Мороза та інших відщепенців з органами держбезпеки» [116, арк. 121]. Як результат, у 1980–1981 рр. у емігрантській пресі досить часто публікувалися статті зі звинуваченнями на адресу В. Мороза в зраді національних інтересів і відсутності патріотизму [116, арк. 121]. Аналіз документів з архівів КДБ свідчить, що кампанія органів держбезпеки СРСР, яка тривала до кінця 1982 р. [120, арк. 177–178], стала одним з найбільш вагомих факторів, які призвели до зниження авторитету В. Мороза в умовах його перебування на еміграції.

Четвертий етап громадської діяльності В. Мороза в еміграції тривав упродовж літа 1981 р. – літа 1991 р. Характерними його рисами були повний відхід дисидента від співпраці з бандерівським політичним центром, його переважне зосередження на науковій, викладацькій та публіцистичній діяльності. Основними формами роботи В. Мороза в політичній сфері стало видання часопису «Анабазис», виступи перед українськими громадами, поширення своїх ідей через участь у радіопередачах, організація локальних мітингів і демонстрацій. У зв'язку з відсутністю впливових союзників та фінансовими проблемами рівень громадської активності дисидента зменшився, порівняно із 1979–1981 рр. Важливі зміни сталися в особистому житті В. Мороза. Після розлучення з дружиною Раїсою в листопаді 1981 р. він узяв шлюб із 19-літньою Вірою Белекан, уродженкою Великої Британії, яка була студенткою літературного факультету університету в Торонто [439, с. 18].

Після невдачі при створенні ЛС саме часопис «Анабазис» та однойменне видавництво в Торонто стали основним центром невеликого громадського осередку, який сформувався навколо В. Мороза. Журнал публікував програмні статті, тексти його виступів, відомості про громадську діяльність та позицію щодо основних подій політичного життя в діаспорі й Україні. У часописі друкувалися матеріали, які стосувалися історії України, конфлікту між українською і єврейською спільнотами в Канаді та основних подій суспільного життя української

еміграції [171; 179; 182; 193; 198; 206; 207; 227; 231; 315; 326; 350; 356; 357; 361; 404; 409; 433]. У рубриці «Матеріали з України» постійно публікувалися документи національно-визвольного руху в УРСР. Метою редакції журналу була організація різних акцій на захист національних інтересів українського народу [431, с. 5–6]. Фінансувалося видання за рахунок пожертв небайдужих українських емігрантів, для чого було створено спеціальний фонд [413, с. 49].

Ідеологічну та політичну платформу В. Мороза зразка першої половини 1980-х рр. викладено у його статтях та виступах, які виходили в «Анабазисі». Протягом травня 1981 р. – березня 1982 р. він під час своїх зустрічей з українськими громадами в Торонто, Чикаго та Мюнхені виступав з промовою «Україна і 80-ті роки: наші перспективи», яку можна вважати програмною [221]. Оскільки Україна перебувала під контролем радянського уряду, промовець вважав, що саме українська діаспора повинна відіграти ключову роль у процесах відновлення національного державотворення. Він був переконаний, що наступне десятиліття пройде під знаком «деколонізації» Радянського Союзу та загострення національних протиріч у Східній Європі. При цьому вважав Україну найбільш важливим компонентом майбутнього ланцюга незалежних держав – від Прибалтики до Середньої Азії [221, с. 12]. У цьому контексті він визначив кілька ключових завдань еміграції в 1980-х рр.: виховання «нового типу українця» з «наступальним способом мислення», формування авторитетної національної еліти, налагодження реальних контактів та діалогу з дисидентським рухом в Україні, переведення дискусій та суперечок у діаспорному середовищі в конструктивне русло, першочерговий захист інтересів українського народу [221, с. 10–12].

У статті «Концепція світового українства», яка побачила світ у жовтні 1984 р., В. Мороз закликав діаспорних українців не замикатися у своєму «гетто», брати активну участь у політичному та громадському житті країн Заходу і використовувати при цьому всі можливості для захисту інтересів своєї нації. Він розумів небезпеку швидкої асиміляції молодого покоління української діаспори в умовах перебування за межами батьківщини та наголошував на необхідності поширення серед молоді почуття «незамінності українства» [186, с. 6–8].

На сторінках «Анабазису», а також під час виступів В. Мороз часто критикував діяльність лідерів основних політичних осередків української еміграції. Зокрема, у середині 1982 р. у статті «Чи існує ОУН?» він засудив конфлікти між бандерівцями та мельниківцями на історичному ґрунті та закликав їх до об'єднання [230, с. 22–23].

Опинившись у ізоляції та ситуації конфлікту з бандерівською і мельниківською партіями, В. Мороз пішов на певне зближення із союзною групою менш впливових політичних осередків – ОУНз, ЗП УГВР та УРДП. З 1982 р. він став постійним співробітником газети УРДП «Українські вісті» [310; 521, с. 71]. У 1981–1985 рр. його статті регулярно виходили друком у часописі «Сучасність» [169; 174; 176; 218].

У громадському житті української діаспори 1983 рік пройшов під знаком відзначення 50-х роковин Голодомору 1932–1933 рр., тому В. Мороз долучився до кампанії з поширення на Заході інформації про цю українську трагедію та злочини радянського режиму [169; 170]. У вересні 1983 р. він здійснив кілька зустрічей з діаспорними громадами в м. Вісконсин та Едмонтон (Канада), під час яких виступив із промовами про Голодомор [438; 440]. Також узяв участь у масштабній багатотисячній демонстрації пам'яті жертв голоду, яка відбулася у Вашингтоні 2 жовтня 1983 р., проте до виступу його не було допущено через протидію керівника УНС І. Флиса [232, с. 16–17].

У 1983 р. за сприяння В. Мороза видавництво «Анабазис» започаткувало серію книг «Літопис льодового походу», метою якої було відтворення історії України у ХХ ст. за матеріалами спогадів учасників подій [282, с. 5]. У цій серії надруковано три книги зі спогадами людей, які постраждали під час Голодомору 1932–1933 рр.: Павла Макогона «Свідок» [282], Григорія Сірика «Під сонцем обездолених (Сирітськими стежками)» [290] та Павла Глушаниці «Третя світова війна» [263].

У першій половині 1980-х рр. В. Мороз продовжував пропагувати ідею створення єдиної міжнародної всеукраїнської організації, яка б могла представляти інтереси українців в ООН (на зразок Організації визволення Палестини). Він

заявляв: «...утворення єдиної української платформи на світовому рівні подесятерить сили українства...», тому закликав припинити внутрішні конфлікти між бандерівцями та мельниківцями в СКВУ [183, с. 6; 330, с. 11; 432, с. 29].

Протягом четвертого етапу еміграційної діяльності В. Мороз продовжив критику діяльності ЗП УГГ та його лідерів. У середині 1983 р. у статті з промовистою назвою «Смерть генерала» він звинуватив П. Григоренка в пасивності в справі відстоювання українських національних інтересів [213, с. 25–26]. Восени 1988 р. виступив через журнал «Анабазис» із критикою нового лідера ЗП УГГ Миколи Руденка (емігрував на Захід наприкінці 1987 р.). Приводом для такого кроку стала неприхильність останнього до ідеї обмеження в'їзду та часткової «рееміграції» росіян з території України й інших національних радянських республік. Натомість В. Мороз вважав такі кроки «життєвою необхідністю» та основною передумовою дерусифікації України [333, с. 3].

Протягом 1980-х рр. він активно поширював у середовищі української еміграції інформацію про дисидентський рух в Україні і його лідерів, а також культурне відродження та шістдесятництво. Задля поширення серед діаспори ідеї зміцнення контактів з національним рухом у підрадянській Україні [221, с. 1–12] в «Анабазисі» побачили світ його стаття «Шістдесятники – чому і звідки?» [240], а також літературознавчі статті про творчість В. Симоненка [212], Ліни Костенко [203] і В. Стуса [202]. Також В. Мороз цікавився творчістю українського поета Богдана-Ігоря Антонича [176]. У 1983 р. він написав короткі спогади про період свого ув'язнення під назвою «КГБ – із власного досвіду», де розкрив методи боротьби радянських спецслужб проти українського дисидентства [181].

На сторінках журналу регулярно виходили друком статті В. Мороза, присвячені аналізу поточної політичної ситуації в СРСР загалом та Україні зокрема. На початку 1983 р. він написав нарис «Зміни в Москві і українська справа», присвячений обранню нового генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова [177]. У статті «Найновіші тенденції в Україні» (червень 1985 р.) високо оцінив створення Й. Терелею самвидавного журналу «Хроніка католицької церкви на Україні» [194, с. 5–6]. Водночас із пересторогою та недовірою поставився до

певних ліберальних перетворень у СРСР після приходу до влади Михайла Горбачова, вказуючи на їх суперечливість у зв'язку із загибеллю в радянських колоніях В. Стуса у вересні 1985 р. [199, с. 8; 245, с. 14–15].

Початок перебудови в Радянському Союзі В. Мороз у першу чергу сприймав як прояв слабкості тоталітарного режиму та писав про те, що національні республіки повинні скористатися таким станом для посилення відцентрових тенденцій та розвалу імперії. Українське суспільство закликав до консолідації, об'єднання зусиль – як представників дисидентського руху та відкритих борців проти режиму, так і національно-свідомих представників радянської інтелігенції – у обстоюванні відновлення самостійності («союз Гончара і Стуса») [199, с. 6–13]. Проте змушений визнати, що потенціал та реальні можливості тогочасної української еміграції були недостатніми для того, щоб саме вона стала основною рушійною силою майбутньої боротьби за самостійність [199, с. 10–14].

Протягом 1987–1991 рр. на сторінках «Анабазису» опубліковано численні матеріали про національне піднесення в Україні в умовах горбачовської перебудови. Серед них – документи Українського культурологічного клубу та Товариства Лева, відомості про події святкування 1000-ліття Хрещення Київської Русі в Києві [341, с. 9–13; 343, с. 8–13], статті про рух за надання українській мові державного статусу та екологічні мітинги [342, с. 12–14], утворення перших політичних партій [376, с. 5–8] і страйки шахтарів [344, с. 9–10].

Не менш важливою сферою громадської діяльності В. Мороза була його робота на радіопрограмах. Упродовж 1981–1984 рр. він вів передачу «Пісня України» в Торонто, а також програми на українському відділенні радіо «Свобода» [521, с. 71]. У 1984 р. радіо припинило співпрацю з ним, звинувативши в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі під час ув'язнення в мордовських колоніях [210, с. 5].

Ця подія стала поштовхом до заснування В. Морозом власної радіопрограми. Він виступив з такою ініціативою під час святкування свого 50-річного ювілею 20 квітня 1986 р., де оголосив про плани створити радіоклуб та започаткувати регулярну передачу – спочатку в Торонто, згодом поширити свою діяльність на

інші міста Північної Америки, а в перспективі організувати спеціальну радіопередачу для трансляцій на територію України на противагу радіо «Свобода». Для здійснення цих планів створив так званий «Фонд століття» та закликав членів української діаспорної громади надсилати грошові пожертви [244, с. 17–22].

Вже станом на січень 1987 р. у «Фонд століття» було зібрано більше 40 тисяч канадських доларів, що дозволило ініціатору в березні цього ж року відкрити щотижневу радіопрограму «Бумеранг» у Торонто, яка велася українською і англійською мовами [386, с. 28]. Проект досить інтенсивно розвивався. Вже до кінця 1987 р. радіокоментарі В. Мороза тричі на тиждень пересилалися до України [373, с. 33]. У березні 1988 р. відбулась реорганізація «Анабазису»: він став офіційним періодичним органом «Фонду століття», а обсяг часопису обмежено до 20 сторінок [379, с. 4]. До кінця 1988 р., незважаючи на порівняно низький рівень авторитету В. Мороза в емігрантському середовищі, кількість пожертв у «Фонді століття» досягнула 140 тисяч канадських доларів, у результаті чого створено ще дві радіопрограми: «Свшан» для передачі на територію України і «Контакт» для англійськомовних українців у Торонто [374; 387, с. 17].

З кінця 1980-х рр. В. Мороз намагався брати якомога більш активну участь у процесах відродження національного життя в Україні. Восени 1989 р. він звернувся до українських громадян із закликом не очікувати вирішення своїх національних проблем урядами наддержав США і СРСР, а самостійно творити власну державу [166, с. 3]. В. Мороз був у захопленні від акції «Балтійський шлях», організованої національними рухами Литви, Латвії та Естонії 23 серпня 1989 р., розумів її символічне та духовне значення для піднесення національної свідомості у прибалтійських республіках. Тому запропонував ідею організації «ланцюга свободи» в Україні для демонстрації прагнення українського народу до соборності та суверенності: «Мусимо створити... ланцюг з мільйона рук і сердець, що протягнеться від Львова до Києва...» [166, с. 4]. 21 січня 1990 р. цю ідею втілено Народним рухом України (НРУ). Іншим символічним кроком задля консолідації української нації В. Мороза була пропозиція встановити пам'ятник В. Стусу в центрі Києва, що, однак, реалізовано так і не було [166, с. 4–5].

На початку 1990 р. В. Мороз одним із першочергових завдань українського національно-визвольного руху в УРСР вважав створення «Народного Парламенту України», який був би реальним виразником інтересів нації на противагу Верховній Раді з комуністичною більшістю. Проте найбільш важливим кроком та передумовою для здобуття Україною незалежності він вважав утворення діячами опозиції радянському режиму власних військових структур та формувань, а в перспективі – національних збройних сил [241, с. 4–6]. Саме майбутню національну армію він бачив основною запорукою реалізації національних прав українського народу [226, с. 3–5]. З осені 1990 р. «Фонд століття» розпочав надавати фінансову підтримку визвольному руху в Україні. У листопаді цього року передано 20 тисяч рублів львівському часопису «За вільну Україну» [430, с. 13]. «Фонд століття» розпочав збір коштів на так звані «цільові пожертви» в Україні – для фінансової підтримки «Варти Руху» (парамілітарне формування, засноване в 1989 р. для підтримки порядку на акціях, організованих НРУ), на допомогу новоствореним громадам УАПЦ тощо [339, с. 14; 430, с. 14–15].

Остаточний переїзд В. Мороза до Львова після проголошення незалежності України в 1991 р. [521, с. 71] ознаменував собою завершення четвертого етапу його еміграційної діяльності. Журнал «Анабазис», радіопередачі «Бумеранг» та «Євшан», а також «Фонд Століття» влітку 1991 р. припинили свою діяльність. Незважаючи на зміну місця проживання, їх організатор залишився громадянином Канади [273].

Таким чином, протягом усіх чотирьох етапів громадсько-політичної діяльності В. Мороза на еміграції основним її змістом була боротьба за відновлення самостійності України, захист національних інтересів українського народу та поширення у діаспорному середовищі ідей націоналізму й україноцентризму. Його приїзд викликав значний ажіотаж та піднесення серед активної частини української діаспори. Проте, починаючи від середини 1979 р., авторитет В. Мороза в середовищі української діаспори почав знижуватися. Після нетривалого періоду співпраці з ОУН(б) він здійснив невдалу спробу створити власний громадський осередок. Із 1981 р. він зосередився на видавництві журналу «Анабазис», роботі

радіожурналістом, науковій і теоретично-ідеологічній діяльності, здійснюючи заходи з метою посилення позицій українства у світі. Але протягом кількох років рівень популярності В. Мороза знизився, він був підданий бойкоту зі сторони провідних емігрантських політичних партій та громадських організацій, а також увійшов у конфлікт з іншими українськими дисидентами, які емігрували за кордон. Основними причинами цього були масштабна кампанія радянських спецслужб щодо дискредитації В. Мороза, брак у нього політичного досвіду та інформації про реальну ситуацію і настрої серед емігрантів, прагнення основних політичних осередків використати популярність В. Мороза з власною метою, його принциповість та категоричність. У кінці 1980-х р. – на початку 1990-х р. він намагався всіляко сприяти процесам відродження національно-визвольного руху на території УРСР в умовах послаблення радянського тоталітарного режиму, а після проголошення незалежності України в 1991 р. повернувся на батьківщину.

3.3 Громадсько-політична і публіцистична активність в умовах незалежної України

Протягом другої половини 1980-х рр. у результаті політики «перебудови», ініційованої генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, більшість ув'язнених дисидентів (В. Чорновола, Л. Лук'яненко, М. Гориня, І. Гея, З. Красівського та ін.) було звільнено, вони повернулись до України та почали брати активну участь у громадському і політичному житті суспільства. Створення нових українських організацій та партій стало можливим саме завдяки їх діяльності.

Валентин Мороз не залишився осторонь процесів національно-визвольного руху в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х рр. У травні 1990 р., після двох десятиліть перебування поза межами батьківщини, він отримав дозвіл від радянської влади відвідати Україну і здійснив візит до Києва та Львова, під час якого виголосив десять промов на актуальні суспільні та історичні теми [300]. Знаковою стала його промова під час української демонстрації у Львові [200].

Виступи промовця спрямовувалися на активізацію національного руху, популяризацію ідей українського націоналізму в суспільстві.

Протягом 25–28 жовтня 1990 р. в Києві відбувся II з'їзд НРУ, на якому до програми Руху включено положення про головну мету організації – досягнення незалежності України. В останній день з'їзду перед делегатами виступив В. Мороз. Квінтесенцією його промови став заклик до створення національно орієнтованих збройних сил України. Зародком майбутньої української армії він бачив парамілітарну націоналістичну організацію «Варта Руху», діяльність якої високо оцінював. Основними заходами для забезпечення військової могутності України вважав створення єдиного всеукраїнського центру самооборони та організацію Всеукраїнського військового з'їзду [167] (додаток Н).

У наступні місяці В. Мороз активно займався поширенням українських національних ідей та проукраїнського бачення вітчизняної історії серед молоді. Протягом січня – квітня 1991 р. він прочитав курс лекцій «Україна в ХХ столітті» студентам Київського та Львівського політехнічних інститутів, Львівського медичного університету та ін. (додаток Н). У квітні 1991 р. здійснив візит до Івано-Франківського педагогічного інституту, де відбулася його зустріч із викладачами кафедри історії України та студентами [454, с. 69]. Виступи В. Мороза були помітними подіями в громадському житті України, часто ставали акціями на підтримку протестного руху. Зокрема, слухачі його лекції у Львівській політехніці 4 квітня 1991 р. зібрали 347 карбованців у фонд допомоги страйкуючим шахтарям м. Червонограда [178]. В інтерв'ю того періоду дисидент акцентував увагу на провідній ролі Галичини в українському русі, висловлював сподівання на швидке національне відродження в Східній Україні, а також формування національної армії [322]. Акт проголошення незалежності України 24 серпня та його підтвердження на референдумі 1 грудня 1991 р. він сприйняв з ентузіазмом: «Нарешті відбулося те, за що сидів, мене сповнювали почуття радості...» [273].

Проживаючи у Львові з 1991 р., В. Мороз проявляв значну активність у громадсько-політичному житті. Він зблизився із Соціал-Національною партією України (СНПУ) та її лідерами – Ярославом Андрушківим, Андрієм Парубієм та ін.

Партія заснована в жовтні 1991 р. в середовищі львівських студентів радикального спрямування і була носієм ідеології українського націоналізму ультраправого зразка [520, р. 80]. В умовах домінування лівих у політичному житті пострадянської України праворадикальні сили мали незначний рівень суспільної підтримки. Тому СНПУ не здобула жодних успіхів на парламентських виборах 1994 і 1998 рр. На думку американського дослідника Е. Вілсона, СНПУ, на відміну від Української національної асамблеї – Української націоналістичної самооборони та об'єднання «Державна самостійність України», ідеологічно була більш прихильна до націоналізму Д. Донцова. Завдяки впливу В. Мороза основною політичною вимогою СНПУ на початковому етапі її діяльності було створення боєздатних українських військових формувань [520, р. 80] (додаток П. 1).

Фактично діяльність партії обмежувалася територією Західної України, а основна частина її електорату знаходилась на Львівщині. СНПУ гучно заявила про себе влітку 1992 р., коли з ініціативи В. Мороза під її керівництвом у Львові створено об'єднання українських праворадикальних груп «Націоналістичний блок». Соціал-націоналісти активно критикували керівництво НРУ за поміркованість, ліберальність, співпрацю з президентом Леонідом Кравчуком. Вони висували вимоги переходу НРУ з національно-демократичної на націоналістичну платформу [297, с. 789–790]. У жовтні 1992 р. В. Мороз виступив одним з організаторів невдалої спроби перепідпорядкування «Націоналістичним блоком» львівського осередку НРУ з метою посилення своїх політичних позицій [520, р. 80]. Такі заяви та дії соціал-націоналістів викликали несприйняття зі сторони лідера Руху В. Чорновола. З його ініціативи на початку листопада 1992 р. у Львові проведено конференцію НРУ, на якій з організації виключено прихильників В. Мороза [297, с. 798]. На початку 1993 р. після розколу НРУ частина його членів на конгресі в Харкові утворила Всенародний Рух України (ВНРУ) на чолі з Ларисою Скорик та Миколою Потоцьким. Між «Націоналістичним блоком» В. Мороза та ВНРУ досить швидко було налагоджено тісні контакти [520, р. 80]. Розглядалась пропозиція про об'єднання цих організацій під керівництвом В. Мороза, проте її не було втілено в життя [273].

Історик друкував свої статті в офіційних періодичних виданнях СНПУ – журналах «Соціал-націоналіст», «Орієнтири», збірці «Правий напрям» тощо. Також В. Мороз вважався одним з провідних ідеологів партії [274], його авторитет як колишнього борця з радянським режимом використовувався для популяризації партійної ідеології [337]. За сприяння СНПУ у видавництві «Сурма» вийшли друком дві програмні брошури В. Мороза – «Націоналізм ХХІ століття» (1997 р.) [195; 196] та «У пошуках українського Піночета» (1999 р.) [219].

Стаття «Націоналізм ХХІ століття» є передруком виступу В. Мороза на урочистому святкуванні його 60-річного ювілею 20 квітня 1996 р. у Львові. У цій праці автор виклав своє бачення місця і ролі нації в історії людства, сформулював ідею та основні постулати українського соціал-націоналізму, який був офіційною доктриною СНПУ. Він вважав, що поділ людства на нації є природним, кожна нація наділена колективною свідомістю, а у світі існує своєрідна «черга націй» щодо верховенства над іншими. Сенс існування нації – в очікуванні часу, коли наступить її черга бути центральною у світі і вищою за інші; така установка є в підсвідомості кожної нації. Всі без винятку народи – і великі, і малі – мають шанс стати наймогутнішими у світі. Первинними чинниками, що впливають на силу нації, є її внутрішні, духовні ресурси і багатства, тоді як зовнішні показники – економіка, армія, територія – є менш важливими. Завданням націоналістів є пошук духовних сил нації та їх застосування задля зростання її могутності. При цьому В. Мороз зауважував, що «...справжні глибинні ресурси можна знайти тільки наступальним способом...», закликаючи до переходу від оборони свого власного, національного до його активного поширення у світі. Він критикував політику української влади протягом 1990-х рр. за нерозуміння нею сили духовності українського народу та нездатність до ефективного захисту інтересів українського народу [196, с. 3–5].

Українська нація, за В. Морозом, не повинна просто очікувати свого «великого часу» – вона повинна активно працювати для того, щоб його прискорити. Шлях до величчя нації, на його думку, можливий тільки через націоналізм. Історик вказує на те, що український націоналізм пройшов у своєму розвитку ряд етапів – етнографічний (XIX ст.), волюнтаристський (XX ст.) У статті

йдеться про особливу роль націоналізму в майбутньому для світу загалом та для України зокрема, що суперечить концепціям «кінця історії» Ф. Фукуями та мультикультуралізму: «Світ ХХІ сторіччя приречений на націоналізм» [196, с. 7].

Основними проблемами відновленої Української держави в 1990-х рр. В. Мороз вважав відсутність національної ідеї та україноцентризму в усіх сферах життя. Автор був прихильником етнічної концепції побудови держави в Україні, повторюючи основне гасло націоналістів від часів М. Міхновського: «Україна – це держава української нації... Доки цього немає – все, що ми будемо – збудоване на піску» [196, с. 15]. Він активно критикував політику президента Леоніда Кучми за нерішучість, низьку активність у національному питанні та відсутність чіткої україноцентричної позиції. Рівночасно засуджував намагання владних діячів під прикриттям демократизму гальмувати процес творення модерної української нації, закликав до обережності в проведенні мовної політики, вважаючи, що українізація Сходу України повинна проводитися поступово [196, с. 15–16].

У своїй роботі В. Мороз вказував на основні засоби зміцнення України та наповнення її реальним українським змістом – створення позитивного образу українця, відмову від національного песимізму та приниження всього українського, перетворення України в активного суб'єкта міжнародних відносин, повну відмову від «малоросійщини» та комплексу неповноцінності. Він акцентував особливу увагу на невичерпності національних духовних ресурсів сучасної України та українця, їх богообраності, величній історії та закономірності майбутнього посилення Української держави на міжнародній арені [196, с. 17–18].

У 1999 р. побачила світ брошура В. Мороза «У пошуках українського Піночета», у якій детально описуються та накладаються на реалії України періоду рубежу тисячоліть ідеї одного з найбільш відомих теоретиків українського націоналізму М. Сціборського (1898–1941) [219]. У даній праці подано детальний аналіз основної теоретичної праці М. Сціборського «Націократія» [256], яку поставлено в один ряд із «Націоналізмом» Д. Донцова [251] та «Призначенням України» Ю. Липи [253] в контексті впливу на формування ідеології українського націоналізму. Автор відзначав, що досить значний вплив на концепцію

М. Сціборського справив консервативно-монархічний націоналізм В. Липинського та націонал-комунізм М. Хвильового. Загалом «Націократія» оцінювалась як логічне завершення і синтез теорії українського націоналізму зразка міжвоєнного періоду [219, с. 7–13].

Валентин Мороз бачив втілення ідей націократії М. Сціборського, в першу чергу, в диктатурі Аугусто Піночета в Чилі в 1973–1990 рр. Автор високо оцінював діяльність диктатора, вважаючи, що він запровадив авторитарний режим, виходячи з потреб та інтересів чилійського народу. Вказував на вагомі економічні успіхи А. Піночета, «чилійське економічне диво» – досягнення стабільності, залучення іноземних інвестицій, заробітчанську еміграцію в Чилі. Серед основних причин успіху виокремлював використання націоналізму як основи всіх сфер державної політики і суспільного життя, а також введення комбінованої економічної моделі з поєднанням приватної ініціативи й державного контролю. Також В. Мороз вказував на схожість ідей М. Сціборського, з однієї сторони, та політичних заходів у сфері економіки президента Франції в 1958–1968 р. Шарля де Голля і японських урядів у 1990-х рр. – з іншої. Зроблено висновок про актуальність концепції націократії для сучасної України [219, с. 14–17].

Привернула увагу громадськості стаття В. Мороза «Збільшувати націоналістичний потенціал України», яка побачила світ у тижневику СНПУ «Соціал-націоналіст» 19 жовтня 1997 р., а згодом була передрукована в збірці «Правий напрям» (1998 р.). Автор писав про важливість поширення ідеології українського націоналізму, яка могла б стати визначальним стабілізуючим фактором в умовах переходу України від комунізму до ринкової економіки. Він констатував відсутність реальних змін після «оксамитової революції» 1989–1991 рр. та визначав період після проголошення незалежності України як «епоху пізнього комунізму». Закликав до створення культу української сили та перетворення України в потужну геополітично і по-справжньому незалежну державу [175].

На творчому вечорі з нагоди свого 65-річчя у Львові В. Мороз виголосив доповідь «Концепція світового українця» (додаток П. 1). Він укотре підкреслив

тезу, що нація є найбільшою цінністю: «...нація – на рівні Бога». У розвитку кожної нації, як і раніше, виділено два періоди – етнографічно-територіальний (домодерний) та духовно-волютаристичний (модерний). На думку автора, у сучасному світі шанси на повноцінне існування мають тільки ті народи, які змогли створити концепцію світової нації. Також пропаговано ідею центрального становища українства у світі, кинуто заклик до усіх українців, незалежно від їх місця проживання у світі, залишатися апологетами української національної ідеї та захищати передусім українські інтереси [185].

У 2001 р. В. Мороз зблизився з головою Львівської обласної державної адміністрації Михайлом Гладієм, який був також головою Аграрної партії України (АПУ). Після того, як чиновник почув один з виступів колишнього дисидента, його було призначено позаштатним радником голови ОДА [273].

Стаття «Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні» є друкованим варіантом виступу В. Мороза перед керівниками місцевих органів влади у Львові 5 грудня 2001 р. [209]. Доповідач вважав наявність нормально функціонуючого села, як структури і типу ментальності, ознакою «здорового» суспільства. У статті виявлено прихильність до «хутірної філософії» П. Куліша з її традиційним звеличенням села, наголосом на його особливому місці в українській державі та суспільстві. Автор протиставляв цивілізацію Заходу, в якій, на його думку, відсутня специфічна сільська ментальність, східній цивілізації, де присутні сільські архетипи мислення [209, с. 10]. Щодо власне українського села, то історик вважав основною причиною його занепаду колективізацію 1930-х рр. і Голодомор. Валентин Мороз різко засуджував політику комуністичного режиму в аграрній сфері, оскільки вона мала своїм наслідком знищення трудівників та власників, ліквідацію в селян стимулів до праці. Тому він закликав відновити «шевченківське», дорадянське, приватновласницьке село в сучасній Україні. Автор наголошував на тому, що село завжди було базою для українізації та осередком поширення української національної ідеї [209, с. 12–13].

У березні 2002 р. побачила світ ще одна праця В. Мороза «Молодь і процес сучасного українського державотворення». У авторській передмові робиться

акцент на важливості проблеми молоді в умовах «прискорення часу» та розриву між поколіннями, що в Україні підсилюється зміною системи, переходом від чужоземного панування до формування власної незалежної держави [192, с. 3]. Він вважав, що українська молодь повинна відігравати центральну роль у процесах національного державотворення. Автор виокремив основні ментальні риси сучасної української молоді: відсутність комплексу неповноцінності стосовно Росії, орієнтованість на Захід, практицизм, прагматизм, прихильність до ринкової моделі економіки [192, с. 5–10]. Дещо тенденційним було ставлення В. Мороза до міжнародних відносин на початку XXI ст. та внутрішньої ситуації в Україні. Зокрема, історик не підтримав акції протесту проти режиму Л. Кучми 9 березня 2001 р. біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві та виправдовував дії влади й міліції стосовно їх придушення. Ці події, а також «касетний скандал» 2000 р. публіцист вважав організованою США провокацією проти України [192, с. 15–18].

Незважаючи на своє зосередження на науковій і викладацькій діяльності, на початку XXI ст. В. Мороз не залишався осторонь основних політичних подій незалежної України. У лютому 2009 р. колишній дисидент дав інтерв'ю, у якому різко розкритикував президента України Віктора Ющенка за його політичну слабкість та конфлікт із прем'єр-міністром Юлією Тимошенко. В умовах перманентної політичної кризи та чвар у «помаранчевому таборі» В. Мороз закликав українські національні політичні сили до єдності [362].

З початком Революції Гідності 2013–2014 рр. він активно підтримав Євромайдан та наполягав на підписанні Україною угоди про асоціацію з Європейським Союзом. В інтерв'ю з автором цього дослідження 23 січня 2014 р. колишній дисидент заявив: «Для України Європа – то єдиний вихід з московської клітки». Історик вважав перемогу Майдану «перемогою української лінії в Україні» [273]. 30 січня 2014 р. В. Мороз узяв участь у прес-конференції «Громадянське суспільство: між владою та Майданом» у Львові. Він закликав голів опозиційних фракцій об'єднатися навколо одного лідера, щоб уникнути розпорошення проукраїнських сил [319].

Ще одне інтерв'ю, присвячене проблемам початку російської агресії проти України та сепаратизму на Донбасі, В. Мороз дав на початку червня 2014 р. (додаток П. 4). Він висловив думку, що єдність українського народу під час подій 2013–2014 рр. вдалося зберегти, заявивши, що «нині на усій східній Україні йде процес українотворення» [378]. Оскільки активна фаза російського збройного вторгнення в Україну вже розпочалася, то тільки внутрішні сили українського народу та вітчизняна армія можуть зупинити агресора. В інтерв'ю він висловив переконаність у тому, що Україна як незалежна держава ніколи в майбутньому не зникне з карти світу, а її геополітична потужність буде тільки зростати [378].

Протягом періоду незалежності України В. Мороз активно працював на львівському радіо, використовуючи цю роботу для популяризації своїх ідей у суспільстві. У 1990-х рр. він разом із журналістом І. Демчуком вів програму «Сторінки історії». На початку XXI ст. центральна передача львівського радіо на історичну тематику отримала назву «Далеке і близьке», а В. Мороз досить часто був її співведучим. Йому належала основна ідея програми – зосередження уваги на оптимістичних моментах української історії та виховання культу української перемоги. Погляд на історію України під таким кутом сприяв подоланню радіослухачами-українцями комплексу меншовартості. Зокрема, ведучий під час радіопередач висвітлював діяльність ОУН, УПА, осмислював роль Івана Мазепи, Пилипа Орлика в історії української державності [515].

Отже, громадсько-політична діяльність В. Мороза періоду кінця XX – початку XXI ст. спрямовувалася на утвердження незалежної Української держави. Основними методами його роботи були зустрічі та промови, інтерв'ю в засобах масової інформації, написання програмних публіцистичних статей, виступи на радіо. Ще до проголошення незалежності України він у першу чергу акцентував на необхідності побудови сильної української армії як основної запоруки утвердження національної державності. У 1990-х рр., не маючи українського громадянства, зумів стати одним з провідних ідеологів СНПУ. Його концепція соціал-націоналізму, або націоналізму XXI століття набула популярності та є актуальною і сьогодні. При цьому варто відзначити, що діяльність В. Мороза у

сфері політики була менш інтенсивною, ніж деяких інших представників покоління колишніх дисидентів; вона так і не набула загальнодержавного характеру, в більшості випадків обмежувалася територією Львівщини. Незважаючи на це, його публіцистика, безумовно, є явищем всеукраїнського масштабу.

Таким чином, у ході міжнародних кампаній на захист В. Мороза українська діаспора змусила до активних дій представників влади західних держав та міжнародні організації. Кампанії стали значним об'єднавчим фактором для представників еміграції різного ідеологічного спрямування. Заходи діаспори справили вирішальний вплив на звільнення В. Мороза і його прибуття до США.

В. Мороз займав активну позицію в громадському житті української діаспори у країнах Заходу, виголошував гасла консолідації політичних осередків еміграції навколо ідеї здобуття незалежності України, пропагував ідеї українського націоналізму через власний журнал та радіопередачі, у публіцистичних працях зумів передбачити розпад Радянського Союзу та загострення національного питання в Східній Європі. Однак уже перші роки його перебування в еміграції засвідчили значну втрату ним свого авторитету серед діаспорян. Причинами цього були продовження компрометаційної кампанії щодо нього зі сторони КДБ, боротьба між основними партійними осередками діаспори за його прихильність, недостатність політичного досвіду в колишнього політв'язня, його небажання йти на компроміси.

Повернення В. Мороза до України після проголошення її незалежності в 1991 р. ознаменувало собою початок сучасного періоду його суспільно-політичної діяльності. У 1990-х рр. він відіграв важливу роль під час формування ідеології праворадикального націоналістичного руху. Його статті, виступи та інтерв'ю кінця ХХ – початку ХХІ ст. мали на меті утвердження та поширення в суспільстві принципів україноцентризму, культу геополітично сильної Української держави, національно орієнтованого бачення вітчизняної історії. Також вони пронизані різкою критикою офіційної влади та її діяльності в національно-культурній та соціально-економічній сферах.

РОЗДІЛ 4

НАУКОВА І ВИКЛАДАЦЬКА РОБОТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

4.1 Дослідження у дисидентський та еміграційний періоди

Перший період наукової діяльності В. Мороза охоплював студії в рамках радянського історичного дискурсу та тривав протягом 1958–1965 рр. Об'єктом його наукових зацікавлень була історія Польської держави між двома світовими війнами та нерівноправне становище західноукраїнських земель у цей період.

Ще під час навчання на історичному факультеті Львівського університету він здійснив перші спроби написання робіт наукового характеру. Під керівництвом доцента Івана Білякевича, завідувача кафедри історії нового і новітнього часу, підготував дві курсові, а також дипломну роботу, яка стосувалася польського повстання у Познані в 1918–1919 рр. [273].

У 1959 р. В. Мороз здійснив спробу вступити до аспірантури при кафедрі нової і новітньої історії Львівського університету. Потенційною темою його дисертаційного дослідження була «Національно-визвольна боротьба польського народу в Великопольщі і Помор'ї проти німецького імперіалізму в 1918–1919 роках». Незважаючи на те, що вступні экзамени з історії та німецької мови він склав на відмінно, на стаціонар аспірантури його не зарахували через незадовільну оцінку з історії КПРС [510, с. 106–107]. Проте завдяки прихильності І. Білякевича він продовжив наукову діяльність на заочному відділенні аспірантури Львівського університету [43, арк. 30; 273]. Під час учителювання в школах сіл Мислині і Мар'янівка на Горохівщині (1958–1963 рр.) В. Мороз розпочав працю над кандидатською дисертацією під назвою «Луцький процес 1934 року – зразок революційної співдружності польського і українського народів у спільній боротьбі проти фашистського режиму панської Польщі» [283, с. 48; 292, с. 578; 510, с. 107].

У березні 1964 р., завдяки сприянню І. Білякевича, за рекомендацією деканату історичного факультету Львівського університету В. Морозу вдалося стати викладачем історико-філологічного факультету Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, де пропрацював до липня цього ж року [43, арк. 30; 273]. Він читав лекції з курсів нової та новітньої історії та зумів досить швидко завоювати авторитет серед колег по кафедрі [273]. Тут подавав заяву на заміщення вакантної посади викладача нової історії, проте 10 квітня 1964 р. не пройшов за конкурсом [43, арк. 30].

У вересні 1964 р. В. Морозу вдалося перейти на постійну роботу викладачем кафедри історії в Івано-Франківському педагогічному інституті. Тут він проводив лекції та семінарські заняття з курсу новітньої історії на 5 курсі стаціонару [273], а також консультації та практичні заняття з історії нового часу на заочному відділенні на консультпунктах педагогічного інституту в Івано-Франківську, Долині, Надвірній та Мукачевому [23, арк. 58–62].

Під час викладацької роботи в Луцьку та Івано-Франківську заняття, проведені В. Морозом, відзначалися високим рівнем професійності та ораторського мистецтва, історик мав значний авторитет серед студентства [275; 276; 277]. У характеристиці-звіті про якість занять, проведених на заочному відділенні Івано-Франківського педінституту за 1964/1965 навчальний рік, прізвище викладача значиться серед тих, які «забезпечили навчально-виховний процес на високому рівні» [23, арк. 30–31].

Після переходу на роботу до Івано-Франківського педінституту В. Мороз дещо змінив тему своєї дисертації, яка отримала назву «Солідарність українських і польських трудящих в боротьбі з фашизмом в Польщі напередодні Другої світової війни». Він продовжив активну підготовку наукової роботи, планував здійснити відрядження до Києва та Москви з метою опрацювання архівних матеріалів [22, арк. 64].

Викладач брав участь у науковому житті Івано-Франківського педінституту. Зокрема, 27–28 грудня 1964 р. виступив на конференції, присвяченій «возз'єднанню західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській

державі», з двома доповідями «Луцький процес 1934 р.» [189] та «Участь західноукраїнських селян у страйковому русі 1936–1937 рр. в Польщі» [228]. Під час звітної науково-теоретичної конференції кафедр Івано-Франківського педінституту 26–27 червня 1965 р. темою виступу В. Мороза була «Солідарність українських і польських трудящих в боротьбі з фашизмом в Іспанії (1936–1939 рр.)» [214]. Проте закінчити й захистити дисертацію йому так і не вдалося через арешт і засудження під час першої хвилі арештів української інтелігенції [292, с. 578].

Повноцінно повернутися до наукової та викладацької діяльності В. Мороз зміг тільки після свого звільнення з другого ув'язнення у квітні 1979 р. та еміграції до США і Канади. В умовах плюралістичного та демократичного суспільства держав Заходу, які різко контрастували з тоталітарним Радянським Союзом, отримав можливість для вільної реалізації своїх наукових ідей щодо історії України. Протягом еміграційного періоду він написав значну кількість наукових праць, займався викладанням історії в Гарвардському університеті, Українському вільному університеті (УВУ) в Мюнхені (додаток М. 8).

У перші роки перебування на волі В. Мороз став членом кількох престижних наукових закладів. Невдовзі після приїзду до США йому надали звання почесного доктора гуманітарних наук Державного коледжу Нью-Джерсі (інша назва – Ратгерський університет). На початку травня 1979 р. голова Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у США Я. Палох запросив його стати членом історичної секції Товариства [311]. Остаточо В. Мороза затверджено членом НТШ на засіданні ради 26 травня 1979 р. [328]. У липні 1980 р. він став почесним членом новоствореного Інституту ім. С. Петлюри в Торонто, перед яким ставилися завдання підготовки та публікації наукових праць, проведення наукових семінарів задля вироблення єдиної концепції діяльності різних українських емігрантських організацій [116, арк. 166–167].

Ще в 1975 р., коли В. Мороз був ув'язнений у Владимирській тюрмі, під час масштабної міжнародної кампанії на його захист президент Гарвардського університету (м. Кембридж, США) Д. Бок надіслав українському історику

запрошення стати викладачем цього престижного вищого навчального закладу. 8 травня 1979 р. В. Мороз відвідав Гарвардський університет, зустрівся з його президентом Д. Боком, деканом Г. Россовські, професорами О. Пріцаком та І. Шевченком. Йому запропонували роботу в статусі гостя-вченого (Visiting Scholar) в Українському науковому інституті Гарварда на один рік з можливим продовженням терміну за взаємною домовленістю обох сторін [162; 306].

Уже в липні 1979 р. В. Мороз прочитав чотири лекції з історії України для студентів Літньої школи. В академічному 1979/1980 році взяв участь у семінарах, на тему «Галичина між двома світовими війнами», на яких виступив з доповідями, присвяченими проблемі «Місце України в деколонізаційному процесі в Східній Європі». Також на запрошення Колумбійського (Нью-Йорк), Акронського (штат Огайо) та інших університетів США читав лекції про сучасне становище України [314, с. 127]. На заваді повноцінній роботі в науковій та викладацькій сферах стала його активна участь у громадсько-політичному житті діаспори, численні поїздки та зустрічі з українськими громадами. Вже протягом перших місяців перебування в еміграції він розпочав наукові дискусії з директором Українського наукового інституту Гарварда О. Пріцаком та розкритикував його концепцію хозарського походження Русі. Конфлікт став приводом до припинення співпраці В. Мороза з Гарвардським університетом влітку 1980 р. [191, с. 41; 272].

Протягом 1980–1982 рр. він навчався та одночасно викладав в УВУ в Мюнхені, користуючись підтримкою та прихильністю його ректора В. Яніва [272]. У цей період під керівництвом відомого українського історика, професора УВУ та Сорбонни Аркадія Жуковського працював над дисертацією під назвою «Етнонім «Україна» (на матеріалах дум та історичних пісень)» [521, с. 71]. В УВУ в різний час працювало чимало науковців, які займалися дослідженням питання походження назви «Україна». Зокрема, М. Андрусак, О. Субтельний та С. Рудницький сприймали цей політонім під значенням окраїнно-прикордонної території, а С. Шелухін і В. Січинський розуміли його як означення рідної землі [459, арк. 72]. Працю В. Мороза за її загальним спрямуванням можна віднести саме до історіографічної традиції С. Шелухіна та В. Січинського.

Успішний захист дисертації В. Мороза відбувся 14 листопада 1982 р. в УВУ. Здобувач отримав звання доктора філософії зі спеціалізацією «Історія Східної Європи» [370, с. 41; 496, с. 30–31]. Про зміст дослідження можна робити висновки на основі пізнішої статті В. Мороза «Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору», яка вийшла в часописі «Анабазис» восени 1985 р. [205]. У цій статті історик заявив про непродуктивність розгляду проблеми походження назви «Україна» формально-текстологічним і лінгвістичним методами та безперспективність суперечки «окраїна чи не окраїна?». В дусі постмодернізму він зробив спробу на матеріалі українських історичних пісень і дум реконструювати спосіб уявлення давніми українцями поняття «Україна» та місця даного поняття в їх системі цінностей. Зробив висновок, що поява даного терміна хронологічно відноситься до часів, що передували створенню Київської Русі. Щодо первинного значення слова «Україна» у свідомості праукраїнців, то вказується на його близькість до понять «свобода», «воля», «вільна земля» [205, с. 6–7].

За В. Морозом, «Україна» – це окрема, украяна, відкраяна, своя земля, при чому в силу особливостей менталітету (індивідуалізм, любов до свободи) українці вкладали в цей процес «відкраювання» позитивний зміст. У свідомості українців земля повинна бути поділеною на вільні приватновласницькі володіння, тому «...виникає тенденція вживати слово Україна для позначення специфічної території, що є на окремому, відмінному від решти простору становищі» [205, с. 6]. На цій території повинен бути ідеальний з точки зору українців суспільний устрій, пов'язаний з козаччиною, характер якого у свідомості нашого народу можна виразити словосполученням «вільна земля». Тому українці в усі часи вкладали в слово «Україна» прихований зміст – це не лише земля, а й певний ідеальний стиль життя на цій землі. В ієрархії цінностей «Україна» займала надзвичайно високе місце та прирівнювалось до поняття «рай». Історик робив важливий висновок: «Українець в умовах відкритого степового простору, не загородженого природними бар'єрами, мусив мечем украяти свою територію... Тому слово Україна (відокремлена земля) стало самоназвою, а сам акт відокремлення, відмежування став принципом національного будівництва» [205, с. 9].

Протягом 1980–1983 рр. В. Мороз регулярно читав лекції на літніх курсах в УВУ. Зокрема, у липні–серпні 1981 р. проводив заняття з курсів «Слов'янська цивілізація» і «Українці в діаспорі» [240; 426, с. 62]. На літньому семестрі УВУ 1983 р. він прочитав курси лекцій «Голод в Україні 1933 року» і «Молдавський аспект в політиці Запоріжжя» [428, с. 44]. У перші роки свого перебування в еміграції відвідав декілька вищих навчальних закладів у країнах Заходу, де читав перед студентами лекції на актуальні теми [313, с. 46; 424, с. 47; 427, с. 48].

У листопаді 1981 р. В. Мороз заснував власні приватні викладацькі курси в Торонто, які орієнтувалися, в першу чергу, на українську діаспорну молодь. Протягом 1981/1982 навчального року він провів 32 одногодинні лекції з курсу історії України, які відвідувало 35–60 слухачів. У 1982–1984 рр. прочитав два курси лекцій з української літератури, звертаючи особливу увагу на аналіз поезії українських шістдесятників – В. Симоненка, Л. Костенко, В. Стуса. 1984/1985 навчальний рік присвятив курсу з історії українського козацтва, а 1985/1986 рік – курсу «Україна в 20-му столітті». Слухачі лекцій вказували на високий рівень ораторського мистецтва історика [359, с. 23–24].

Окремі лекції, прочитані В. Морозом у Гарварді та УВУ, увійшли до його книги «Лекції з історії України», яка побачила світ 1982 р. у видавництві «Анабазис» у Торонто [187]. Збірка складається з чотирьох лекцій: «Рух шістдесятників», «Мова і нація», «Національне питання в ССРСР» та «Геополітичні підстави української державности». В них подається авторське бачення ключових проблем історії України.

«Лекції...» В. Мороза вирізнялися образністю та неординарністю подачі матеріалу, опорою на досвід автора, передбачали велику кількість запитань зі сторони студентів, мали швидше публіцистичний, ніж науковий характер. В основу лекцій та бачення історії батьківщини він ставив принципи націоналізму й україноцентризму. Його лекції є складним набором авторських висновків та суджень постмодерністського зразка. Як писав С. Горлач у передмові до видання «Лекцій...», «...[у них] самі факти губляться у глибині психологічного підґрунтя

тих фактів... відчувається не розумовий підхід до подій, але інтуїтивний...» [187, с. 5].

У своїх «Лекціях...» В. Мороз розглядав «шістдесятницький» рух як нове національне відродження, яке з часом закономірно отримало політичне забарвлення. Історик був переконаний, що будь-яка нація, і українська в тому числі, є незнищеною: «...національна ідея, національна концепція – це Фенікс, який завжди відродиться на попелі» [187, с. 18-19]. Він вважав, що національні почуття є надзвичайно стійкими, оскільки знаходяться у сфері підсвідомості людської психіки. На перше місце у своїй системі цінностей виводив українську націю та незалежність України, ставлячи їх вище багатства і прогресу. Також закликав студентів популяризувати в еміграції досягнення української культури, оскільки в самій Україні панувала політика русифікації.

У лекції «Мова і нація» викладено авторське розуміння ролі мови як однієї з ознак повноцінної нації та дається відповідь на запитання: «Що таке нація?». Історик заявляв, що мова є найголовнішою ознакою нації, проте не визначальною. Мова в розумінні В. Мороза є не просто засобом спілкування – «...це код більш глибинний, психологічний і містичний, який об'єднує націю» [187, с. 48]. Навівши ряд конкретних прикладів, історик заперечував повну ідентичність мови і нації: перша є лише однією з ознак вираження другої. При цьому В. Мороз закликав цінувати і захищати рідну мову та критикував теорію міністра освіти УРСР у 1957–1962 рр. І. Білодіда про дві рідні мови українського народу – українську і російську.

Що стосується визначення самого поняття нації, В. Мороз стоїть на примордіалістських позиціях. «Нація – це Щось з великої літери, Щось містичне, яке є в людині, яке є споконвічно в національній душі» [187, с. 51]. За його концепцією, націотворення є природним процесом і відбувається за рахунок силового поля Землі, яке утворює згустки «духового поля» на певних територіях, які стають прабатьківщинами націй. Свідченням відсутності «силового поля» в певної нації є її поступова асиміляція. Основними компонентами при утворенні націй є «кров і земля», які при їх вдалому поєднанні в межах одного «силового поля» утворюють національну спільноту. Кожна з націй може самовиражатися за

допомогою певної ключової ознаки, якою може бути мова, релігія, психологія. Найвищою метою кожної нації є створення власної держави.

Крім того, у націології В. Мороза прослідковується вплив модерністських концепцій. Історик вказує на пріоритет психології людини, а не її антропологічних ознак, при формуванні нації. Більше того, В. Мороз твердить про можливість «творення нації» представниками еліти суспільства, наділеними твердою переконаністю та бажанням. Це зближує концепцію колишнього дисидента з теорією пасіонарності російського дослідника Л. Гумільова. В. Мороз вважав, що «...створити націю, збудувати націю – це означає створити суму великих «Хочу», великих волюнтаристських потуг, достатню для того, щоб перемогти все інше...» [187, с. 56]. Крім того, відповідаючи на одне із запитань студентів, В. Мороз підтвердив присутність модерністського аспекту власної теорії словами про штучність віри у споконвічність власної нації та необхідність такої віри. Отже, націологічна концепція В. Мороза еміграційного періоду, викладена в лекції «Мова і нація», є примордіалістською за своєю суттю з окремими модерністськими вкрапленнями.

У лекції «Національне питання в ССРСР» В. Мороз охарактеризував політику радянського режиму в національному питанні та описав становище поневолених ним народів. Історик виділив два типи імперських систем – грецько-британську та римсько-московську. Перша ґрунтувалась передусім на економічній вигоді для метрополії та нейтрально ставилась до національного життя поневолених народів. Натомість друга брала за основу великодержавницьку ідеологію та політику активної асиміляції; саме вона існувала в Російській імперії та СРСР [187, с. 69–71].

Валентин Мороз із впевненістю заявляв, що СРСР у своїй суті став видозміненою формою колишньої Російської імперії, яка взяла на озброєння «найефективніший апарат розбивання національних структур» – апарат тоталітарного режиму. Попри заклики до інтернаціонального єднання, на практиці ідеологічною основою існування СРСР стали принципи домінування російського шовінізму та продовження великодержавної політики. Політика українізації

1920-х рр. стала тільки тимчасовим відступом російських великодержавників унаслідок посилення національних рухів поневолених народів у 1917–1921 рр. Цей вибух національних рухів В. Мороз називає «весною народів». Сталінські репресії 1930-х рр. історик вважав реваншем російського шовінізму та наголошував на тенденції посилення даної ідеології в роки Другої світової війни та повоєнні роки [187, с. 72–73].

На думку В. Мороза, політика радянського режиму, спрямована на «злиття націй», зазнала краху і призвела до зворотного ефекту – посилення національних особливостей у різних радянських республіках у рамках формального домінування марксистської ідеології. Історик передбачав, що суперечності між сучасними йому тенденціями посилення національних рухів у СРСР та збільшення русифікаційного тиску зі сторони Кремля приведуть до революційного вибуху в 1980-х рр. [187, с. 77–78].

Валентин Мороз також наголосив на важливій геополітичній ролі України, її історичній ролі «природного бар'єра», який протягом століть захищав Європу від вторгнень зі Сходу. А у XVIII ст., коли Україна стала складовою частиною Російської імперії, розпочався наростаючий тиск Росії на країни Центральної і Західної Європи. Геополітичну стабільність у Європі було порушено, а запорука її відновлення полягає в проголошенні незалежності України, яка є «ключем до європейської рівноваги» [187, с. 77].

Остання лекція В. Мороза стосувалась геополітичних підстав української державності. В ній історик розвинув свою концепцію визначального впливу «силових полів землі» для формування нації на українському прикладі. У даному контексті В. Мороз заявляв: «Тільки коли знайдено таке співвідношення, таку співзвучність, гармонію між землею і спадковістю нації – тільки тоді нація може стати міцною...» [187, с. 104].

На думку В. Мороза, українська держава не могла бути стабільною без включення до неї території причорноморських степів, які стали б ресурсною базою та «українським тилом» у протистоянні з зовнішніми ворогами. Започаткував процес оволодіння українцями південними степами князь Святослав, який здійснив

два походи на Болгарію і мав намір перенести столицю Київської Русі на південь, до Переяславця на Дунаї. Остаточно українці заселили причорноморські терени тільки наприкінці XVIII ст. – «...саме тоді фактичні основи української державности були вперше поставлені твердо на міцний ґрунт» [187, с. 108]. Історик вважав, що з освоєнням українцями південних теренів шанси українського народу на здобуття незалежності та перетворення у вагому геополітичну силу на Європейському континенті значно зросли. Дана концепція дуже близька до поглядів Ю. Липи, викладених у праці «Чорноморська доктрина» [187, с. 106]. Свідченням домінування примордіалістських поглядів у націологічній концепції В. Мороза є систематичне вживання термінів «нація», «національний» при описі подій доби середньовіччя та раннього нового часу.

У емігрантських виданнях 1980-х рр. періодично з'являлися статті В. Мороза, присвячені яскравим і трагічним сторінкам української історії XX ст. У 1983 р. з нагоди відзначення 50-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр., незважаючи на майже повну відсутність наукових студій з даного приводу, він опублікував дві статті – «Голод 33-го року – міфи і факти» [170] в журналі «Анабазис» та «Голод 33 року і українізація» у часописі «Сучасність» [169]. У даних працях відображено авторське бачення подій 1920–1930-х рр. у радянській Україні та, зокрема, Голодомору. Сталінські репресії 1930-х рр. та великий голод 1932–1933 рр. В. Мороз розглядав у руслі національної політики радянського режиму та вважав передусім результатами цілеспрямованої політики русифікації України. Історик заперечував економічну доцільність колективізації та робив висновок, що радянський режим під час її проведення мав на меті «...розтросити традиційний приватно-селянський спосіб життя, вирвати коріння з землі, перемішати селянський елемент у колективістичній структурі, зробити з нього байдужий до свого коріння «пролетаріят» – таким способом сподівалися зрусифікувати неросійські народи і врятувати імперію» [17, с. 14].

У червні 1984 р. на сторінках «Анабазису» побачила світ стаття В. Мороза «Чи була в нас держава?». Автор переконливо доводив, що український народ протягом майже всього свого минулого мав власну державність, вказував на

необхідність популяризації державницького бачення історії України. У цьому контексті він критикував народницький напрям в українській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., представники якого ігнорували роль держави в житті суспільства. Автор закликав дослідників української історії позбутися «комплексу неповноцінності» та активізувати вивчення усіх проявів української державності в різні історичні епохи [229, с. 6–10].

У статті «Лемківська трагедія 1947 року і проблема русинства», виданій у грудні 1987 р., В. Мороз піддав аналізу історію русофільства в західноукраїнських землях. Він принципово критикував очільника кафедри українських студій при Торонтському університеті Павла-Роберта Магочія, який активно займався пропагандою ідеї існування окремого «русинського народу», адже вважав популяризацію цього питання на міжнародній арені антиукраїнською диверсією, акцентував увагу на неповноцінності та штучності теорії так званого «русинського народу». Історик вважав людей, що ідентифікували себе як русини, «матеріалом для асиміляції» іншими народами – в першу чергу, словаками в Пряшівщині та поляками в Лемківщині [188, с. 4–10].

Про різносторонні інтереси В. Мороза свідчить його захоплення західною філософією ХХ ст. Зокрема, в журналі «Сучасність» у травні 1984 р. вийшла його стаття «У пошуках пана», присвячена аналізу праці іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета «Бунт мас». У статті позитивно оцінено теорію Ортеги про закономірність поділу суспільства на еліту, яка несе відповідальність за його ефективне функціонування, і маси. Переносючи цю філософію на український ґрунт, зроблено висновок, що всі українські національно-визвольні змагання закінчились поразкою саме через відсутність повноцінної національної еліти: «Не маємо тієї категорії людей, які можуть з'єднати буйні махновські вибухи українського віталізму в залізний український ритм» [218, с. 59].

Також В. Мороз протягом 1980-х рр. продовжував дослідження історії руху шістдесятників в Україні, підсумком чого стала його стаття «Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки». Вона побачила світ на сторінках журналу «Вісті комбатанта» протягом 1986–1988 рр. [234; 235; 236; 237; 238; 239]. Серед

основних труднощів у вивченні цієї теми історик виділив несформованість комплексу джерел щодо шістдесятництва в Україні та тенденцію подавати український рух як складову частину всесвітнього руху боротьби за права людини. Автор вважав рух шістдесятників у першу чергу «вибухом національно-визвольної активності». Він протиставляв український антитоталітарний рух 1960-х рр., зумовлений, на його думку, головно внутрішньоукраїнським спалахом національного відродження, гельсінському руху 1970-х рр., який вважав тільки місцевим відображенням загальносвітової тенденції правозахисної боротьби [234, с. 58–61]. Досить ґрунтовним є аналіз центрального твору українського дисидентського руху 1960-х рр. – праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [237, с. 22–26; 238, с. 28]. Однією з найбільших заслуг І. Дзюби В. Мороз вважав популяризацію ідей періоду українізації 1920-х рр. про те, що основна загроза в національному питанні виходить від великоросійського державного шовінізму, а націоналізм пригноблених націй є тільки його результатом [237, с. 22–26]. Стаття історика була однією з перших спроб наукового осмислення основних проблем і тенденцій українського дисидентського руху очима його безпосереднього учасника. Той факт, що В. Мороз сам був одним з лідерів цього руху, спричинив зростання суб'єктивного чинника при аналізі історичних процесів; позитивним моментом при цьому стала можливість залучення особистих спогадів як історичних джерел.

Отже, наукова діяльність В. Мороза протягом періоду його перебування за кордоном була значно активнішою, ніж у дисидентський період. Наукові зацікавлення В. Мороза періоду 1979–1991 рр. були досить різносторонніми. У своїх працях він виклав власне бачення важливих сторінок української історії ХХ ст., зокрема українізації, Голодомору 1932–1933 рр., руху шістдесятників. Його наукові студії свідчать про інтерес до проблеми етногенезу українського народу, вивчення державницьких прагнень українців, новітньої історії України тощо. Проте на якість історичних праць В. Мороза еміграційного періоду вплинула його відсутність можливості користуватися джерельними матеріалами. Помітною була

викладацька діяльність історика після виїзду на Захід, оскільки він одержав можливість читати лекції у провідних українських наукових діаспорних центрах.

4.2 Українська державність у науковій спадщині після здобуття Україною незалежності

Після повернення в Україну у 1991 р. В. Мороз активізував роботу в науковій та викладацькій сферах. Зважаючи на певне зниження рівня громадської діяльності, він зміг присвятити більше часу дослідженню історії України. Свій науковий досвід, систему історіософських і націоналістичних поглядів учений передавав молодому поколінню під час роботи у вищих навчальних закладах Львова, прагнучи виховувати студентів у дусі українського патріотизму. Протягом 1991–1993 рр. В. Мороз був професором та завідувачем кафедри українознавства в Українському поліграфічному інституті [521, с. 72]. Крім того, в цей час він працював викладачем у Львівському державному університеті імені Івана Франка [242, с. 2].

У 1993 р. В. Мороз став професором кафедри українознавства (згодом – гуманітарних дисциплін) Львівського державного університету фізичної культури (ЛДУФК) [521, с. 72] (додаток П. 2). З того часу і дотепер науковець читає лекції з історії України на денному та заочному відділеннях цього університету. У середині 1990-х рр. він також викладав політологію у Львівській філії Української академії державного управління при Президентові України [521, с. 72]. Під час візиту В. Мороза на Волинь у травні 2016 р. йому присвоєно звання почесного професора луцької Академії рекреаційних технологій і права [348].

Центральною його науковою працею та своєрідним підсумком історичних студій останнього тридцятиліття є тритомне видання «Україна у двадцятому столітті». Він розпочав роботу над монографією ще в середині 1980-х рр. під час перебування в еміграції [243]. Початкові п'ять розділів книги опубліковані окремим виданням у Тернополі в 1992 р. [220]. Українська громадськість у цей період мала значну потребу в таких працях, адже одним із першочергових завдань

історичної науки було розвінчання міфів радянської історіографії та створення загальної концепції власної історії. Перший том монографії побачив світ у 2005 р. у львівському видавництві «Астролябія» та витримав два перевидання – у 2010 та 2012 рр. [224]. Протягом 2005–2012 рр. тривала робота над другим томом, який опубліковано у 2012 р. [222; 358]. Останній, третій том «України у двадцятому столітті» презентовано 16 квітня 2016 р., під час урочистого святкування 80-річчя Валентина Мороза у ЛДУФК [223; 363; 396] (додаток П. 3).

У роботі повною мірою розкрито авторське бачення історичних процесів в Україні протягом другої половини XIX – початку XXI ст. Метою наукової праці В. Мороз вважав поширення та пропагування в суспільстві україноцентричного погляду на вітчизняну історію, висвітлення основних етапів боротьби українського народу за власну державність і подолання міфів радянської історіографії. Значний обсяг праці дозволяє проаналізувати основні засади історіософського світогляду автора та його наукову методологію.

Історію України у XX ст. він розглядав у першу чергу крізь призму процесів державотворення, а також поширення в суспільстві ідей націоналізму. Історик виділив три «українські спроби» відновлення національної державності, які вважав основним змістом вітчизняної історії протягом минулого століття. «Перша спроба» охоплює події Української революції 1917–1921 рр., «друга спроба» – це події, пов'язані з утворенням Карпатської України в 1939 р., Актом проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. і боротьбою ОУН і УПА в 1940–1950-х рр., а «третья спроба» включає становлення України як незалежної держави після 1991 р. [224, с. 426–427]. Відповідно до цієї концепції історик побудував структуру своєї праці «Україна у двадцятому столітті»: у першому томі висвітлює події 1900–1920 рр., у другому – 1920–1953 рр., а в третьому охопив період 1953–2000 рр.

Стиль усіх трьох томів близький до публіцистичного, насичений різноманітними цікавими історичними аналогіями та гуморесками, тому досить легкий для розуміння. Хід історичного процесу В. Морозом сприймався, у першу чергу, як результат психологічних особливостей суспільства та окремих

особистостей. Характерною є авторська оцінка історичних подій і постатей, подекуди занадто суб'єктивна. Досить часто автор вдається до широких узагальнень та абстрагувань, даючи загальні характеристики цілим періодам історії України: 1919 рік – «рік Болбочана», «1920-ті роки – епоха українського реваншу». Загалом методологія В. Мороза в праці «Україна у двадцятому столітті» практично цілком вкладається у рамки позитивістської концепції.

Що стосується джерельної бази його праці, то її основу склали періодичні видання досліджуваного періоду, мемуари і спогади учасників подій, а також матеріали української еміграційної історіографії. Валентин Мороз детально розробляв історіософію і політологію ідеолога модерного українського націоналізму Романа Бжеського (псевдонім – Роман Млиновецький) [521, с. 72], а власну концепцію Української революції 1917–1921 рр. сформував під значним впливом його праць «Історія українського народу» та «Нариси з історії українських визвольних змагань». У другому та третьому томах «України у двадцятому столітті» він часто застосовував власні спогади в ролі історичного джерела. Однак слід зауважити, що помітною методологічною хибою тритомної монографії є практично повне ігнорування архівних матеріалів, а також напрацювань сучасних українських істориків.

У першому томі своєї роботи В. Мороз охарактеризував політичний етап українського відродження, національний рух початку ХХ ст., а також становище українських земель під час Першої світової війни. Смісловим центром праці є детальний аналіз подій Української революції 1917–1921 рр., причин її поразки, а також наслідків і результатів для вітчизняного державотворення. Дослідник був прихильником думки, висловленої ще засновниками геополітики Р. Челленом та Ф. Ратцелем про те, що сенсом історії є постійна боротьба націй за виживання та життєвий простір. Виходячи з цього, основним змістом української історії у ХХ ст. В. Мороз вважав боротьбу за відновлення власної державності [224, с. 8–15].

У контексті характеристики періоду 1900–1914 рр. В. Мороз вказував на його різку контрастність із ХІХ ст., акцентуючи увагу на тому, що в цей період уперше було створено українські радикальні молодіжні угруповання, які стояли на

позиціях самостійництва [224, с. 41–42]. Дослідник ретельно проаналізував позиції всіх великих європейських держав в українському питанні напередодні Першої світової війни та зробив висновок, що найбільш прагматичним для українців у цей період була орієнтація на Австро-Угорщину [224, с. 49]. Війну 1914–1918 рр. трактував як перелом світових ідеологічних тенденцій від традиційного позитивізму до націоналізму. Вчений вважав, що в умовах воєнного часу найбільші здобутки отримували ті нації, які проявляли більшу наполегливість та агресивність, не погоджувалися на компроміси. У цьому контексті він акцентував увагу на програмі Союзу визволення України (СВУ), у якій вперше ставилося питання про самостійну Українську державу, яка б відігравала роль бар'єра проти російської експансії, як життєву потребу для всієї Європи [224, с. 59–60].

Під час характеристики національно-визвольного руху 1917–1921 рр. В. Мороз розкрив своєрідне бачення революції як історичного феномена. На його думку, кожна революція складається з двох етапів – «романтичного» (стихійна й анархічна заміна старого суспільного ладу новим) і «наполеонічного» (передбачає необхідність встановлення авторитарної диктатури для усунення анархії та втілення в життя революційних здобутків) [224, с. 147–148]. Українська революція початку ХХ ст., за В. Морозом, так і не перейшла до свого «наполеонічного» етапу, що стало однією з основних причин її поразки.

Найбільше уваги в першому томі «України у двадцятому столітті» приділено діяльності Центральної Ради та висвітленню її ролі в революційних процесах [224, с. 82, 94, 101–103; 495, с. 17]. Період існування Центральної Ради дослідник поділив на чотири періоди: 1) від початку революції до Всеукраїнського національного конгресу (3 березня – 8 квітня 1917 р.); 2) до проголошення I Універсалу (8 квітня – 10 червня 1917 р.); 3) до проголошення III Універсалу (10 червня – 7 листопада 1917 р.); 4) до гетьманського перевороту (7 листопада 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). Історик вважав основним завданням українства на початку революції використання моменту слабкості російського імперського центру для власних інтересів [224, с. 82].

Основною проблемою Української революції в період Центральної Ради В. Мороз вважає незрілість національної еліти до рішучої боротьби за відновлення державності [224, с. 129, 136–142]. Окремий розділ першого тому присвячено аналізу нерішучості керівництва Центральної Ради в справі проголошення самостійності. Також історик чимало уваги приділив висвітленню відносин більшовицької Росії та УНР, зовнішньої політики Української держави, її контактів з європейськими державами [495, с. 19]. Автор зробив висновок про те, що соціалістичні утопії та абстрактні уявлення про демократію для лідерів автономістської течії були на порядок важливішими, ніж українська державність [224, с. 209–210, 224].

Суперечливими є висновки В. Мороза про те, що основним приводом для першої українсько-більшовицької війни стали зв'язки УНР з Донським військом генерала О. Каледіна, а також трактування Брестського мирного договору між Україною та державами Четверного Союзу як тріумфу вітчизняної дипломатії. Вчений дещо переоцінював потенціал армії УНР та вважав, що її сил було б достатньо для очищення території України від більшовиків без залучення німецько-австрійських військ. У той же час історик визнавав, що порівняно з арміями держав Четверного союзу українське військо було «незначною мілітарною потугою», що й зумовило фактичну окупацію УНР австро-німецькими військами в березні–квітні 1918 р. [224, с. 224].

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. В. Мороз характеризував як прихід до влади консервативних проросійських сил зі згоди німецької окупаційної армії. Важливим позитивним моментом він вважав відновлення П. Скоропадським традиційної української монархії у вигляді гетьманату та встановлення ним в умовах революційного хаосу авторитарної диктатури [224, с. 232]. Водночас дослідник критикував діяльність гетьмана через його прихильність до ідей автономізму та концепції федеративного зв'язку України з Росією [224, с. 259], заперечував особисту роль гетьмана в розбудові української культури та національної армії [224, с. 261].

Десятий розділ першого тому книги «Україна у двадцятому столітті» присвячений проголошенню Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Багато уваги приділено проблемі старшого покоління західноукраїнських політиків, які орієнтувалися на Австрію; на них покладено основну провину за поразку державницьких змагань ЗУНР [224, с. 275–277, 292–294]. Даючи позитивну оцінку внутрішній політиці ЗУНР, історик вказував на численні помилки її лідерів на міжнародній арені, зокрема постійні поступки полякам під час облоги Львова в лютому–березні 1919 р. під тиском Антанти. Саме нерішучість військового командування УГА дозволила польській стороні виграти час і окупувати більшу частину території ЗУНР в результаті травневого наступу 1919 р. армії генерала Галлера [224, с. 309–313].

Аналізуючи історичні процеси Української революції на Наддніпрянщині в 1919 р., В. Мороз вважав життєвою необхідністю встановлення в УНР авторитарної диктатури з метою усунення анархії та створення ефективного механізму оборони держави проти зовнішньої загрози. Директорію він характеризував як «ліберально-романтичну структуру», не здатну на активні та рішучі дії, тому акцентував особливу увагу на розгляді та описі спроб державних переворотів в УНР, які були зорієнтовані на встановлення влади «сильної руки» [224, с. 336–339]. Одним з найбільш руйнівних та загрозливих чинників для Української держави В. Мороз вважав фактор отаманщини, який призвів до розпорошення сил та міжусобної боротьби [224, с. 341–342]. Описуючи березневий контрнаступ українських військ на Правобережжі в ході другої українсько-більшовицької війни, історик акцентує увагу на тому, що саме завдяки зусиллям армії УНР було зірвано спробу радянського уряду Росії «розпалити пожежу світової революції» та здійснити агресію до країн Європи: «...ми врятували і Румунію, і Угорщину; взагалі наші західні сусіди (Польща, Румунія, Чехословаччина) мали час вистояти й стабілізуватися саме тому, що мали перед собою український заслон» [224, с. 346].

На думку історика О. Полянського, досить цінним з державницької точки зору є аналіз В. Морозом численних спроб повалення Директорії УНР в 1919 р.

[495, с. 20]. У цьому контексті колишній дисидент зосередив свою увагу на діяльності В. Оскілка й П. Болбочана та їх невдалих намагань змістити очільника Директорії С. Петлюру. Саме П. Болбочана дослідник вважав «центральною фігурою Української революції» та ідеальною кандидатурою на «українського Наполеона». Придушення виступу П. Болбочана, його страту за наказом С. Петлюри в червні 1919 р. автор називав ключовим і переломним моментом «першої української спроби», який у підсумку призвів до невдачі [224, с. 374–375]. Незважаючи на поразку Української революції 1917–1921 рр., В. Мороз позитивно оцінював її значення у вітчизняній історії [224, с. 429].

Другий том присвячений аналізу подій міжвоєнного періоду в історії України, а також «другої спроби» відновлення вітчизняної державності наприкінці 1930-х – на початку 1950-х рр. Чимало наукових статей В. Мороза про ключові процеси та події періоду 1920–1953 рр., побачили світ ще раніше, на початку ХХІ ст., на сторінках журналу «Вісті комбатанта» [168; 172; 180; 184; 201; 204; 208; 215; 216; 225].

Під час розгляду історичних процесів 1920–1929 рр. у підрадянській частині України дослідник особливу увагу приділив політиці українізації, яку вважав «історичною перемогою українства», результатом національного піднесення під час революції, на який більшовики змушені були зважати [222, с. 7–8, 38–39]. Серед основних досягнень українізації В. Мороз виокремлює розквіт національної культури в УСРР, створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), досягнення певної самостійності у військовій сфері, формування концепції «духовної втечі українства із московської тюрми» авторства письменника М. Хвильового. Реакцією російського імперського центру на можливість децентралізації СРСР став перехід до «формули заморожуючого тоталітаризму» наприкінці 1920-х рр. та початок епохи сталінізму [222, с. 38–39]. Водночас досить суперечливою є теза В. Мороза про те, що запровадження політики українізації спричинене домінуванням осіб єврейського походження на керівних посадах у ВКП(б), а її скасування – російсько-єврейським конфліктом у комуністичній партії [222, с. 42–43].

Тридцять років ХХ ст. на українських землях ліворуч Збруча у концепції В. Мороза були епохою «російсько-шовіністичного реваншу», який уособлював Сталін [222, с. 84–94]. На думку історика, основний удар режим спрямував на три сфери українського суспільства – село, промисловість та інтелігенцію. Аналізуючи процеси колективізації, дослідник вказував на те, що їх метою було, у першу чергу, знищення традиційної структури українського села. Ліквідація приватного принципу у сфері промисловості, на його думку, спричинила затримку розвитку ринкових відносин на кілька десятиліть років. Основним результатом процесів русифікації, а також масових репресій проти української інтелігенції В. Мороз вважав «страшне розбиття духовних структур» української нації на Наддніпрянщині [222, с. 88–94]. Центральним елементом антиукраїнської політики тоталітарного режиму в даний період названо Голодомор 1932–1933 рр. Використовуючи свідчення очевидців, переконливо доведено, що метою штучного голоду було знищення українців за національною ознакою. На думку В. Мороза, стратегічним завданням режиму під час організації Голодомору було перетворення українців на національну меншину у власній країні. Проте такого результату в Україні шовіністам досягти так і не вдалося, оскільки в 1930-х рр. «заперечити українство як структуру уже ніхто не міг» [222, с. 104–113].

Характеризуючи історичні процеси міжвоєнного періоду в Західній Україні, автор іменує 1920-ті рр. «епохою виживання українства» і детально описує методи тиску на українську спільноту зі сторони польської влади [222, с. 80–81]. У центрі його студій знаходилася історія створення і діяльності Української військової організації (УВО) та ОУН [222, с. 65–71]. Історик висвітлив процес виникнення ідеології українського інтегрального націоналізму, основні причини та етапи формування ОУН, звертаючи особливу увагу на політичну концепцію новоствореної організації. На його думку, поширення націоналізму на західноукраїнських землях у міжвоєнний період було «виразним свідченням дозрівання української духовної еліти», а поява ОУН «означала перехід українства в категорію нової якості» [222, с. 65–71]. В. Мороз позитивно оцінював прагнення ОУН до встановлення національної диктатури, вважаючи їх повністю

виправданими в умовах відсутності української державності та загального поширення авторитарних тенденцій у Європі. Опираючись на матеріали програмних документів ОУН, дослідник спростовував міф радянської історіографії про близькість українського націоналізму до фашизму [222, с. 73–75].

Аналізуючи події 1930-х рр. у Західній Україні, він найбільше уваги приділив українсько-польському протистоянню за участі ОУН [222, с. 119, 133–141]. Акції членів ОУН проти представників польської окупаційної адміністрації дослідник справедливо трактував як складову частину національно-визвольної боротьби українського народу, акцентуючи увагу на значному суспільному та міжнародному резонансі варшавського та львівського судових процесів над оунівцями у 1935–1936 рр. [222, с. 139–141].

Високо оцінював значення боротьби українців Закарпаття за створення національної державності в 1938–1939 рр. [222, с. 144–145]. Проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. трактував як початок «другої української спроби», тобто процесів змагань за самостійність наприкінці 1930–1950-х рр. [222, с. 161–164]. Дослідник вважав військовий опір Карпатської Січі проти окупаційної угорської армії у березні 1939 р. першою спробою збройної боротьби проти гітлерівської коаліції в Європі. В. Мороз підтримував тезу історика П. Стерча про те, що початком Другої світової війни потрібно вважати саме анексію Угорщиною Карпатської України, а не напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. [222, с. 161–164].

П'ятий розділ другого тому присвячений аналізу українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни. «Центральним аспектом» історичних процесів Другої світової війни на території України В. Мороз називав діяльність УПА [222, с. 196]. Саме існування УПА як «єдиного силового центру» національних структур у період «другої української спроби» визнано кроком уперед та основною якісною відмінністю, яка різко контрастувала з «отаманщиною» періоду революції 1917–1921 рр. [222, с. 201, 205]. Основною причиною українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 р. за участі УПА, на думку історика, була шовіністична політика урядів Другої Речі Посполитої в

міжвоєнний період, яка спровокувала відплатні акції українців. Аргументація В. Мороза досить прямолінійна: «...Українці ж не вбили у 1943 році жодного поляка у Варшаві! Українці просто виганяли чужого колонізатора із своєї, волинської землі!» [222, с. 201]. Проголошення Української головної визвольної ради (УГВР) в 1944 р. історик вважав не тільки символічним актом, а й важливим проявом «реального українського державництва» [222, с. 211].

Особливу увагу під час висвітлення повоєнного періоду В. Мороз приділив основним етапам боротьби УПА проти радянського окупаційного режиму. Продовження повстанського руху в нових умовах, які були менш сприятливі, ніж у роки війни, історик з точки зору націотворення вважав доцільним і правильним кроком [222, с. 214–215]. На його думку, основним стимулом для діяльності УПА в другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. були сподівання на відкритий конфлікт між СРСР і Заходом у контексті початку «холодної війни», яку названо «третьою світовою війною» [222, с. 248–250]. Поразка збройної боротьби УПА проти радянського режиму, за В. Морозом, ознаменувала закінчення періоду «другої української спроби».

Третій том значно мірою присвячений висвітленню історії українського шістдесятництва. Основою для перших трьох розділів стала робота В. Мороза «Шістдесяті роки в Україні», написана в еміграції [223, с. 5]. У четвертому розділі праці подано авторську характеристику періоду «брежнєвського неосталінізму», який, на думку дослідника, «...означав по суті замороження всіх соціальних процесів у совдепівській сфері» [223, с. 152]. Процеси національного піднесення кінця 1980-х – початку 1990-х рр., які привели до здобуття Україною незалежності, колишній дисидент визначає як «третю українську спробу», яка відбулася шляхом «оксамитової революції» [223, с. 164]. Розпад СРСР у 1991 р. трактується в праці як прямий наслідок поразки під час війни в Афганістані та майбутнього ослаблення імперії [223, с. 164]. Досить оптимістично В. Мороз оцінив перспективи національного державотворення, висловлюючи впевненість у майбутній перемозі української армії в сучасному збройному протистоянні із Росією.

Отже, наукова і викладацька діяльність В. Мороза в період незалежності України була досить активною. У 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. він був професором історії цілої низки вищих навчальних закладів Львова та отримав змогу виховувати українську молодь. Основний результат його наукової діяльності – фундаментальна тритомна праця «Україна у двадцятому столітті». Стрижневою ідеєю монографії стала концепція «трьох українських спроб» створення незалежної держави, які, на думку автора, були ключовими подіями історії України у ХХ ст. Мета праці полягала у висвітленні вітчизняної історії з позицій україноцентризму та націоналізму. Незважаючи на напівпубліцистичний стиль «України у двадцятому столітті», ця монографія є своєрідним посібником для патріотичного виховання української молоді.

Таким чином, у ході дослідження наукової діяльності В. Мороза в галузі історії виділено три періоди: дисидентський (1958–1965 рр.), еміграційний (1979–1991 рр.) та сучасний (1991–2016 рр.). Якщо наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр. історик під час написання своєї кандидатської дисертації був змушений діяти в рамках офіційної радянської методології та теорії класової боротьби, то після його виїзду в еміграцію і протягом сучасного періоду він отримав змогу вільно висловлювати власні наукові ідеї та погляди щодо історії України. До сфери наукових зацікавлень В. Мороза входили, у першу чергу, процеси вітчизняного державотворення у ХХ ст., а також становище західноукраїнських земель у складі Польщі в міжвоєнний період, проблеми походження етноніма «Україна», історія шістдесятництва. Оригінальною є сформульована ним концепція «трьох спроб» утворення Української держави протягом ХХ ст.

ВИСНОВКИ

У ході комплексного дослідження життя і діяльності Валентина Мороза під час написання дисертаційного дослідження зроблено такі теоретичні узагальнення. Проблематика громадсько-політичної і наукової діяльності В. Мороза в історіографії ще не отримала всебічного і повноцінного висвітлення. Наявні праці істориків розкривають тільки окремі сторінки його біографії, переважно зміст та ідеї публіцистичних творів другої половини 1960-х рр., деякі епізоди дисидентської діяльності. Джерельна база дослідження є достатньо представницькою, включаючи неопубліковані архівні матеріали, твори В. Мороза, опубліковані документи, мемуари і спогади, матеріали періодичних видань. До наукового обігу запроваджено значну кількість документів державних архівів України і раніше закритих для науковців архівів СБУ.

Найвагомішими факторами, що вплинули на формування світогляду В. Мороза та його патріотичних поглядів, були виховання у національно свідомій сім'ї, боротьба ОУН і УПА за незалежність України, насильницька радянська Волині в другій половині 1940-х рр., репресії проти членів родини, початок десталінізації після XX з'їзду КПРС та зародження дисидентського руху в УРСР. Знайомство із працями Д. Донцова та контакти під час перебування у мордовських ВТК з довголітнім політв'язнем М. Сорокою зумовили прихильність В. Мороза до українського націоналізму.

Громадську діяльність у дисидентський період життя В. Мороза протягом 1964–1979 рр. поділено на чотири етапи, що відображено в підрозділах дисертації. Перший етап стосувався участі в діяльності луцького та івано-франківського неформальних гуртків дисидентського руху протягом 1964–1966 рр. Його зусилля спрямовувалися на поширення самвидавної літератури, популяризацію в середовищі інтелігенції ідей українського націоналізму, організацію бесід, присвячених проблемі захисту національних прав українського народу. Система поглядів В. Мороза передбачала активний спротив русифікаційній політиці влади, пропагування української мови та культури, а також відновлення незалежної

Української держави. Завдяки своїм знайомствам з М. і Б. Горинями, А. Горською, Н. Світличною дисидент зумів налагодити мережу зв'язків між луцьким та івано-франківським гуртками, а також львівськими і київськими дисидентами, прагнув до консолідації зусиль руху. Після арешту спочатку змушений був піти на співпрацю зі слідством, проте на луцькому судовому процесі відкрито виступив проти засилля російського шовінізму в Україні й отримав за це досить суворе покарання у вигляді 4 років позбавлення волі.

Період першого ув'язнення В. Мороза тривав протягом 1966–1969 рр., ознаменувався активізацією його антирадянської діяльності. Протягом перебування у мордовських колоніях, Владимирській тюрмі і київському слідчому ізоляторі КДБ він продовжив спротив тоталітарній системі. Разом з іншими політв'язнями ДУВТУ В. Мороз у 1966–1967 рр. поширював ідеї антирадянського спрямування, демонстративно порушував пенітенціарні обмеження та писав заяви протесту на адресу органів влади УРСР. Публіцистичне есе «Репортаж із заповідника імені Берії» стало найбільш вагомим його досягненням у цей період. Популярність цього нелегально переправленого з колоній антирадянського твору в дисидентському середовищі спричинилась до висунення В. Мороза у число найбільш помітних учасників українського дисидентського руху, а також до посилення репресій щодо нього. Спроба розправи шляхом відкриття проти нього за написання есе другого кримінального провадження (1968–1969 рр.) завершилася крахом.

Найбільшою активністю характеризувалася громадська діяльність В. Мороза в період міжув'язнення (1969–1970 рр.). Він зумів протягом короткого часу створити неформальний дисидентський гурток в Івано-Франківську, налагодити контакти з іншими дисидентами у Львові та Києві. Допомагав В. Чорноволу при створенні українського самвидавного часопису «Український вісник», закликав до посилення опору радянській системі, написав ряд публіцистичних творів (есе «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору»), які набули значного поширення в дисидентському середовищі, проте були сприйняті неоднозначно. Ув'язнення В. Мороза та другий судовий процес над ним в Івано-Франківську в 1970 р. були результатом спецоперації КДБ, проведеної за вказівкою керівництва УРСР.

Поведінка заарештованого під час слідства та суду була принциповою, результатом чого став «драконівський» вирок у вигляді 9 років позбавлення волі та 5 років заслання. У 1970–1971 рр. за активної участі чималої кількості учасників дисидентського руху тривала кампанія на захист В. Мороза, яка спричинила зростання його авторитету.

Період другого ув'язнення характеризувався загостренням протистояння між дисидентом і тоталітарним режимом. В'язень проводив тривалі голодування, повністю відмовився від співпраці зі слідством під час розслідування органами держбезпеки групової справи «Блок», заявив про своє небажання бути громадянином СРСР, намагався гуртувати інших дисидентів задля посилення антирадянської боротьби в місцях позбавлення волі. Відповіддю зі сторони режиму було створення для нього нестерпних умов ув'язнення, спроба замаху на його життя, використання психіатричних репресій, цілеспрямована кампанія щодо дискредитації серед інших учасників дисидентського руху. Конфлікт між політв'язнями в мордовських колоніях у 1976–1979 рр. за участю В. Мороза був організований КДБ і мав своїм результатом падіння авторитету політв'язня.

Посилення тиску на В. Мороза зі сторони системи спричинило створення в 1970-х рр. уявлення про нього як про лідера дисидентського руху в середовищі української еміграції та феномен міжнародних кампаній на його захист. Заходи щодо його оборони охопили США, Канаду, країни Західної Європи, Австралію, частково Латинську Америку, пройшли у своєму розвитку три періоди і досягли апогею в 1974–1976 рр. Основним результатом кампанії було винесення питання звільнення В. Мороза на рівень дипломатичних переговорів між США та СРСР. Реакцією Радянського Союзу стали численні заходи з метою його компрометації в очах основних політичних організацій української еміграції.

Еміграційний період життя і діяльності В. Мороза розпочався після його примусового вивезення до США в ході обміну п'яти дисидентів на двох радянських шпигунів і тривав протягом 1979–1991 рр. Цей період поділено на чотири етапи, які ілюструють зміну політичних уподобань і поступову втрату авторитету дисидента серед діаспорян: квітень–липень 1979 р. – діяльність щодо популяризації

українського питання на міжнародній арені; липень 1979 р. – березень 1980 р. – союз із ОУН(б); березень 1980 р. – літо 1981 р. – спроба створення власної організації праворадикального зразка; літо 1981 р. – літо 1991 р. – зменшення громадської активності. До причин зниження авторитету В. Мороза можна віднести продовження радянськими спецслужбами дискредитаційної кампанії щодо нього, боротьбу між основними партійними осередками діаспори за прихильність колишнього політв'язня, недостатність у нього політичного досвіду, небажання іти на компроміси. При цьому він брав досить активну участь у суспільному житті українських емігрантів у країнах Заходу, закликав до консолідації політичних зусиль діаспори, пропагував ідеї українського націоналізму, зумів передбачити розпад Радянського Союзу та загострення національного питання у Східній Європі.

У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. В. Мороз, перебуваючи в еміграції, підтримував українське національне відродження періоду «перебудови» шляхом створення радіопередачі, яка транслювалася на територію УРСР, надання фінансової допомоги українським організаціям і незалежній пресі, публічних виступів у ході своїх візитів на батьківщину. Повернення до України після проголошення її незалежності в 1991 р. ознаменувало собою початок нового періоду його громадсько-політичної діяльності. У 1990-х рр. він зблизився з українським праворадикальним рухом, впливав на формування ідеології СНПУ, пропагував ідеї націоналізму у власній публіцистиці. На початку XXI ст. його суспільна активність знизилася у зв'язку з похилим віком.

У ході аналізу наукової діяльності В. Мороза виокремлено три періоди: дисидентський (1958–1965 рр.), еміграційний (1979–1991 рр.) та сучасний (1991–2016 рр.). Під час першого основною сферою наукових зацікавлень були суспільні процеси в західноукраїнських землях під владою Польщі в 1930-х рр. У роки перебування в еміграції та в період незалежності України науковець отримав змогу вивчати і висвітлювати вітчизняну історію з позицій україноцентризму та зосереджував особливу увагу на аналізі процесів національного державотворення. Найбільшим здобутком В. Мороза на науковій ниві стала тритомна праця «Україна

у двадцятому столітті», яка базується на авторській концепції «трьох спроб» створення незалежної Української держави.

Визначаючи загальне місце В. Мороза в історії України другої половини ХХ ст., варто зауважити, що в загальній структурі українського дисидентства його діяльність була частиною національно-орієнтованого руху. Дисидент був представником радикального крила культурницької його течії, оскільки основними формами і методами його боротьби проти влади були створення неформальних гуртків, написання публіцистичних творів, поширення самвидавної літератури. При цьому він виступав за активізацію протистояння із радянським режимом, був прихильником ідеології українського націоналізму та відокремлення України від СРСР. Під час перебування в еміграції та після повернення до України В. Мороз брав активну участь у діяльності організацій праворадикального крила. Проте система його поглядів в умовах незалежної України фактично виявилася незатребуваною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Центральний державний архів громадських об'єднань України

1. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України
оп. 25, ч. I Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина) (1968–1979 рр.)
Спр. 398. Листи в ЦК КПРС, довідки відділів ЦК Компартії України, листи, інформації Київського обкому Компартії України, МЗС УРСР та інших організацій про антирадянську книгу Джона Коляски «Два роки в Радянській Україні», про книгу А. Амальрика «Чи буде існувати Радянський Союз у 1984 році?», про ворожі націоналістичні і антирадянські прояви (19.I.1970 р. – 2.II. 1971 р.), 69 арк.
2. Ф. 1
оп. 25, ч. I
Спр. 546. Листи в ЦК КПРС, довідки відділів ЦК Компартії України, листи обкомів партії, Міністерства закордонних справ УРСР та інших організацій про боротьбу з ідеологією міжнародного сіонізму, про емігрантські настрої деяких груп євреїв, про діяльність сіоністських організацій за кордоном, про ворожі націоналістичні та антирадянські прояви (про справу В. Мороза, про тенденціозну поведінку окремих осіб під час проведення фестивалю «Київська весна») (6.I.1971 р. – 30.XII.1971 р.), 119 арк.
3. Ф. 1
оп. 25, ч. I
Спр. 666. Інформації в ЦК КПРС про роботу, яка проводиться в республіці щодо патріотичного виховання трудящих; про арешт підданого Бельгії Ярослава Добоша, довідка товариства «Україна» про ідеологічні диверсії проти творчої інтелігенції Української РСР (27.IV.1972 р. – 8.VI.1972 р.), 33 арк.

4. Ф. 1

оп. 25, ч. I

Спр. 698. Інформації Івано-Франківського і Херсонського обкомів партії про боротьбу проти буржуазної ідеології і пережитків минулого у свідомості людей, інформації в ЦК КПРС, Київського обкома партії про збори націоналістично настроєних елементів біля пам'ятника Т. Г. Шевченку 22 травня 1972 року, доповідні записки Інституту історії Академії наук УРСР «Про окремі помилки в оцінці осіб, зв'язаних із діяльністю українського буржуазного націоналізму»; відділу інформації і зарубіжних зв'язків ЦК Компартії України, Постпредства Української РСР при ООН про антирадянську кампанію імперіалістичної пропаганди у зв'язку із арештом окремих осіб за антирадянську діяльність (31.I.1972 р. – 13.XII.1972 р.), 125 арк.

5. Ф. 1

оп. 25, ч. I

Спр. 742. Листи Міністерства закордонних справ УРСР, Постпредства Української РСР при ООН про проведення українськими буржуазно-націоналістичними організаціями у США так званого «Дня української незалежності», обзор української буржуазно-націоналістичної преси у США «Про деякі напрямки у антирадянській пропаганді українських буржуазно-націоналістичних організацій у зв'язку із 50-річчям утворення СРСР», «Про реакцію преси українських буржуазних націоналістів по справі Я. Добоша» і з інших питань (14.II.1972 р. – 31.VIII.1972 р.), 59 арк.

6. Ф. 1

оп. 25, ч. I

Спр. 877. Листи в ЦК КПРС, інформації обкомів партії в ЦК Компартії України про активізацію ворожої діяльності націоналістичних елементів у республіці і судові процеси над ними; статті для опублікування в газеті «Радянська Україна» про яркого націоналіста Антоненка-Давидовича (23.I.1973 р. – 30.I.1974 р.), 104 арк.

7. Ф. 1

оп. 25, ч. I

Спр. 1045. Інформації відділів ЦК Компартії України про вдосконалення обробки зарубіжних буржуазних видань та покращення їх використання ідеологічними закладами Української РСР для викриття антикомуністичної та антирадянської пропаганди (8.IV.1974 р. – 17.IX.1974 р.), 24 арк.

8. Ф. 1

оп. 25, ч. I

Спр. 1125. Інформації Посольства СРСР у Канаді, Міністерства закордонних справ Української РСР про роботу із українською еміграцією у 1974 році. Записка відділу інформації і зарубіжних зв'язків ЦК Компартії України про основні напрямки антирадянської пропаганди реакційних сил української еміграції на сучасному етапі (28.I.1974 р. – 27.XII.1974 р.), 94 арк.

9. Ф. 1

оп. 25, ч. I

Спр. 1281. Інформації Постпредства УРСР при ООН, Представництва СРСР при ЮНЕСКО, Міністерства закордонних справ УРСР про антирадянську діяльність українських націоналістів за кордоном; інформації Чернівецького обкому партії і Академії наук Української РСР про Румунію (9.I.1975 р. – 28.II.1975 р.), 252 арк.

10. Ф. 1

оп. 25, ч. II Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина) (1970–1988)

Спр. 1891. Листи у ЦК КПРС, інформації відділів ЦК Компартії України та інших організацій про антирадянську діяльність Плюща; матеріали Комісії при ЦК Компартії України із питань зовнішньополітичної пропаганди та ідеологічної боротьби та з інших питань (3.01.1979–24.12.1979), 206 арк.

11. Ф. 1

оп. 25, ч. II

Спр. 2058. Матеріали Комісії при ЦК Компартії України із питань зовнішньополітичної пропаганди і ідеологічної боротьби, довідки відділів ЦК та інших організацій із питань посилення наукової критики міжнародного сіонізму, із питань підготовки збірника документів, спрямованих на викриття діяльності сіоністських партій і з інших питань (17.01.1980–4.01.1981), 145 арк.

12. Ф. 1

оп. 25, ч. II

Спр. 2135. Інформації Міністерства закордонних справ УРСР, Посольства СРСР в Канаді, Постійного представництва УРСР при ООН про бесіди з різних питань із представниками різних організацій (17.01.1980–30.12.1981), 97 арк.

Центральний державний архів зарубіжної україніки

13. Ф. 35 Державний центр Української Народної Республіки в екзилі

оп. 1

Спр. 38. Бюлетені Українського Інформаційного Бюро (УІБ) (англ., нім., укр.). 4 червня 1967 – 2 грудня 1971 рр., 72 арк.

14. Ф. 36 Світовий конгрес вільних українців (СКВУ)

оп. 1

Спр. 41. Документи (листи, бюлетені, запрошення, матеріали комітету оборони Мороза В., тексти виступів, інтерв'ю, вирізки з газет, журналів та ін.) щодо діяльності Мороза В. 25 липня 1974 – червень 1984 рр., 198 арк.

15. Ф. 36

оп. 1

Спр. 48. Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення, листи, прес-релізи, доповідь, вир. з газет та ін.) з приводу підготовки та

проведення Белградської (1977 р.) та Мадридської (1980 р.) конференцій.
13 червня 1977 р. – вересень 1980 р., 130 арк.

16. Ф. 38 Світова координаційна рада ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (СКР ІСНО)

оп. 1

Спр. 16. Документи (листи, повідомлення, інформації та ін.) СКР ІСНО, інших громадських організацій та окремих осіб з питань правозахисного руху і, зокрема, підтримки Марченка В. М. та Руденка М. Д. Червень 1969–1970 рр., 2 січня – 30 липня 1984 р., 21 арк.

17. Ф. 44 Жуковський Аркадій Іларіонович (1922 р. н.), науковий та громадсько-політичний діяч

оп. 1

Спр. 45. «Смолоскип» – № 265, 266. Інформаційні бюлетні. 2 лютого 1977 р. – 2 арк.

Державний архів Волинської області

18. Ф. Р–571 Виконавчий комітет Холонівської сільської ради депутатів трудящих, с. Холонів Горохівського району Волинської області

оп. 1 (1944–1948)

Спр. 14. Протоколи засідань сільвиконкому (3 січня – 28 грудня 1946 р.), 25 арк.

19. Ф. Р–571

оп. 1

Спр. 15. Протоколи загальних зборів жителів с. Холонів (23 лютого – 28 липня 1947 р.), 11 арк.

20. Ф. Р–571

оп. 1

Спр. 16. Протоколи засідань сільвиконкому (19 квітня – 21 листопада 1947 г.), 17 арк.

21. Ф. Р–571

оп. 1

Спр. 34. Протоколи загальних зборів жителів с. Холонів (3 січня – 4 грудня 1948 р.), 10 арк.

Державний архів Івано-Франківської області

22. Ф. Р–1345 Івано-Франківський Державний педагогічний інститут

Оп. 1

Спр. 364. Протоколи засідань кафедри історії за 1964/65 навчальний рік (1 квітня 1964 – 1 січня 1965 р.), 79 арк.

23. Ф. Р–1345

Оп. 2

Спр. 43. План навчально-методичної і політико-виховної роботи заочного відділу на I і II півріччя і звіт про роботу за 1964/65 навчальний рік, 65 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

24. Ф. 6 Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Спр. 67298–фп. Кримінальна справа № 47 по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 12 томах. 13 січня – 26 липня 1972 р.

Т. 2, 339 арк.

25. Ф. 6

Спр. 67643–фп. Кримінальна справа № 50 по обвинуваченню Сверстюка Євгена Олександровича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 15 томах. 15 січня 1972 – 27 лютого 1973 рр.

Т. 1, 375 арк.

26. Ф. 6

Спр. 67643–фп

Т. 2, 310 арк.

27. Ф. 6

Спр. 67643–фп

Т. 6, 288 арк.

28. Ф. 6

Спр. 67643–фп

Т. 7, 286 арк.

29. Ф. 6

Спр. 67643–фп

Т. 12, 29 арк.

30. Ф. 6

Спр. 68805–фп. Кримінальна справа № 45 по обвинуваченню Світличного Івана Олексійовича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 33 томах. 13 січня 1972 – 27 лютого 1973 рр.

Т. 1, 407 арк.

31. Ф. 6

Спр. 68805–фп

Т. 2, 321 арк.

32. Ф. 6

Спр. 68805–фп

Т. 3, 389 арк.

33. Ф. 6

Спр. 68805–фп

Т. 15, 298 арк.

34. Ф. 6

Спр. 69260–фп. Кримінальна справа № 55 по обвинуваченню Дзюби Івана Михайловича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР у 18 томах. 12 квітня 1972 – 18 січня 1973 рр.

Т. 1, 308 арк.

35. Ф. 6

Спр. 69260–фп

Т. 2, 471 арк.

36. Ф. 6

Спр. 69260–фп

Т. 3, 306 арк.

37. Ф. 6

Спр. 69260–фп

Т. 5, 344 арк.

38. Ф. 6

Спр. 69260–фп

Т. 6, 318 арк.

39. Ф. 6

Спр. 69260–фп

Т. 7, 302 арк.

40. Ф. 6

Спр. 72644–фп. Кримінальна справа № 196 по обвинуваченню Чорновола Вячеслава Максимовича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 14 томах. 13 січня 1972 – 28 лютого 1973 рр.

Т. 2, 301 арк.

41. Ф. 6

Спр. 72644–фп

Т. 4, 309 арк.

42. Ф. 6

Спр. 72644–фп

Т. 5, 325 арк.

43. Ф. 6

Спр. 75128–фп. Кримінальна справа № 44 по обвинуваченню Мороза Валентина Яковича та Іващенко Дмитра Полікарповича по ч. 1 ст. 62 та ст. 64 КК УРСР в 8 томах

Т. 1, 304 арк.

44. Ф. 6

Спр. 75128–фп

Т. 2, 297 арк.

45. Ф. 6

Спр. 75128–фп

Т. 3, 301 арк.

46. Ф. 6

Спр. 75128–фп

Т. 4, 270 арк.

47. Ф. 6

Спр. 75128–фп

Т. 5, 141 арк.

48. Ф. 6

Спр. 75128–фп

Т. 6, 70 арк.

49. Ф. 6

Спр. 75128–фп

Т. 7, 229 арк.

50. Ф. 6

Спр. 75128–фп

Т. 8, 476 арк.

51. Ф. 6

Спр. 75518–фп. Кримінальна справа № 205 по обвинуваченню Гея Івана Андрійовича у здійсненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 62 КК УРСР в 4 томах. 12 січня – 14 липня 1972 р.

Т. 1, 281 арк.

52. Ф. 6

Спр. 75518–фп

Т. 2, 298 арк.

53. Ф. 6

Спр. 75518–фп

Т. 3, 286 арк.

54. Ф. 16 Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР

оп. 3 (1968)

Спр. 0945. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп; протести представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі іноземних студентів; розшук авторів та розповсюджувачів анонімних листів і листівок; розслідування злочинів, скоєних у період нацистської окупації України; посилення роботи з забезпечення збереження державної таємниці і режиму секретності; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя тощо, 21.09.1965 – 31.12.1965, 348 арк.

55. Ф. 16

оп. 3 (1968) 5

Спр. 0946. Документи (повідомлення) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів, скоєних окупаційною владою на території України у роки Другої світової війни тощо (а/с «Блок»), 04.01.1966–09.04.1966, 476 арк.

56. Ф. 16

оп. 3 (1968) 7

Спр. 0948. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; оперативний супровід Міжнародного конгресу з питань птахівництва;

діяльність закордонних антирадянських організацій (ЗП УГВР, ЗЧ ОУН); ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів, скоєних окупаційною владою на території України у роки Другої світової війни тощо (а/с «Блок»), 22.06.1966–22.09.1966, 408 арк.

57. Ф. 16

оп. 3 (1968) 8

Спр. 0949. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; оперативний супровід 5 з'їзду СПУ; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів, скоєних окупаційною владою на території України у роки Другої світової війни тощо (а/с «Блок»), 23.09.1966–01.11.1966, 385 арк.

58. Ф. 16

оп. 3 (1968) 9

Спр. 0950. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; оперативний супровід 5 з'їзду СПУ; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів, скоєних окупаційною владою на території України у роки Другої світової війни; роботу пунктів «ПК» тощо (а/с «Блок»), 01.11.1966–31.12.1966, 334 арк.

59. Ф. 16

оп. 5а (1969) 1

Спр. 0951. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи органів держбезпеки за 1966 рік; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; оперативний супровід 5 з'їзду СПУ; протестні акції представників творчої інтелігенції; викриття друкарень «самвидаву»; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя (події в КНР); роботу пунктів «ПК» тощо (а/с «Блок»), 04.01.1967–23.03.1967, 348 арк.

60. Ф. 16

оп. 1 (1971) 2

Спр. 0961. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів іноземних розвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції («Собор»); ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя («Празька весна»); роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій тощо (а/с «Блок»), 06.02.1968–29.03.1968, 341 арк.

61. Ф. 16

оп. 3 (1974) 5

Спр. 0982. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи органів держбезпеки за 1966 рік; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на

місцях та надзвичайні події; розшук агентів іноземних розвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; діяльність українських емігрантських організацій (СУБ); роботу пунктів «ПК»; нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами; профілактичні заходи із в'язнями «Дубравлагу» тощо (а/с «Блок»), 20.05.1970–15.07.1970, 364 арк.

62. Ф. 16

оп. 3 (1974) 6

Спр. 0983. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів іноземних розвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій (ТОУК); нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами тощо (а/с «Блок»), 16.07.1970–31.08.1970, 330 арк.

63. Ф. 16

оп. 3 (1974)

Спр. 0984. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів іноземних розвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських

автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій; нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами тощо (а/с «Блок»), 28.08.1970–25.09.1970, 286 арк.

64. Ф. 16

оп. 3 (1974) 7

Спр. 0985. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; оперативне забезпечення виставок; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій (ОУН); нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами тощо (а/с «Блок», «Заграва»), 25.09.1970–06.11.1970, 342 арк.

65. Ф. 16

оп. 5 (1974) 1

Спр. 0986. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій (ТОУК); нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами тощо (а/с «Блок»), 06.11.1970–10.12.1970, 351 арк.

66. Ф. 16

оп. 5 (1974) 3

Спр. 0988. Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 8 лютого 1971 р. – 22 лютого 1971 р., 306 арк.

67. Ф. 16

оп. 5 (1974) 4

Спр. 0989. Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 23 лютого 1971 р. – 23 березня 1971 р., 284 арк.

68. Ф. 16.

оп. 5 (1974) 5

Спр. 0990. Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 1 квітня 1971 р. – 24 травня 1971 р., 354 арк.

69. Ф. 16

оп. 5 (1974) 6

Спр. 0991. Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій, повернених із ЦК КПУ, 14 травня 1971 р. – 14 червня 1971 р., 376 арк.

70. Ф. 16

оп. 5 (1974) 9

Спр. 0994. Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 6 серпня 1971 р. – 2 вересня 1971 р., 355 арк.

71. Ф. 16

оп. 3 (1975) 1

Спр. 1003. Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 3 січня 1972 р. – 9 березня 1972 р., 369 арк.

72. Ф. 16

оп. 3 (1975) 2

Спр. 1004. Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 14 березня 1972 р. – 14 березня 1974 р., 353 арк.

73. Ф. 16

оп. 3 (1975) 3

Спр. 1005. Справа із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 27 березня 1972 р. – 30 квітня 1972 р., 333 арк.

74. Ф. 16

оп. 3 (1975) 4

Спр. 1006. Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 10 березня 1972 р. – 3 квітня 1972 р., 379 арк.

75. Ф. 16

оп. 3 (1975) 4

Спр. 1007. Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 30 квітня 1972 р. – 11 травня 1972 р., 335 арк.

76. Ф. 16

оп. 3 (1975) 7

Спр. 1010. Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 7 червня 1972 р. – 8 липня 1972 р., 353 арк.

77. Ф. 16

оп. 3 (1975) 9

Спр. 1012. Справа із доповідними записками, спецповідомленнями та інформповідомленнями в ЦК КПУ, РМ УРСР і КДБ СРСР, 22 квітня 1972 р. – 10 травня 1972 р., 342 арк.

78. Ф. 16

оп. 3 (1975) 10

Спр. 1013. Справа із доповідними записками, повідомленнями та інформповідомленнями (повернені із ЦК КПУ), 28 вересня 1972 р. – 5 жовтня 1972 р., 366 арк.

79. Ф. 16

оп. 3 (1975) 11

Спр. 1014. Справа із доповідними записками, повідомленнями та інформповідомленнями (повернені із ЦК КПУ), 20 жовтня 1972 р. – 20 листопада 1972 р., 306 арк.

80. Ф. 16

оп. 3 (1975) 12

Спр. 1015. Справа із доповідними записками, повідомленнями та інформповідомленнями (повернені із ЦК КПУ), 9 листопада 1972 р. – 9 листопада 1972 р., 348 арк.

81. Ф. 16

оп. 3 (1975) 13

Спр. 1016. Справа із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 16 листопада 1972 р. – 22 листопада 1972 р., 311 арк.

82. Ф. 16

оп 3 (1976) 1

Спр. 1018. Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 27 листопада 1972 р. – 18 січня 1973 р., 245 арк.

83. Ф. 16

оп. 3 (1976) 3

Спр. 1020. Справа із оригіналами доповідних записок та інформацій, спецповідомлень (повернені із ЦК КПУ), 25 листопада 1972 р. – 11 травня 1973 р., 390 арк.

84. Ф. 16

оп. 3 (1976) 10

Спр. 1021. Справа із оригіналами доповідних записок, інформповідомлень та повідомлень із ЦК КПУ (повернені), 26 грудня 1973 р. – 26 грудня 1973 р., 375 арк.

85. Ф. 16

оп. 4 (1977) 4

Спр. 1032. Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформповідомлень (повернені із ЦК КП України), 19 лютого 1974 р. – 11 квітня 1974 р., 340 арк.

86. Ф. 16

оп. 4 (1977) 7

Спр. 1035. Із оригіналами доповідних записок, інформповідомлень і спецповідомлень в ЦК КП України (повернені), 15 липня 1974 р. – 26 липня 1974 р., 400 арк.

87. Ф. 16

оп. 4 (1977) 8

Спр. 1036. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 11 жовтня 1974 р. – 18 жовтня 1974 р., 402 арк.

88. Ф. 16

оп. 4 (1977) 9

Спр. 1037. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 4 грудня 1974 р. – 8 грудня 1974 р., 329 арк.

89. Ф. 16

оп. 4 (1977) 11

Спр. 1038. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 11 листопада 1974 р. – 26 грудня 1974 р., 428 арк.

90. Ф. 16

оп. 7 (1985) 5

Спр. 1041. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 19 березня 1975 р. – 28 квітня 1975 р., 273 арк.

91. Ф. 16

оп. 7 (1985) 6

Спр. 1042. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 13 серпня 1975 р. – 8 вересня 1975 р., 364 арк.

92. Ф. 16

оп. 7 (1985) 9

Спр. 1043. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 10 липня 1975 р. – 30 липня 1975 р., 377 арк.

93. Ф. 16

оп. 7 (1985) 10

Спр. 1044. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 12 серпня 1975 р. – 10 жовтня 1975 р., 388 арк.

94. Ф. 16

оп. 7 (1985) 7

Спр. 1045. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 10 вересня 1975 р. – 4 листопада 1975 р., 372 арк.

95. Ф. 16

оп. 7 (1985) 8

Спр. 1046. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 25 листопада 1975 р. – 3 грудня 1975 р., 390 арк.

96. Ф. 16

оп. 7 (1985) 15

Спр. 1050. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 28 квітня 1976 р. – 18 травня 1976 р., 315 арк.

97.Ф. 16

оп. 7 (1985) 17

Спр. 1052. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 14 червня 1976 р. – 23 червня 1976 р., 147 арк.

98.Ф. 16

оп. 7 (1985) 18

Спр. 1053. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 6 липня 1976 р. – 4 серпня 1976 р., 356 арк.

99.Ф. 16

оп. 7 (1985) 19

Спр. 1054. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 9 серпня 1976 р. – 27 вересня 1976 р., 326 арк.

100. Ф. 16

оп. 7 (1985) 23

Спр. 1058. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 15 лютого 1977 р. – 8 квітня 1977 р., 411 арк.

101. Ф. 16

оп. 7 (1985) 24

Спр. 1059. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 12 травня 1977 р. – 13 червня 1977 р., 374 арк.

102. Ф. 16

оп. 7 (1985) 25

Спр. 1060. Оригінали доповідних записок, спеціальних повідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 15 липня 1977 р. – 20 липня 1977 р., 335 арк.

103. Ф. 16

оп. 7 (1985) 27

Спр. 1062. Оригінали документів доповідних записок, спеціальних повідомлень, повернених із ЦК Компартії України, 3 серпня 1977 р. – 14 вересня 1977 р., 299 арк.

104. Ф. 16

оп. 7 (1985) 30

Спр. 1065. Оригінали документів доповідних записок, спеціальних повідомлень, повернених із ЦК Компартії України, 22 листопада 1977 р. – 30 грудня 1977 р., 246 арк.

105. Ф. 16

оп. 7 (1985) 31

Спр. 1066. Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 2 січня 1978 р. – 2 березня 1978 р., 247 арк.

106. Ф. 16

оп. 7 (1985) 45

Спр. 1074. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК КП України, 17 травня 1979 р. – 24 травня 1979 р., 362 арк.

107. Ф. 16

оп. 7 (1985) 46

Спр. 1075. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК КП України, 20 червня 1979 р. – 9 серпня 1979 р., 292 арк.

108. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 47

Спр. 1076. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК КП України, 9 серпня 1979 р. – 13 вересня 1979 р., 365 арк.

109. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 48

Спр. 1077. Із оригіналами доповідних записок та інших документів, повернених із ЦК КП України, 10 жовтня 1977 р. – 10 листопада 1977 р., 344 арк.

110. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 49

Спр. 1078. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та ін. документів, повернених із ЦК Компартії України, 12 грудня 1979 р. – 30 грудня 1979 р., 458 арк.

111. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 51

Спр. 1079. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК КП України, 25 лютого 1980 р. – 24 квітня 1980 р., 384 арк.

112. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 52

Спр. 1080. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 13 червня 1980 р. – 30 червня 1980 р., 380 арк.

113. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 53

Спр. 1081. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 7 липня 1980 р. – 20 серпня 1980 р., 381 арк.

114. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 54

Спр. 1082. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 20 серпня 1980 р. – 11 листопада 1980 р., 372 арк.

115. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 55

Спр. 1083. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 25 листопада 1980 р. – 1 січня 1981 р., 380 арк.

116. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 58

Спр. 1085. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 30 січня 1981 р. – 26 лютого 1981 р., 312 арк.

117. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 59

Спр. 1086. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 18 березня 1981 р. – 7 травня 1981 р., 291 арк.

118. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 60

Спр. 1087. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 6 травня 1981 р. – 17 червня 1981 р., 290 арк.

119. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 62

Спр. 1089. Оригінали доповідних записок, спеціальних повідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 28 серпня 1981 р. – 10 вересня 1981 р., 288 арк.

120. Ф. 16

Оп. 7 (1985) 71

Спр. 1098. Оригінали доповідних записок, інформаційних і спеціальних повідомлень та інших матеріалів КДБ УРСР, повернених із ЦК Компартії України, 11 жовтня 1982 р. – 31 грудня 1982 р., 369 арк.

**Архів управління Служби безпеки України
в Івано-Франківській області**

121. Спр. 10956 П Кримінальна справа № 14 по обвинуваченню Мороза Валентина Яковича за ч. 2 ст. 62 УК УРСР в 5 томах
Т. 1, 350 арк.
122. Спр. 10956 П
Т. 2, 358 арк.
123. Спр. 10956 П
Т. 3, 420 арк.
124. Спр. 10956 П Кримінальна справа № 75 по обвинуваченню Мороза Валентина Яковича в скоєнні злочину передбаченого статтею 62 частина II КК УРСР в 5 томах
Т. 4, 398 арк.
125. Спр. 10956 П
Т. 5, 422 арк.

**Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву
при видавництві «Смолоскип»**

***Од. обл. ДП-47: М Шістдесятники – дисиденти – політв'язні.
Мороз В.***

126. Демонстрації в обороні Валентина Мороза та всіх українських політичних в'язнів / Конференція Центральних Молодечих і Студентських Організацій при УККА. – Нью-Йорк, 1971. – 1 арк.
127. Зінкевич О. Вельмишановний Валентин Мороз / Українська Інформаційна Служба Смолоскип. – 1979. – 7 травня. – 2 арк.

128. Мороз В. Вияснення. – Вашингтон, 1979. – 31 липня. – 2 арк.
129. Підгайний О. Валентин Мороз та відзначення 50-річчя Організації Українських Націоналістів. – Торонто, 1979. – 35 арк.
130. Fellow Americans! Friends of Freedom!! Help save!!! – 1974. – 1 р.
Од. обл. ДП-48: М Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Мороз В.
131. Валентина Мороза визнали психічно здоровим, його перевезуть до мордовського табору / Прес-реліз Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради. – 1976. – 21 червня. – 1 арк.
132. Комітет Оборони Валентина Мороза у Філадельфії. Календар проведеної праці від березня 1978 року до березня 1979 року. – Філадельфія, 1979. – 5 арк.
133. Мороз В. До Української громади. – 1979. – 8 арк.
134. Слава Україні! – 1980. – 14 червня. – 6 арк.
Од. обл. ДП-49: М Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Мороз В.
135. Валентин Мороз на волі! – 1979 р. – 1 арк.
136. Заходи в справі звільнення Валентина Мороза та інших політв'язнів розпочалися минулого літа. – 1979. – 1 арк.
137. Зінкевич Р. Навколо В. Мороза: чому не сказано все? – 1979. – 3 арк.
138. Раїса Мороз із сином Валентином у Нью-Йорку. – 1979. – 2 арк.
139. Valentyn Moroz, historian, Pedagogical Institute Ivano-Frankivsk, Ukrainian SSR. – 1971. – 6 р.
Од. обл. ДП-50: М Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Мороз В.
140. Молодь почала голодівку у Вашингтоні; домагається звільнення Валентина Мороза / Прес-реліз Комітету оборони Валентина Мороза. – 1974. – 1 серпня. – 4 арк.

141. Перші річні збори Комітету оборони Валентина Мороза в Торонті / Прес-реліз Комітету оборони Валентина Мороза. – 1975. – 12 березня. – 4 арк.
142. Похід і маніфестація в обороні Валентина Мороза / Прес-реліз Комітету оборони Валентина Мороза. – 1975. – 10 липня. – 2 арк.
143. Чергові успіхи акції оборони В. Мороза / Комунікат СКВУ. – 1974. – 31 липня. – 3 арк.
144. Five city youths fasting for man jailed in Soviet. – 1974. – 1 р.
*Од. обл. ДП-51: М Шістдесятники – дисиденти – політв'язні.
Мороз В.*
145. Врятовано життя – на черзі воля! / Прес-реліз Комітету оборони Валентина Мороза. – 1974. – 13 грудня. – 2 арк.
146. Голодівка студентів у Вашингтоні триває; збільшується коло захисників Мороза в Конгресі / Прес-реліз Комітету оборони Валентина Мороза. – 1974. – 11 серпня. – 3 арк.
147. Демонстрація в обороні політв'язнів в Оттаві / Прес-реліз Комітету оборони Валентина Мороза. – 1975. – 10 листопада. – 2 арк.
148. Мороз – притулок (переклад у цілості вступу й розмови з Раїсою Мороз). – 1976. – 5 арк.
*Од. обл. ДП-52: М Шістдесятники – дисиденти – політв'язні.
Мороз В., Мороз Р.*
149. Українці! [Машинопис. Оригінал] / Звернення Крайової Управи у США Товариства української студіюючої молоді ім. Миколи Міхновського. – Грудень 1970 р. – 1 арк.
150. Футала Б. В обороні Валентина Мороза / Звернення Крайової Управи у США Товариства української студіюючої молоді ім. Миколи Міхновського. – Січень 1971 р. – 1 арк.
151. Віче в обороні Валентина Мороза / Звернення Комітету для Оборони Радянських Політичних В'язнів. – Нью-Йорк, 1974. – 13 червня. – 1 арк.
152. Декларація ініціативної групи Лицарів Св'ятослава. – 1980. – 7 арк.

153. Деклярація (оголошена 24 серпня 1974 у Вашингтоні на закінчення голодівки солідарності з Валентином Морозом) / Прес-реліз Комітету Оборони Валентина Мороза. – Вашингтон, 1974. – 24 серпня. – 3 арк.
154. Міжнародна Амнестія закликає Брежнєва звільнити Валентина Мороза / Прес-реліз Комітету Оборони Валентина Мороза. – Вашингтон, 1974. – 24 жовтня. – 2 арк.
155. Лист мера Клівленда Ральфа Перка до радянського посла у США Анатолія Добриніна. – Клівленд, 1974. – 2 серпня. – 1 арк.
156. Defence Actions by the Ukrainian Council on Human Rights, Dept. of United Ukrainian Organizations. – Cleveland, 1979. – 2 p.
157. Taft urges President to join in show of concern over jailed soviet historian / Taft of Ohio News Release. – Washington, 1974. – August 22. – 1 p.
158. Violation of human rights in the Soviet Union continues. – 1974. – 7 p.

Волинський краєзнавчий музей

159. КДФ–16270–16275–16275. Політв'язні: Р. і В. Мороз, Л. Ковальчук, А. Панас, Кость Шишко, С. Стецько.
160. КДФ–16287. В. Мороз і С. Стецько на розмові з Ф. Й. Штравсом, прем'єр-міністром Баварії.
161. КДФ–16288. Українсько-афганська демонстрація в Нью-Йорку (початок 1980 р.).

Архів Організації українських націоналістів в Українській інформаційній службі (Лондон)

162. Ф. 31 Фонодокументи
оп. 1
Од. зб. 4, од. оп. 1. Прес-конференція Валентина Мороза в Гарварді.

Опубліковані твори і виступи Валентина Мороза

163. Бумеранг. Твори Валентина Мороза / передм. Ю. Стефаніка. – Балтимор; Париж; Торонто : Смолоскип, 1998. – 303 с.
164. Крапка над І. Відкритий лист до Української Гельсінської Групи з приводу так званого «Закордонного Представництва» Петра Григоренка. – Клівленд : Анабазис, 1980. – 33 с.
165. Мороз В. Антикомунізм та національно-визвольні рухи (Виступ на Конгресі Світової Антикомуністичної Ліги в Женеві 27-го липня 1980 р.) / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 20–21.
166. Мороз В. Без філософії – дві практичні справи / В. Мороз // Анабазис. – 1989. – Ч. 3. – С. 3–5.
167. Мороз В. Більше плямистих хлопців... / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 3.
168. Мороз В. Волинь – 1943 / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2013. – Ч. 1. – С. 39–40.
169. Мороз В. Голод 33 року й українізація // Сучасність. – 1983. – № 10. – С. 3–16.
170. Мороз В. Голод 33-го року – міфи і факти / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 10–15.
171. Мороз В. Дезертири (Про церковні справи в Англії) / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 30–31.
172. Мороз В. Дивізія «Галичина» та Українська Повстанська Армія / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2012. – Ч. 4. – С. 97–103.
173. Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – 286 с.
174. Мороз В. Задушити в обіймах / В. Мороз // Сучасність. – 1985. – № 6. – С. 80–83.
175. Мороз В. Збільшувати націоналістичний потенціал України / В. Мороз // Правий напрям / ред. А. Радомський. – Львів : Ліга-прес, 1998. – С. 35–37.

176. Мороз В. Зелене дерево Антонича / В. Мороз // Сучасність. – 1981. – № 2. – С. 28–32.
177. Мороз В. Зміни в Москві і українська справа / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 1. – С. 7–10.
178. Мороз В. Їдемо в Україну? – Так, але не для туризму / В. Мороз // Анабазис. – 1991. – Ч. 1. – С. 18–19.
179. Мороз В. Їхала Хима з Ярусалима або Сон рябої кобили / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 3. – С. 6–10.
180. Мороз В. «Карпатська симфонія» / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2012. – Ч. 1. – С. 69–78.
181. Мороз В. КГБ – з власного досвіду / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 5–10.
182. Мороз В. Кілька думок про радіо «Свобода» / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 3. – С. 9–13.
183. Мороз В. Коли загоряться джунгли? Нові вітри над СКВУ / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 4. – С. 6–7.
184. Мороз В. Коли почалась Друга світова війна? / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2012. – Ч. 2. – С. 72–76.
185. Мороз В. Концепція світового українця / В. Мороз // Орієнтири. – 2001. – № 5. – С. 5, 8.
186. Мороз В. Концепція світового українця. Проблема україноцентризму / В. Мороза // Анабазис. – 1984. – Ч. 3. – С. 5–8.
187. Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто : Anabasis Magazine, 1982. – 127 с.
188. Мороз В. Лемківська трагедія 1947 року і проблема русинства / В. Мороз // Анабазис. – 1987. – Ч. 3–4. – С. 4–11.
189. Мороз В. Луцький процес 1934 р. / В. Мороз // Тези доповідей науково-теоретичної конференції кафедр інституту, присвяченої возз'єднанню західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі 27–

- 28 грудня 1964 р. / Івано-Франківський державний педагогічний інститут.
– Івано-Франківськ, 1964. – С. 16–19.
190. Мороз В. Мадрид: поважно і з гумором / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 5–8.
191. Мороз В. Мій рік у Гарварді / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 41.
192. Мороз В. Молодь і процес сучасного українського державотворення / В. Мороз. – Львів : Астрон, 2002. – 19 с.
193. Мороз В. На вогник через ніч... / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 4. – С. 7–10.
194. Мороз В. Найновіші тенденції в Україні / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 2. – С. 5–8.
195. Мороз В. Націоналізм ХХІ століття / В. Мороз. – Львів : Сурма, 1997. – 23 с.
196. Мороз В. Націоналізм ХХІ століття / В. Мороз. – Львів : Фонд Дмитра Донцова, 2004. – 18 с.
197. Мороз В. «Націоналізм для дурнів»? Щирий лист і щира відповідь / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 33–34.
198. Мороз В. Нова власовщина, або Мудрість на експорт / В. Мороз // Анабазис. – 1989. – Ч. 2. – С. 3–6.
199. Мороз В. Нові шанси на Сході? / В. Мороз // Анабазис. – 1986. – Ч. 3. – С. 5–14.
200. Мороз В. Перші виступи в Україні – після 20-літньої перерви! / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 2. – С. 8–9.
201. Мороз В. Події напередодні та після вибуху Другої світової війни та розкол ОУН / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2012. – Ч. 3. – С. 69–76.
202. Мороз В. Поезія і життя Василя Стуса / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 4. – С. 6–8.
203. Мороз В. Поезія і життя Ліни Костенко / В. Мороз // Анабазис. – 1984. – Ч. 1. – С. 5–12.

204. Мороз В. Політичні партії у Західній Україні у 1919–1929 роках / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2009. – Ч. 2. – С. 72–74.
205. Мороз В. Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 4. – С. 6–10.
206. Мороз В. Про Пана і про Хама / В. Мороз // Анабазис. – 1989. – Ч. 1. – С. 3–7.
207. Мороз В. Промова на лемківській маніфестації 16-го жовтня 1982 року в Торонті / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 4. – С. 18.
208. Мороз В. Процеси ОУН у Львові та Варшаві / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2011. – Ч. 4. – С. 71–77.
209. Мороз В. Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні / В. Мороз. – Львів : Астрон, 2002. – 23 с.
210. Мороз В. Свобода на «Радіо Свобода» / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 1. – С. 5–7.
211. Мороз В. Серед снігів. Есей / В. Мороз. – Сідней : Комітет оборони і допомоги українським політичним в'язням, 1971. – 31 с.
212. Мороз В. Симоненко – людина й легенда / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 2. – С. 5–8.
213. Мороз В. Смерть генерала / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 25–27.
214. Мороз В. Солідарність українських і польських трудящих в боротьбі з фашизмом в Іспанії (1936–1939 рр.) / В. Мороз // Тези доповідей звітної науково-теоретичної конференції кафедр інституту 26–27 червня 1965 р. / Івано-Франківський державний педагогічний інститут. – Івано-Франківськ, 1965. – С. 19–21.
215. Мороз В. Сталінська конституція та створення «нового класу – совбуржуазії» / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2011. – Ч. 1. – С. 50–54.
216. Мороз В. Створення Організації Українських Націоналістів / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2010. – Ч. 1. – С. 51–55.

217. Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – 202 с.
218. Мороз В. У пошуках пана. Медитації на тему Ортеги-і-Гассета / В. Мороз // Сучасність. – 1984. – № 5. – С. 46–60.
219. Мороз В. У пошуках українського Піночета / В. Мороз. – Львів : Сурма, 1999. – 24 с.
220. Мороз В. Україна в двадцятому столітті / В. Мороз. – Тернопіль : Видавничий відділ управління по пресі, 1992. – 127 с.
221. Мороз В. Україна і 80-ті роки: наші перспективи / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 7–13.
222. Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліга-Прес, 2012. – 260 с.
223. Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга третя. 1953–2000 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліга-Прес, 2016. – 188 с.
224. Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – 496 с.
225. Мороз В. Українізація / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2008. – Ч. 4. – С. 97–101.
226. Мороз В. Український Військовий З'їзд / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 3. – С. 3–7.
227. Мороз В. Українсько-жидівські стосунки – спроба аналізу / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 4. – С. 7–12.
228. Мороз В. Участь західноукраїнських селян у страйковому русі 1936–1937 рр. в Польщі / В. Мороз // Тези доповідей науково-теоретичної конференції кафедр інституту, присвяченої возз'єднанню західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі 27–28 грудня 1964 р. / Івано-Франківський державний педагогічний інститут. – Івано-Франківськ, 1964. – С. 19–20.
229. Мороз В. Чи була в нас держава? / В. Мороз // Анабазис. – 1984. – Ч. 2. – С. 5–10.

230. Мороз В. Чи існує ОУН? (Між двома «Шляхами»...) / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 2. – С. 22–23.
231. Мороз В. Чи ми нормальні? / В. Мороз // Анабазис. – 1988. – Ч. 1. – С. 5–9.
232. Мороз В. Чого кому бракує / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 16–17.
233. Мороз В. Чорновіл – портрет покоління (Виступ в Ошаві 31 травня 1981 року) / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 5–8.
234. Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1986. – № 1. – С. 57–63.
235. Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1986. – № 2. – С. 31–37.
236. Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1986. – № 3. – С. 24–30.
237. Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1987. – № 1. – С. 20–26.
238. Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1987. – № 2. – С. 27–33.
239. Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1988. – № 3. – С. 28–34.
240. Мороз В. Шестидесятники – чому і звідки? / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 5–9.
241. Мороз В. Ще дві практичні справи – і знову без філософії / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 2. – С. 3–7.
242. Мороз В. Що таке історик на 12,5 % / В. Мороз // Соціал-націоналіст. – 1994. – № 8. – С. 2.
243. Мороз В. «Adieu, Meine Herren» / В. Мороз // Анабазис. – 1991. – Ч. 2. – С. 3–11.
244. Moroz V. How to catch the moon / V. Moroz // Анабазис. – 1986. – Ч. 3. – С. 17–32.

245. Moroz V. Victims of naivety / V. Moroz // Анабазис. – 1985. – Ч. 4. – С. 14–15.

Опубліковані документи

246. Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів і статей 1967–1970 рр. – Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1981. – 518 с.
247. Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів і статей 1971–1975 рр. – Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1982. – 443 с.
248. Вивід прав України / упор. Б. Кравців. – Мюнхен : Пролог, 1964. – 250 с.
249. Документы Московской Хельсинкской группы / Моск. Хельсинк. группа; о-во «Мемориал»; сост. Д. И. Зубарев, Г. В. Кузовкин. – М. : Моск. Хельсинк. группа, 2006. – 592 с.
250. Донцов Д. Вибрані твори : у 10 т. – Т. 2 : Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.) / упоряд., передм., комент. О. Баган. – Дрогобич : ВФ Відродження, 2012. – 364 с.
251. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Львів : Нове життя, 1926. – 270 с.
252. Донцов Д. Поетка українського Рісорджіменту (Леся Українка) / Д. Донцов. – Львів : Вид-во Донцових, 1922. – 35 с.
253. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія : у 2 т. / Ю. Липа. – К. : МАУП, 2007. – Т. 1 : Призначення України. – 336 с.
254. Політичні протести й інакюдумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. – К. : Смолоскип, 2013. – 736 с.
255. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ Волинська обласна друкарня, 2010. – 976 с.
256. Сціборський М. Націократія / М. Сціборський. – Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2007. – 112 с.
257. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 1 : Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є. Ю. Захаров. – Харків : Фоліо, 2001. – 208 с.

258. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2 : Документи і матеріали. 9 листопада 1976 р. – 2 липня 1977 р. / Харківська правозахисна група; упорядник Є. Ю. Захаров. – Харків : Фоліо, 2001. – 196 с.
259. Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців / упоряд. Ю. Д. Зайцев. – Львів : Афіша, 2004. – 572 с.

Мемуари і спогади

260. Благословенні душі, що вміють випромінювати... (Зеновій Красівський і Олена Антонів) / авт. ідеї Євген Сверстюк; упоряд. Любов Маринович, Юрій Зайцев. – Львів : Свічадо, 2015. – 960 с.
261. Гель І. Грані культури / І. Гель. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1993. – 216 с.
262. Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали / упоряд. та передм. О. Обертаса. – К. : Смолоскип, 2008. – 832 с.
263. Глушаниця П. Третя світова війна Павла Глушаниці / П. Глушаниця. – Торонто : Анабазис, 1986. – 177 с.
264. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К. : Пульсари, 2008. – 648 с.
265. Горинь М. Вибране / М. Горинь. – [Б. м.] : [б. в.], [2006?]. – 459 с.
266. Горинь М. Листи з-за ґрат / М. Горинь. – Харків : Права людини, 2005. – 288 с.
267. Гук В. Шлях до волі / В. Гук. – Івано-Франківськ : ВГЦ «Просвіта», 2012. – 628 с.
268. «Доброокий». Спогади про Івана Світличного / ред. рада : В. Шевчук та ін.; упорядники Леонід і Надія Світличні. – К. : Час, 1998. – 572 с.
269. Іноземці про українських політв'язнів: Спогади / упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. – К. : Смолоскип, 2013. – 736 с.
270. Інтерв'ю з Арсеничем П. І., 1934 р. нар., с. Нижній Березів, Косівський р-н, Івано-Франківська обл. Запис 23.09.2015, м. Івано-

- Франківськ, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски. – 5 арк.
271. Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.
272. Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 16.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски. – 3 арк.
273. Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски. – 7 арк.
274. Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски. – 16 арк.
275. Інтерв'ю з Паньківим М. І., 1940 р. нар., с. Вербівці, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл. Запис 30.05.2015, м. Івано-Франківськ, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски. – 4 арк.
276. Інтерв'ю з Приходою Г. М., 1942 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски. – 2 арк.
277. Інтерв'ю з Приходою Р. М., 1951 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, с. Холонів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски. – 2 арк.
278. Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 517–529.
279. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. – 656 с.

280. Лісовий В. Спогади. Поезії / упор. Н. Вельбовець, В. Лісова, Л. Туровець-Лісова. – К. : Смолоскип, 2014. – 664 с.
281. Лук'яненко Л. З часів неволі. Книга п'ята: Одержимі / Л. Лук'яненко. – К. : Тамподек ХХІ, 2012. – 648 с.
282. Макогон П. Свідок. Спогади про голод 33-го року / П. Макогон. – Торонто : Анабазис, 1983. – 43 с.
283. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – 216 с.
284. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика : у 2 кн. / В. Овсієнко. – Х. : Харківська правозахисна група; К. : Права людини, 2007. – Кн. 1 / упорядкував автор; худож.-оформлювач Б. Захаров. – 2-ге вид., доп. – 2007. – 352 с.
285. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика : у 2 кн. / В. Овсієнко. – Х. : Харківська правозахисна група; К. : Права людини, 2007. – Кн. 2 / упорядкував автор; худож.-оформлювач Б. Захаров. – 2-ге вид., доп. – 2007. – 352 с.
286. Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / вступна стаття Ю. Д. Зайцева. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 178 с.
287. Плющ Л. У карнавалі історії / Л. Плющ. – Мюнхен : Сучасність, 1982. – 373 с.
288. Сахаров А. Воспоминания: в 3 т. Т. 2 / А. Сахаров. – М. : Время, 2006. – 832 с.
289. Сверстюк Є. На святі надій. Вибране / Є. Сверстюк. – К. : Наша віра, 1999. – 784 с.
290. Сірик Г. Під сонцем обездолених (Сирітськими стежками). Частина четверта / Г. Сірик. – Торонто : Анабазис, 1986. – 197 с.
291. Хейфец М. Вячеслав Чорновил – зковський генерал / М. Хейфец. – К. : Такі справи, 1991. – 160 с.

292. Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / упор. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2003. – 906 с.
293. Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 3 / упор. В. Чорновіл; передм. М. Косів. – К. : Смолоскип, 2006. – 976 с.
294. Чорновіл В. Твори : У 10 т. Т. 4. – Кн. 1: Листи / упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинська. – К. : Смолоскип, 2005. – 990 с.
295. Чорновіл В. Твори: У 10 т. Т. 4. – Кн. 2: Листи / упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинська. – К. : Смолоскип, 2005. – 1068 с.
296. Чорновіл В. Твори: У 10 т. Т. 5: Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984) / упоряд. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2007. – 912 с.
297. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – 1080 с.
298. Шумук Д. Пережите і передумане / Д. Шумук. – Детройт : Українські вісті, 1983. – 536 с.
299. Brzezinski Z. Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977–1981 / Z. Brzezinski. – New York : Farrar Straus & Giroux, 1983. – 587 p.

Видання та публікації періодики

300. Базелюк М. Імперський синдром «Не пущать!» / М. Базелюк // Анабазис. – 1990. – Ч. 3. – С. 16.
301. В Бостоні відбулась демонстрація в обороні Мороза; Єсенін Вольпин закликає «Не забувати українського патріота, вимагати його звільнення» // Свобода. – 1974. – 20 липня.

302. В обороні Мороза внесено дві резолюції в Палаті Представників, створено постійне бюро Комітету у Вашингтоні // Свобода. – 1974. – 19 вересня.
303. В чеканні на діалог. Відкритий лист до Апостольської Столиці від Об'єднання Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 3–6.
304. В. Мороз вдруге відвідав Філядельфію // Свобода. – 1979. – 1 червня.
305. В. Мороз відбув розмову з членами редакції «Свободи» // Свобода. – 1979. – 9 травня.
306. В. Мороз відвідав Гарвардський університет, прийняв запропоноване становище вченого-гостя // Свобода. – 1979. – 11 травня.
307. В. Мороз закликає до підтримки національних рухів у СРСР і до деколонізації Московської імперії // Свобода. – 1979. – 24 травня.
308. В. Мороз зустрівся із канадським прем'єром Дж. Кларком // Свобода. – 1979. – 20 червня.
309. В. Мороз, Н. Світлична і Г. Вінс – гостями у мейора Кача // Свобода. – 1979. – 4 травня.
310. Валентин Мороз – наш новий співробітник // Українські вісті. – 1982. – Ч. 36. – 19 вересня. – С. 1.
311. Валентин Мороз – членом НТШ // Свобода. – 1979. – 19 травня.
312. Валентин Мороз був на авдієнції у папи Івана Павла II, гостем у патріярха Йосифа та зустрічався з професорами і студентами УКУ // Свобода. – 1979. – 30 червня.
313. Валентин Мороз в Австралії // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 46.
314. Валентин Мороз в Гарвардському університеті // Визвольний шлях. – 1980. – № 1. – С. 127.
315. Валентин Мороз доповідав в Нью Йорку // Анабазис. – 1983. – Ч. 1. – С. 46.
316. Валентин Мороз зустрівся з представниками української преси, наголошував потребу сконсолідованої акції в користь інших політичних в'язнів // Свобода. – 1979. – 10 травня.

317. Валентин Мороз на волі // Визвольний шлях. – 1979. – Кн. 7–8. – С. 780–859.
318. Валентин Мороз на волі! // Свобода. – 1979. – 1 травня.
319. Валентин Мороз про президентство Кличка та парасольку курви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.varianty.net/17352-valentyn-moroz-pro-prezydentstvo-klychka-ta-parasolku-kurvy>.
320. Валентин Мороз промовляв у Британському парляменті // Свобода. – 1979. – 30 червня.
321. Валентин Мороз запропонований на почесного члена Світової Асоціації письменників // Свобода. – 1974. – 13 листопада.
322. Валентин Мороз у Львові // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 19.
323. Великий успіх ОУН і АБН в Мадриді // Визвольний шлях. – 1980. – Кн. 12. – С. 1446–1449.
324. Взаємовідношення Валентина Мороза і УККА, політичні акції, фінанси та інші актуальні справи були предметом чергових народ УККА // Свобода. – 1979. – 8 червня.
325. «Визволителі» з мотузком. Провокація проти В. Мороза в Лестері // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 29–30.
326. Від нації до парафії, або історія про те, як постарів «Новий Шлях» // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 38–43.
327. Відбулась зустріч В. Мороза з українською громадою у Випані // Свобода. – 1979. – 31 травня.
328. Відбулось пленарне засідання управи НТШ і наради наукової комісії, В. Мороз став членом НТШ // Свобода. – 1979. – 7 червня.
329. Вінніпег вітав Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 21 червня.
330. Віра Мороз – делегат IV СКВУ від Українського Світового Об'єднання Лемків // Анабазис. – 1983. – Ч. 4. – С. 11.
331. Возняк С. «Аристократ духа» і його заокеанські покровителі / С. Возняк // Прикарпатська правда. – 1974. – 2 жовтня. – С. 2.

332. Волощак А. «Бентежний дух, що розрізає ґрати...» / А. Волощак // За вільну Україну. – 1991. – 6 грудня.
333. «Вставай, Гаврило і Данило...» // Анабазис. – 1988. – Ч. 3. – С. 3–4.
334. Головна управа Братства 1-ої УД УНА відбула наради та зустрілася із Валентином Морозом // Свобода. – 1979. – 5 червня.
335. Гостювання Валентина Мороза в Детройті // Свобода. – 1979. – 14 червня.
336. Громадськість України в обороні Валентина Мороза // Сучасність. – 1971. – № 6. – С. 72–79.
337. Гуцул Е. Социал-националисты провозгласили великий поход на Восток... Украины / Е. Гуцул [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/sotsial-natsionalisty_provozglasili_velikiy_pohod_na_vostok_ukrainy.html.
338. Декларація першої Конференції Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 4–5.
339. Допоможемо? // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 14–15.
340. Думки Лицаря Святослава (Жмуток перший) // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 21.
341. Жива лінія з України // Анабазис. – 1988. – Ч. 1. – С. 9–15.
342. Жива лінія з України // Анабазис. – 1988. – Ч. 3. – С. 12–14.
343. Жива лінія з України // Анабазис. – 1989. – Ч. 2. – С. 8–13.
344. Жива лінія з України // Анабазис. – 1989. – Ч. 3. – С. 9–13.
345. З приїздом В. Мороза до Філядельфії демонстрація перетворилась у свято перемоги // Свобода. – 1979. – 2 травня.
346. Зустріч В. Мороза з представниками ДЦ УНР // Свобода. – 1979. – 30 травня.
347. Зустріч Лицарів Святослава в Торонті // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 23–24.

348. Із Джерсі до Луцька завітав дисидент Валентин Мороз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://voltv.com.ua/iz-dzhersi-lutska-zavitav-dysident-valentyn-moroz/>.
349. Ікона і жива людина // Свобода. – 1979. – 13 липня.
350. Йосип І-ий – не Патріарх більше? // Анабазис. – 1983. – Ч. 1. – С. 12–15.
351. Канадський уряд розглядає справу інтервенції в обороні Валентина Мороза – Андрій Сахаров апелює // Свобода. – 1974. – 26 липня.
352. Канадські сенатори, міністри, жидівський конгрес, Нобелівський лауреат Гайнріх Бел заявляють підтримку Комітетові Оборони Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 25 липня.
353. Київ, лекція в Політехнічному інституті // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 18.
354. Ковалів С. Відкритий Лист до Проводу Організації Українських Націоналістів «Визвольного Фронту» / С. Ковалів // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 33–34.
355. Колодяжний І. «Третій від заднього краю» / І. Колодяжний // Прикарпатська правда. – 1977. – 6 березня.
356. Комітет проти вживання совітських свідчень у Західних судах // Анабазис. – 1982. – Ч. 2. – С. 12–20.
357. Комітет проти вживання совітських свідчень у Західних судах // Анабазис. – 1982. – Ч. 3. – С. 24–25.
358. Кривецька М. Політв'язень Мороз презентував у Львові історію України ХХ століття / М. Кривецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?politvyazen_moroz_prezentuvav_u_lvovi_istoriyu_ukrayini_hh_stolittya&objectId=1279824.
359. Курс історії д-ра Валентина Мороза // Анабазис. – 1985. – Ч. 1. – С. 23–24.
360. Лев Лук'яненко обороняє Валентина Мороза // Визвольний шлях. – 1978. – Кн. 10. – С. 1133–1139.

361. Листи з загалу // Анабазис. – 1984. – Ч. 3. – С. 34–36.
362. Лопух І. Валентин Мороз: «Ющенко займається самогубством» / І. Лопух // Експрес. – 2009. – 17 лютого.
363. Львів'янин Валентин Мороз презентував книгу у свій 80-й день народження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dailylviv.com/news/istoriya/istoryk-valentyin-moroz-prezentuvav-u-lvovi-knyhu-u-svii-80-i-den-narodzhennya-30693>.
364. Матеріали другої Конференції Лицарів Святослава. Комунікат // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 3.
365. Матеріал першої Конференції Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 38.
366. Мельник І. Йосиф Сліпий – Кардинал і Патріарх / І. Мельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zbruc.eu/node/31928>.
367. Міжнародна Амністія закликає Брежнєва звільнити В. Мороза // Свобода. – 1974. – 30 жовтня.
368. «Молода Україна в Америці – це чудова квітка, що виросла на чужому ґрунті» – заявив В. Мороз на зустрічі в Нью-Йорку // Свобода. – 1979. – 15 травня.
369. Мороз відвідав український фестиваль у Нью Йорку // Свобода. – 1979. – 26 травня.
370. Мороз одержав докторат // Анабазис. – 1982. – Ч. 4. – С. 41.
371. Мороз проти Мороза // Орієнтири. – 2001. – № 2. – С. 2–3.
372. Напади на Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 30–31.
373. Нас уже чують в Україні! // Анабазис. – 1987. – Ч. 3–4. – С. 33.
374. Нас уже чують в Україні! // Анабазис. – 1989. – Ч. 2. – С. 17.
375. Нідерляндські історики в обороні Мороза, Якіра і Амальрика // Сучасність. – 1973. – Ч. 3. – С. 104–107.
376. Нові партії в Україні // Анабазис. – 1989. – Ч. 3. – С. 5–8.
377. Нью-Йорк під знаком великої української маніфестації // Свобода. – 1974. – 1 жовтня.

378. Парубій Х. Валентин Мороз: «Україну загнати в російську клітку вже неможливо» / Х. Парубій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrnationalism.com/interview/587-valentyn-moroz-ukrainu-zahnaty-v-rosiisku-klitku-vzhe-nemozhlyvo/587-valentyn-moroz-ukrainu-zahnaty-v-rosiisku-klitku-vzhe-nemozhlyvo.html>.
379. «Перестройка» в «Анабазисі»! // Анабазис. – 1988. – Ч. 1. – С. 4.
380. Плятформа Об'єднання Лицарів Святослава стосовно Мадридської зустрічі // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 11.
381. Позичений дисидент // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 9.
382. Понад 1000 осіб демонструвало в Нью Йорку за звільнення Мороза // Свобода. – 1971. – 4 травня.
383. П'ять голодуючих студентів у Вінніпегу звернули увагу Західньої Канади на справу Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 16 серпня.
384. Ради прихильників видавництва «Анабазис» – це групи на місцях, для поширення журналу та розбудови постійної мережі передплатників і симпатиків ідеї Лицарів Святослава // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 46.
385. Радигін А. Розповідь про бачене і пережите (II) / А. Радигін // Сучасність. – 1974. – Ч. 2. – С. 64–81.
386. Радіопрограма Валентина Мороза «Бумеранг» у Торонті! // Анабазис. – 1986. – Ч. 4. – С. 28.
387. Радіопроєкт «Фонд Століття»! // Анабазис. – 1988. – Ч. 3. – С. 17.
388. Радченко Я. «Апостол» і його штандарти» / Я. Радченко // Радянська освіта. – 1971. – 14 серпня.
389. Світові ЗМІ зацікавлені Валентином Морозом і змаганням українського народу за самостійність // Свобода. – 1979. – 2 травня.
390. Свято в честь Володимира Івасюка в Клівленді // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 24.
391. Сенатор Джексон закликає Брежнєва поклопотатись за Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 12 вересня.

392. Сенатор Тефт зголосив резолюцію в обороні Валентина Мороза; голодівку солідарності у Вашингтоні припинено // Свобода. – 1974. – 28 серпня.
393. Слово Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 13 липня.
394. Сльозами радості українська громада вітала родину Валентина Мороза на волі // Свобода. – 1979. – 7 липня.
395. Справа Мороза була предметом дебат в канадському парламенті // Свобода. – 1974. – 27 листопада.
396. Тимчак Я. «Три українські спроби» в трилогії історика Валентина Мороза «Україна у двадцятому столітті» / Я. Тимчак, А. Сова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://photo-lviv.in.ua/try-ukrajinski-sproby-v-trylohiji-istoryka-valentyna-moroza-ukrajina-u-dvadtsyatomu-stolitti/>.
397. Торонто вітало Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 16 червня.
398. Три мушкетери?.. // Анабазис. – 1984. – Ч. 1. – С. 3.
399. У Бельгії відбувся молитовний похід в обороні Мороза та інших переслідуваних в Україні // Свобода. – 1974. – 25 червня.
400. У Вашингтоні продовжується акція в обороні В. Мороза // Свобода. – 1974. – 21 серпня.
401. У Парижі відбулася велика маніфестація в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 18 грудня.
402. УККА перебрав дальшу опіку над Валентином Морозом // Свобода. – 1979. – 9 травня.
403. «Україна мусить бути незалежною» – заявив В. Мороз Монреальській газеті «Ля Пресс» // Свобода. – 1979. – 22 травня.
404. Українська маніфестація в Клівленді // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 42.
405. Українська молодь в Аргентині демонструвала в обороні Мороза // Свобода. – 1974. – 2 жовтня.
406. Український Монреаль захоплено вітав Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 23 червня.

407. Українські жінки в Нью-Йорку почали голодову демонстрацію в обороні Мороза // Свобода. – 1974. – 26 липня.
408. Українські студенти в Едмонтоні голодують, вимагають звільнення Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 11 жовтня.
409. Українсько-жидівська співпраця – модна тема? // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 19–25.
410. Українці в Австралії розгортають акцію в обороні В. Мороза // Свобода. – 1974. – 23 серпня.
411. УНС прохає Президента Ніксона рятувати В. Мороза // Свобода. – 1974. – 16 липня.
412. Флис І. Одинадцять днів із Валентином Морозом / І. Флис // Свобода. – 1979. – 14 липня.
413. Фонд на підтримку політичних акцій Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 49.
414. Хом'як Р. Про Валентина Мороза знають / Р. Хом'як // Сучасність. – 1971. – № 4. – С. 107–112.
415. Хроника текущих событий [Электронный ресурс]. – 1971. – Год издания четвертый. – Выпуск восемнадцатый, 5 марта. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>. – Назв. с титул экрана.
416. Хроника текущих событий [Электронный ресурс]. – 1974. – Год издания седьмой. – Выпуск тридцать второй, 17 июля. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>. – Назв. с титул экрана.
417. Хроника текущих событий [Электронный ресурс]. – 1975. – Год издания восьмой. – Выпуск тридцать пятый, 31 марта. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>. – Назв. с титул экрана.
418. Хроника текущих событий [Электронный ресурс]. – 1976. – Год издания девятый. – Выпуск тридцать девятый, 12 марта. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>. – Назв. с титул экрана.

419. Хроника текущих событий [Электронный ресурс]. – 1976. – Год издания девятый. – Выпуск сороковой, 20 мая. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>. – Назв. с титул экрана.
420. Хроника текущих событий [Электронный ресурс]. – 1976. – Год издания девятый. – Выпуск сорок первый, 3 августа. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>. – Назв. с титул экрана.
421. Хроника текущих событий [Электронный ресурс]. – 1977. – Год издания десятый. – Выпуск сорок седьмой, 30 ноября. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>. – Назв. с титул экрана.
422. Хроника текущих событий [Электронный ресурс]. – 1978. – Год издания одиннадцатый. – Выпуск сорок восьмой, 14 марта. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>. – Назв. с титул экрана.
423. Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 46.
424. Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 47.
425. Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 40–41.
426. Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 62.
427. Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 48–49.
428. Хроніка. Звернення до студіюючої молоді // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 44.
429. ЦеСУС, СУСТА почали демонстрації в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 24 липня.
430. Цільові пожертви – що це таке? // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 12–14.
431. Чи потрібний «Анабазис»? // Анабазис. – 1983. – Ч. 1. – С. 5–6.
432. Чого ми чекаємо від СКВУ // Анабазис. – 1983. – № 3. – С. 28–29.
433. Ще два листи з приводу «історичної» заяви Плав'юка // Анабазис. – 1985. – Ч. 3. – С. 15–18.
434. Ювілейний вечір, організований СНПУ, з нагоди 65-річчя Валентина Мороза // Орієнтири. – 2001. – № 4. – С. 6.

435. «Я безмежно вдячний Господеві за те, що маю сьогодні можливість у провідну неділю, традиційне українське свято, вшанувати пам'ять моєї мами», – заявив Валентин Мороз на шматочку нашої України в Бавнд Бруку // Свобода. – 1979. – 3 травня.
436. «Я закликаю вас до практичного чину!», – звернувся В. Мороз до української молоді в Нью Йорку // Свобода. – 1979. – 15 травня.
437. Ярошівський В. Зустріч з Валентином Морозом у Сіднеї / В. Ярошівський // Українські вісті. – 1980. – Ч. 46. – 26 листопада. – С. 6.
438. Buttner A. Canadians apathetic, Ukrainian dissident says / A. Buttner // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 41.
439. Cahill J. Soviet dissident Valentyn Moroz savors the fresh wind of freedom / J. Cahill // Анабазис. – 1983. – № 3. – С. 18–19.
440. Wineke W. Soviet 'decolonization' inevitable, scholar says / W. Wineke // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 40–41.

Монографії, колективні праці, дисертації, автореферати, статті

441. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период / Л. Алексеева. – М. : Моск. Хельсинк. группа, 2012. – 384 с.
442. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / пер. з англ. П. В. Бехтина. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 368 с.
443. Арсенич П. Карне вільнодумство / П. Арсенич // Галичина. – 2012. – 6 вересня. – С. 11.
444. Арсенич П. Незламний борець / П. Арсенич // Галицька Просвіта. – 2011. – № 16. – С. 3.
445. Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6–7.
446. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії / О. Бажан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/02_2001/520.pdf.

447. Баклашова Т. Змістовне наповнення журналу «Український вісник» першого періоду видання як відображення світоглядної еволюції українського опозиційного руху 1970-х років / Т. Баклашова // Схід. – 2013. – № 2. – С. 83–86.
448. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с.
449. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
450. Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...». Політичний портрет Івана Геля: (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове т-во ім. Шевченка, 1999. – 222 с.
451. Блох С. Диагноз: инакомыслие / С. Блох, П. Реддауэй. – К. : Ассоциация психиатров Украины, 1995. – 287 с.
452. Бондарук Л. Михайло Сорока / Л. Бондарук. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 295 с.
453. Бочаров А. Основные методы исторического исследования : учебное пособие / А. Бочаров. – Томск : Томский гос. ун-т, 2006. – 190 с.
454. Бурнашов Г. Борітеся – поборете! Нариси. Публіцистика 1990–2000 рр. / Г. Бурнашов. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2000. – 160 с.
455. Бусленко Н. Диверсанты с микрофонами / Н. Бусленко. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – 190 с.
456. Ведмідь Л. Формування образу дисидентів у радянській пресі (кінець 60-х – 70-ті роки ХХ ст.) / Л. Ведмідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Ntip/2012_2/vedmid.pdf – 15 с.
457. В'ятрович В. Україна Історія з грифом «Секретно» / В. В'ятрович. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2014. – 512 с.

458. Галицька-Дідух Т. Дисидентський рух на Прикарпатті наприкінці 50-х – середині 80-х рр. ХХ ст. / Т. Галицька-Дідух // Історія України. – 2012. – № 9–10. – С. 13–17.
459. Гаранін О. Я. Дослідження історії України в Українському Вільному Університеті (1921–1991) : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.06 / Олександр Якович Гаранін. – К., 2007. – 228 с.
460. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2013. – 392 с.
461. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів : Світ, 2004. – 592 с.
462. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
463. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ століття) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
464. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець / В. Деревінський. – Тернопіль : Астон, 2013. – 387 с.
465. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
466. Дзьомба Н. Засади українського державотворення у публіцистиці Валентина Мороза / Н. Дзьомба // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2013. – Вип. 38. – С. 19–24.
467. Добрецова В. Буржуазний націоналізм – зброя реакції / В. Добрецова. – К.: Політвидав України, 1978. – 192 с.
468. Епшлбом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Епшлбом. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 511 с.
469. Єсенін-Вольпин О. Валентин Мороз: Людина і громадський діяч / О. Єсенін-Вольпин // Сучасність. – 1974. – № 7–8. – С. 223–229.

470. Зайцев О. «Інтегральний націоналізм» як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху / О. Зайцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Zaitsev_Oleksandr/Intehralnyi_natsionalizm_iak_teoretychna_model_dlia_doslidzhennia_ukrainskoho_natsionalistychnoho_ru.pdf. – 21 с.
471. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. – К. : Критика, 2013. – 488 с.
472. Зайцев Ю. Дисиденти / Ю. Зайцев // Молодь України. – 1995. – 21, 22, 23, 24, 28, 30 березня.
473. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків : Фоліо, 2003. – 144 с.
474. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Львів : ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
475. Зінчук Д. С. Громадсько-політична і релігійна діяльність Василя Романюка (1925–1995 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Сергійович Зінчук; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – 243 арк.
476. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд / Г. Касьянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>.
477. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
478. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm>.
479. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 831 с.
480. Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії / І. Клейнер. – Париж : Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. – 406 с.

481. Котляр Ю. До питання про термінологію та хронологію інакомислення в Україні в 50-х–80-х рр. ХХ століття / Ю. Котляр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/4.pdf>. – 8 с.
482. Криштальський А. ОУН і УПА на Горохівщині. – Луцьк : ВМА «Терен», 2014. – 348 с.
483. Лис С. Слово поза цензурою: Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна) / С. Лис. – Луцьк : Твердиня, 2008. – 76 с.
484. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
485. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. Литвин. – К. : Лі-Терра, 2004. – 272 с.
486. Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / вступна стаття Ю. Зайцева. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 76 с.
487. Наумова О. Публікації творів самвидаву в українських видавництвах за межами СРСР (на матеріалах фонду Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка) / О. Наумова // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технологій – 2014. – Вип. 8. – С. 62–75.
488. Недужко Ю. Діяльність Світового конгресу вільних українців щодо забезпечення свободи і демократії в Україні. 1969–1979 / Ю. Недужко // Наукові виклади. – 2007. – № 2. – С. 40–46.
489. Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України: середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття / Ю. Недужко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – 618 с.
490. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К. : Смолоскип, 2010. – 300 с.

491. Олійник С. Природа і розвиток сучасної боротьби на Україні на тлі рухів за свободу совісті / С. Олійник // Сучасність. – 1969. – № 2. – С. 89–106.
492. Островський В. Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Валерій Васильович Островський; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2015. – 274 арк.
493. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства / відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. – К. : Либідь, 2001. – 360 с.
494. Полянський О. Валентин Мороз: постать на тлі епохи / О. Полянський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ldufk.edu.ua/files/photoGallery/2016/Zahalni/Moroz/na%20tli%20epochy.pdf>.
495. Полянський О. Українська національна революція 1917–1920 рр. в історичній концепції Валентина Мороза / О. Полянський // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 16–22.
496. Прикарпатський університет: здобутки і перспективи. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 192 с.
497. Прокоп М. Перемога Валентина Мороза / М. Прокоп // Сучасність. – 1975. – № 2. – С. 80–90.
498. Русначенко А. Від імперії до України / А. Русначенко. – К.: Українська видавнича спілка, 2009. – 364 с.
499. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
500. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років / А. Русначенко. – К. : КМ Academia, 1999. – 324 с.
501. Русначенко А. Рухи опору режимові в Україні та в Росії у 1950–1980-х роках / А. Русначенко // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 30–37.

502. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Borotba_ukrainskykh_politviazniv_u_taborakh_v_druhii_polovyni_1960-kh__seredyni_1980kh_rr/.
503. Секо Я. Ідея нації в есеїстиці Валентина Мороза / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/NZTNPUIst/2010_2/2010_2/Seko.pdf.
504. Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Istorychnyi_dyskurs_ukrainskykh_shistdesiatnykiv/.
505. Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Kulturnytski_obiednannia_1960-kh_rr_u_konteksti_rukhu_shistdesiatnykiv/.
506. Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості українських шістдесятників / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Problemy_natsionalnoi_identychnosti_v_tvorchosti_ukrainskykh_shistdesiatnykiv/.
507. Секо Я. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Rozvytok_ukrainskoho_shistdesiatnytstva_u_1965-1971_rr/.
508. Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Ukrainskyi_samvydav_pershoi_polovyny_1960-kh_rr/.
509. Симоненко Р. Український буржуазний націоналізм – знаряддя сучасного антикомунізму / Р. Симоненко // Вісник АН УРСР. – 1972. – № 11. – С. 41–53.
510. Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові

- зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 106–118.
511. Сорока Ю. Діяльність дисидентів Волині в контексті функціонування опозиційного руху в УРСР (1960–1970-ті рр.) / Ю. Сорока, С. Шкабко // Гілея. – 2013. – № 7. – С. 67–69.
512. Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Іван Михайлович Стасюк; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – 226 арк.
513. Трощинський В. Агенти гестапо й абверу на «новій» службі / В. Трощинський // Безчестя / упоряд. В. М. Чудовський. – К. : Політвидав України, 1983. – С. 115–127.
514. Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.) / О. Федотова. – К. : Парламентське видавництва, 2009. – 352 с.
515. Шайда Н. Історична передача «Далеке і близьке» у стратегії формування національної ідентичності українців / Н. Шайда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lnu.edu.ua/faculty/jur/vypusk7/n12/tv12-69.pdf>.
516. Bilinsky Ja. Political Aspirations of Dissenters in Ukraine / Ja. Bilinsky // Український історик. – 1978. – № 1–3. – С. 30–39.
517. Birch J. The Ukrainian nationalist Movement in the USSR since 1956 / J. Birch. – L.: The Ukrainian Information Service, 1971. – 48 p.
518. Farmer K. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy / K. Farmer. – The Hague ; Boston ; London : Martinus Nijhoff Publishers, 1980. – 241 p.
519. Nahaylo B. Ukrainian Dissent and Opposition After Shelest / B. Nahaylo // Ukraine after Shelest. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1983. – P. 30–54.

520. Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith / A. Wilson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 300 p.

Енциклопедичні і довідкові видання

521. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7: Мл – О. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – 728 с.
522. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1: Україна. – Частина 1. – Харків : Харківська правозахисна група; Права людини, 2006. – 516 с.
523. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К. : Смолоскип, 2010. – 804 с.

ДОДАТКИ

СІМ'Я ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Раїса Левтерова і Валентин Мороз після одруження,
1958 р., б. м. [283, с. 45]

ВАЛЕНТИН МОРОЗ У МОЛОДОСТІ

Валентин Мороз. Початок 1960-х рр., б. м. [173, с. 5]

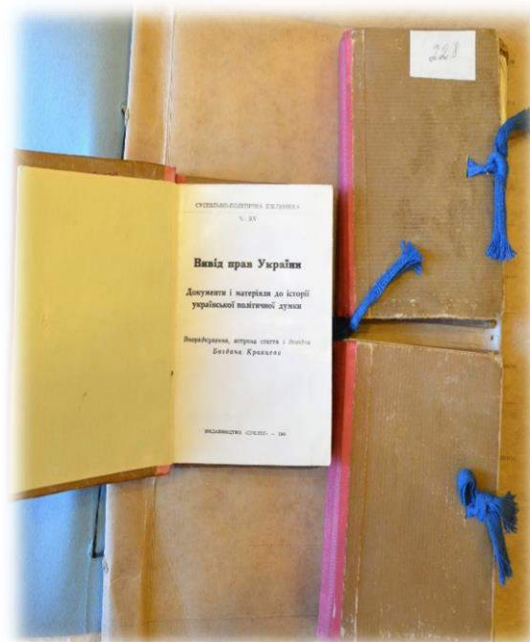
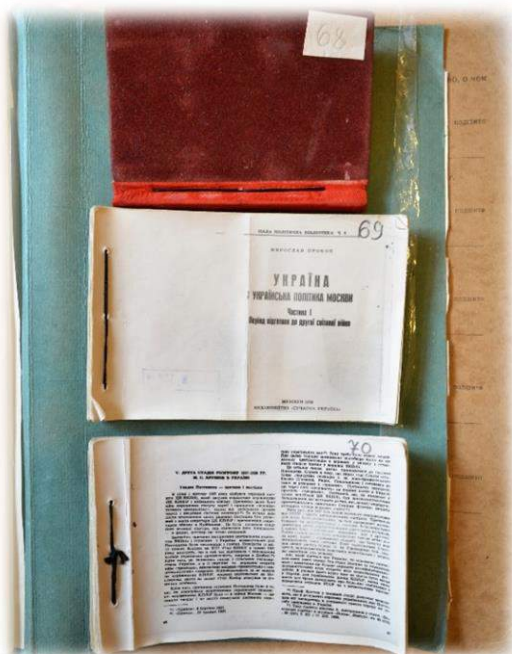

Валентин Мороз. Середина 1960-х рр., б. м. [Мороз В. Мойсей і Датан /
В. Мороз. – Торонто-Балтімор: Смолоскип, 1978. – С. 6]

ЛУЦЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ ГУРТОК (1964–1965 РР.)

Анатолія Панас і Валентин Мороз, 1964 р., м. Луцьк [159]

Матеріали тамвидаву, виготовлені фотографічним способом, які поширювалися у середовищі луцького гуртка, 1965 р., м. Луцьк. Ліворуч – книга М. Прокопа «Україна і українська політика Москви» [48, арк. 68–70], праворуч – збірка документів «Вивід прав України» [49, арк. 227–228]

Додаток Г

ДІЯЛЬНІСТЬ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ (1964–1965 РР.)

Сучасне приміщення гуртожитку №2 ПНУ ім. Стефаніка на вулиці Коновальця, 141, де протягом 1964–1970 рр. проживала сім'я Морозів, м. Івано-Франківськ
[Особистий архів автора]

Викладачі івано-франківського педінституту. Зліва направо: Я. Мельничук, Р. Мороз, В. Арсенич, П. Арсенич, В. Полек, В. Мороз, 1964 р., м. Івано-Франківськ
[Особистий архів автора]

Валентин Мороз (у центрі) та учасниці луцького гуртка О. Ковальчук та А. Панас (сидять) під час подорожі до Карпат, літо 1965 р., б. м. [159]

ПЕРШЕ УВ'ЯЗНЕННЯ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Додаток Д

Додаток Д. 1

Лідери луцького гуртка дисидентського руху після арешту

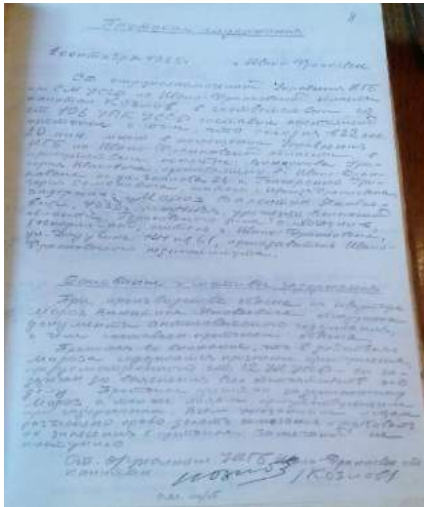
В'язничне фото Валентина Мороза,
початок вересня 1965 р., м. Івано-Франківськ [43, арк. 26]

В'язничне фото Дмитра Іващенко,
початок вересня 1965 р., м. Луцьк [43, арк. 186]

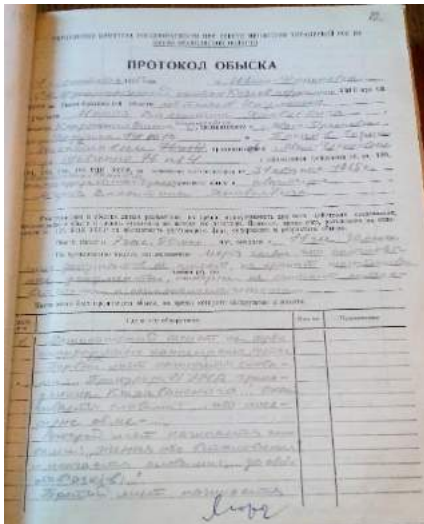
Додаток Д. 2

Матеріали кримінальної справи по обвинуваченню В. Мороза та Д. Іващенко

Протокол затримання Валентина Мороза [оригінал].

1 вересня 1965 р., м. Івано-Франківськ. [43, арк. 8]

Протокол обшуку на квартирі Морозів [оригінал].

1 вересня 1965 р., м. Івано-Франківськ. [43, арк. 12]

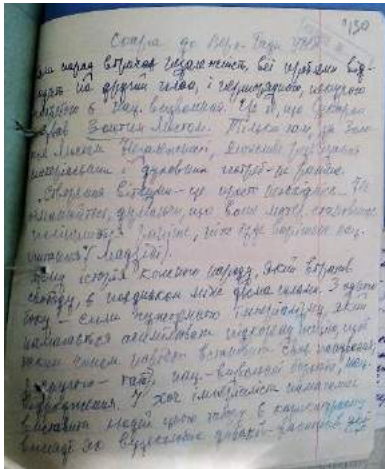

Протокол допиту Валентина Мороза [оригінал].

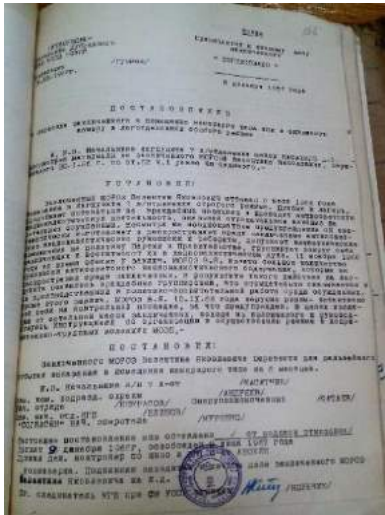
6 вересня 1965 р., м. Івано-Франківськ. [43, арк. 57]

Додаток Д. 3

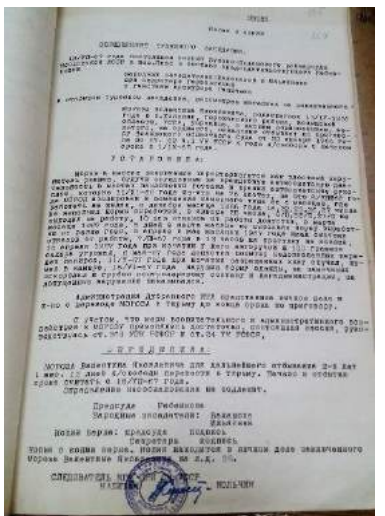
Становище Валентина Мороза під час ув'язнення у мордовських колоніях (1966–1967 рр.)

Скарга В. Мороза до Верховної Ради УРСР [оригінал], 1966 р., мордовські ВТТ. [123, арк. 130]

Постанова про переведення В. Мороза до приміщення камерного типу [копія], 8 грудня 1966 р., мордовські ВТТ. [121, арк. 165]

Вирок Зубово-Полянського районного народного суду Мордовської АРСР про переведення В. Мороза до Владимирської тюрми [копія], 18 липня 1967 р., с. Явас. [121, арк. 164]

Спроба передачі есе «Репортаж із заповідника імені Берії» В. Мороза за
кордон

Коробка з цукерками та схована в ній фотокопія есе В. Мороза,
вилучені працівниками КДБ у громадянки Чехословаччини Еви Покорної,
31 січня 1968 р., залізнична станція Чоп [121, арк. 184]

Додаток Д. 5

Матеріали другої кримінальної справи проти В. Мороза за написання есе
«Репортаж із заповідника імені Берії» (1968–1969 рр.)

ПРОТОКОЛ
допиту обвинуваченого

м. Київ 16 квітня 1968 р.

Допит проведено в 14 год. 20 хв.
Закінчено в 16 год. 00 хв.

Свідчий есе якого вбачено КДБ при РМ УРСР капітан Колосик есе якого есе якого КДБ

досягалим діям ст. ст. 143, 145 і 146 КК УРСР, допиту за обвинуваченням

1. Прізвище, ім'я та по-батькові: **Мороз Валентина Яковича**
2. Дата народження: **15 квітня 1936 року**
3. Місце народження: **с. Доломіє Горьківського р-ну, Волинська обл.**
4. Національність і громадянство: **українець, гр.ч. СРСР**
5. Партийність: **безпартійний** (раніше **в.чл. КПСР**)
7. Сімейний стан: **одружений, має сина 1963 р. народження**
8. Положення і посада: **сід. селені**
9. Рід занять або досада: **звідки, до арешту - викладач Київ. В. Фізико-математичного інституту**
10. Місце роботи: **зупинився між Варшавою в сід. селені Заліска в 1966 році**
11. Відношення до військового обов'язку: **військовообов'язаний**
12. Постійне місце проживання: **до арешту в 1966 році проживав в м. Житомир, Франківська обл.**
13. Судимість: **судимість в 1966 м. по ст. 62 КК УРСР за порушення воєн. законів**
14. Паспорт: **не має**

Заявлено, що коли перебував в сід. селені від 16 квітня 1968 року про кримінальні Вас як обвинуваченого по ст. 143, 145 і 146 КК УРСР в чітк. постановки Ви ознайомилися, чи визнаєте Ви

Підпис

Протокол допиту Валентина Мороза
[оригінал]. 16 квітня 1968 р., м. Київ [121, арк. 85]

58-3 411

"ЗАТВЕРДЖУЮ"

ЗАСТ. ГОЛОВИ КОМПІТЕТУ ДЕРЖАВНИКИ при РМІ МІНІСТРІВ УРСР
Генерал-майор

С. КРИКУН

"31" березня 1969 року

ПОСТАНОВА

про закриття кримінальної справи.

м. Київ "31" березня 1969 року

Стерний слідчий Служби безпеки КДБ при РМ УРСР капітан КОЛЬЧИК, розглянувши матеріали кримінальної справи № 14 по обвинуваченню МОРОЗА Валентина Яковича, 1936 року народження, уродженця с. Доломіє Горьківського району Волинської області, українця, громадянина СРСР, безпартійного, з вищою освітою, одруженого, має сина 1963 року народження, засудженого 10-го січня 1966 року Волинським облсудом за частинною 1 статті 62 КК УРСР до 4 років позбавлення волі, переведеного за ухвалою судового засідання Зубово-Поліського райнарсуду від 18 липня 1967 року для дальшого відбуття міри покарання з Ду-бранського ВТ до торми м. Володимир, в який час утримується під вартою в слідчому ізоляторі КДБ при РМ УРСР, - в скоєнні злочинів, передбачених ч. II ст. 62 КК УРСР, -

ВСТАНОВИВ:

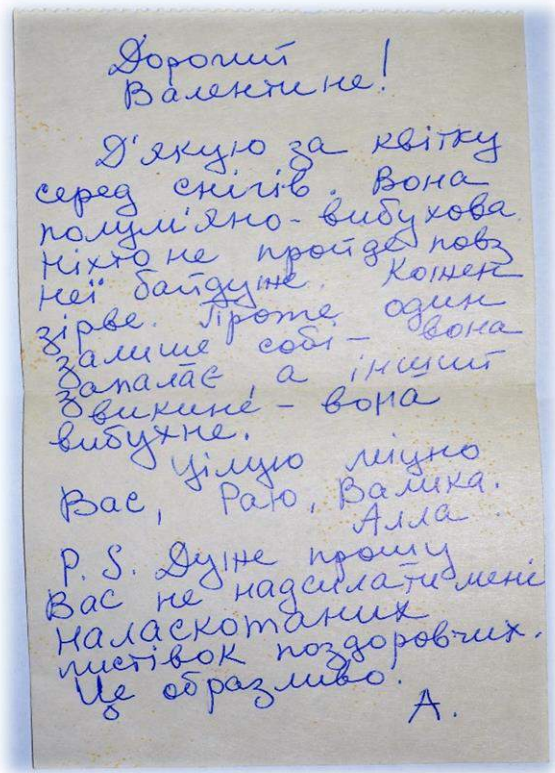
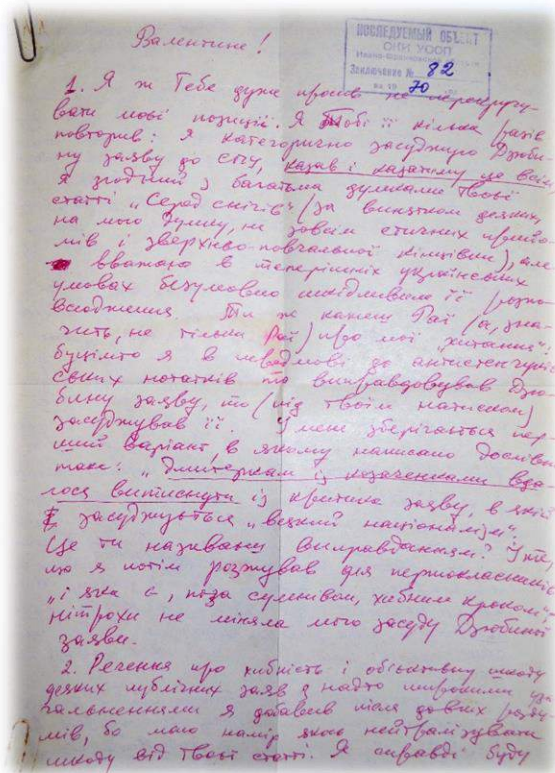
Кримінальна справа відносно МОРОЗА порушена 3 лютого 1968 року на підставі матеріалів, наданих Прокуратурою Львівської області з кримінальної справи по обвинуваченню

Постанова слідчого М. Кольчика про
закриття кримінальної справи щодо
В. Мороза [оригінал]. 31 березня 1969 р.,
м. Київ [123, арк. 411]

ДИСИДЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В. МОРОЗА У ПЕРІОД МІЖУВ'ЯЗНЕННЯ (1969–1970 РР.)

В. Мороз, А. Горська, З. Франко, І. Світличний. 1969 р., м. Київ [260, с. 63]

Листи до В. Мороза від В. Чорновола (ліворуч) та А. Горської (праворуч), 1970 р.,

ТВОРИ В. МОРОЗА У САМВИДАВІ

Валентин Мороз

ХРОНІКА ОПОРУ

Широкє гніздо між горами – КОСМАЧ, Засіяні на кичерах гуцульські хати – мов розсіп цимнаїв. Безконечне мереживо з вариння, темні смереки, бавкимний контур верхів на горизонті. Первісний поганський триптих: шум потоку, утліє озьєдє тися дзвончки на кудай, і далеко-далєко собачий гавкіт.

Щоби Кутї не минути,
До Космача повернути,
До Космача, та и до Дзвонки,
До Штедрячовї жінки.

Космач – щось є в тому поумудє і грізне, первісно пятає. Вовною доверку – як доктор у негоді. По лісах довкола лосї не вивелися ведмеді. Може їа чєго – Космач? Давніше, за Добуша, хат було рідше, ліс – густіший. Міцна будова гражак, могутні двері і обвірки, а за ними – черне око крїв і широкї усті бартки. Не бєкєтє тової, декоративної! Колиє сулі стїлїнки – з чистої стїв, Прикрасою бартки стєвє лїцїньє у слєдок Писаний Камінь над Ясеншом. Є легенда про вємтє, їа явлїє було їрє в топір, Богом їмїм був Топір.

Кои мєні топір, топір
Тє ковьє бавкє,
Мє боєє з нї кїєв,
А нї того лїєвкє.

Тєрєр в Угорнєх Іовнїа Ступницького лїпалї опрїшкї вїсчї, стрїлалї через лїєвє до хати, а отец Іовнї з хати, і очєго на смєртє зєстрїлїє, перед очїма двєх, котрї сє Добу-вали, пострїлєв. Опрїшкї постїжам, лїєвїшїє смолу і стївї і берєдєгї перед очїма (з „Гуцульської хронїкї“ Пєтра Ступницького, 19ст.). Вїжє дєвчє гуцульщїна чїєвє-їєрєвє не цїм – не кулєтом сокурї. Подїмїє гїєне їше: в умовєх, камї топірї, Богом і правїм, коли свєщїєнїк умїєв крїєтє трїмвотї рушїцїє нїж крєстє – нєвїтє у чїєх умовєх Гуцу-льщина не змїєчїєвє, нє стєвє дуєвчєкє пустоє. Нєвїпакї, зберєгєвє тє, що рєчїєвє Укрї-нї втрїтїєв, змїєвєвєв ємїє тєлєвнїєтїєтє. Яєсє подїмїє гїєчє ємїє моральнєго самїє-зберєжєнїє: гуцульськє „люєвєсуданїє“ нє стєвє простїтуїєтїє (їєк у їнїшїєх мїєсїєх), опрїшкє нє стєвє бандїтєм, а мїє! Нємїєдє тєк і вїє, „Атємєнїє молєднїє, дєрєжїєнє, очотнїєкї, лєвїєнїє бєрїєкї ємїєвє лєдї, лєрїє і рєвїєнїєкїє. Ктє тєхчєтє є вольнїєм покє-нїєм єтємєнїєм Кєдрєтїєвєм Булєвїєнїєм погуєтїє, по чїєстє полєвє крєстєнє чєхєдїтє, слєдєлє ~~_____~~ попітїє дє поєстїє, нє дєвїрїєх конєх поєздїтїє, тє прїєздїєтє є Чєрнїє Вєрнїє сємєтєрїє“ (С.М. Сєлєвєєв, Історїєвє Рєссїєнїє сєрєдїєвїєшїєх вїємєєв, т. I, стр. 180).

Гуцуєлїє нїєколї нє чїєвє в опрїшкї, щєв „слєдєлє попітїє дє поєстїє“. Нєвїтїє коли нє мєєв єєнєїє нєцїєнєчєвєнїє-єсєрїєвчєїє прєграмїє, нєвїтїє їдїє стєвєв опрїшкєм, щєв НАБУТІЄСЯ.

Оїє стрїєлєлїє трїє жєнєвєрїє
З рєвєльєрєвє в нєгє,
А ємїє стєвєвє зє яєвєрє,
Бє лїєтє зєєнє.

А ємїє стєвєвє зє яєвєрє,
Тє їє зє зєєнєчєгє,
А вїє жєнєвєрїє нє поцієвє
Хлєпцє мєлєдєгє

НАБУТІЄСЯ – чїєстє гуцульськє. Цєгєгє нє поєвїєчїє. Тут трєбє нє зрєчїєвїєлїє, я мїємїєчїє. Набутїєсє – цє коли лєдїєвїє прєдїєрєчєтєсє крєзє тєвїєу бумїєв до чїєвєгє єкєстєзє, у крєтїєчє євітєлє, дє почїєнєчєтєсє ДУХОВНЄ. Дє почїєнєчєтєсє тєвєрєжїєтє. „Хотїє бїє тєкє вїєдумєтїє, щє євїтє нє вїєдїєв“.

Оїє прїєвїєшїєвє їє до чєрковцї,
Стєлє колє куткє,
Тє тєк ємїєчє євїчєкє гєдїтїє –
Нємє мєгє лєвїєкє

Есе В. Мороза «Хроніка опору», самвидавна копія рукопису через копіювальний папір. 1970-ті рр. [490, с. 256]

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ В. МОРОЗА У 1970 Р.

Додаток 3

Додаток 3. 1

Матеріали третьої кримінальної справи проти В. Мороза (1970 р.)

В'язничне фото В. Мороза, початок червня 1970 р., м. Івано-Франківськ [124, арк. 9]

ПРОТОКОЛ

м. Івано-Франківськ
допиту обвинуваченого

Суд. слідчий Управління КДБ Івано-Франківської області майор Баранов

12 серпня 1970

в приміщенні в службовому кабінеті
а додержанням вищої ст. ст. 143, 145 і 149 КПК УРСР, допитав обвинуваченого:

Мороз Валентина Яковлевича
(прізвище, ім'я та по батькові)
15 квітня 1936 року народження
(Дані про особу обвинуваченого вказуються в справі)

Допит почався в 14 год. 30 хв.
Закінчено в 18 год. 00 хв.

Застереження: Експертним дослідженням встановлено, що Ви являетесь автором вилучених у Вас документів „Ярликів стору”, „Я бачив Маджарина”, „Серце снігу”, а також „Репортаж із місця вбивств” і „Моїми і друзями” з висновковою експертів від 5 серпня Ви ознайомилися. Чи маєте намір правдиво показати з якою метою виставили на розмовні дзвоник їх?

Відповідь: Я не давав відповіді на питання про авторство, а висновок експертів від 5 серпня 1970 року після ознайомлення з ним затвердив, тому відповідаю відповідно на це питання.

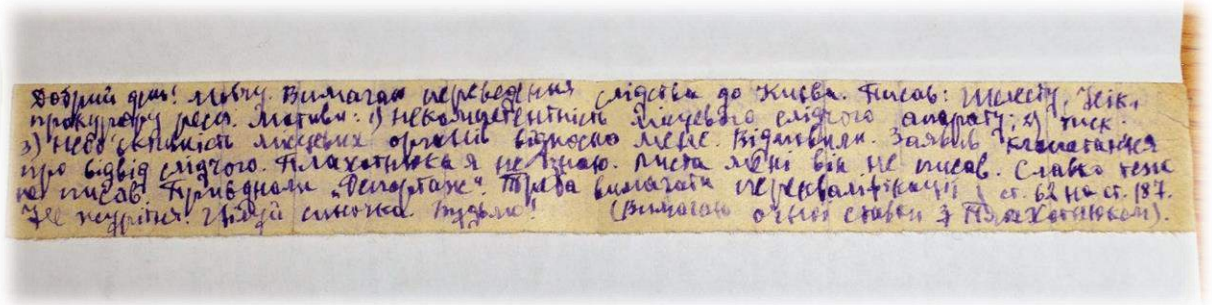
Застереження: Про те, що Ви являетесь автором документу „Репортаж із доповідника місця вбивств” підтверджено також експертною комісією 24 грудня 1968 року, шведською експертною комісією-дослідницею Нешинської судової експертної Польської. Що скажете в цьому відношенні?

Відповідь: Я знайомився з висновковою експертною від 24 грудня 1968 року. Особлики непереконливі кримінальна справа була закриття з встановленням.

Підпис

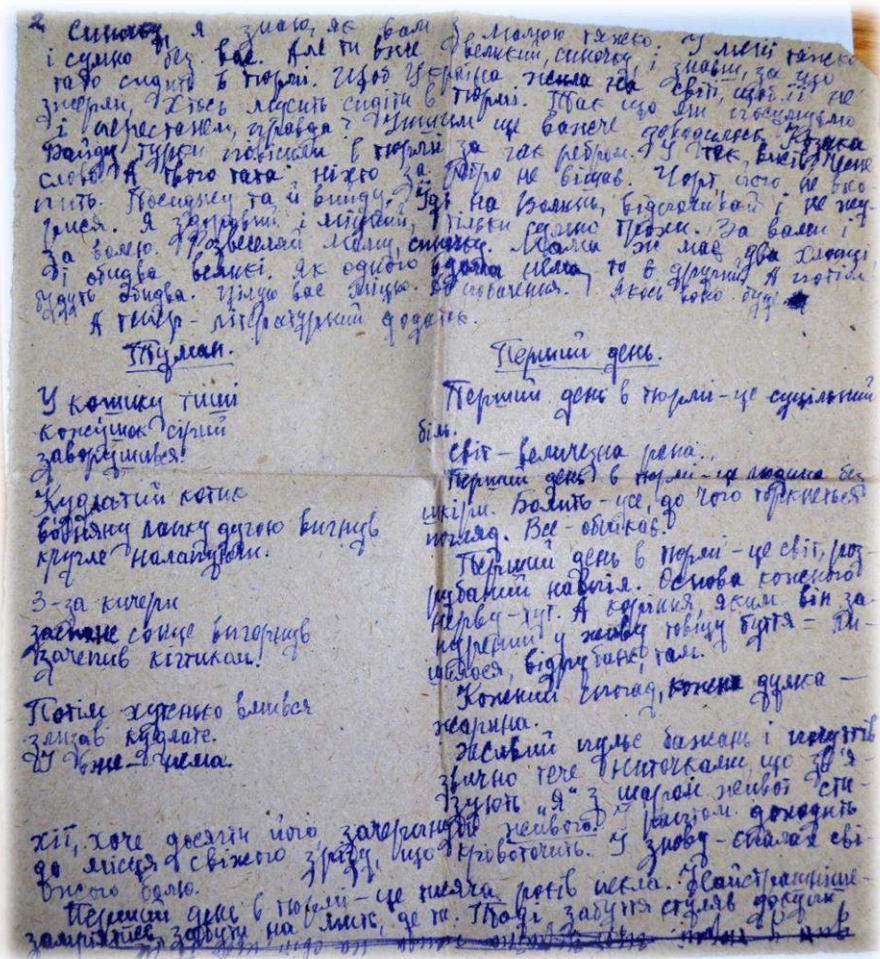
Протокол допиту В. Мороза [оригінал],
12 серпня 1970 р., м. Івано-Франківськ [124, арк. 48]

Листування В. Мороза із дружиною під час слідства (1970 р.)

Таємна записка В. Мороза із відомостями про хід слідства, вилучена під час камерного обшуку [оригінал], липень-серпень 1970 р., м. Івано-Франківськ

[125, арк. 162]

Лист В. Мороза до сина і автографи віршів «Туман» і «Перший день», вилучені під час камерного обшуку [оригінал], липень-серпень 1970 р., м. Івано-Франківськ

[125, арк. 162]

Додаток II

КОНФЛІКТ МІЖ ПОЛІТВ'ЯЗНЯМИ У МОРДОВСЬКИХ КОЛОНІЯХ ЗА
УЧАСТІ В. МОРОЗА (1976–1979 РР.)

оп-8

КОМИТЕТ УПРАВЛІННЯ ПРАЦЬОЮ ТА ЗАХИСТУ ПРАЦІ КОМИТЕТ ГОСПОДАРСЬКОЇ БЕЗПЕЧНОСТІ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПРИ СОВІТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

адреса: М. Київ, вул. Свободи, 100
Г. Харків, вул. Гоголя, 100
М. Львів, вул. Шевченка, 100

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМИТЕТ КОМУНІСТИЧЕСЬКОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

ТОЛОВАТІ ПЕРШИНУ В. В.

НЕНОРМАЛЬНЕ СITUАЦІЯ

КТБ при СМ УРСР в 74 от 22 февраля 1977 года доложила ЦК Компартии Украины о том, что в результате проводимой совместно с отделом АТ в Дубравном ИТУ работы по ограждению враждебной деятельности экстремистки настроенных осужденных дела "Блок" и других украинских националистов удалось на время ограничить их вредную деятельность перед солдатами между ИТУМ, КИЗНАСКОМ, с одной стороны и ИТУМ, ОСЦКОМ, РОМАНКОМ - с другой, реабилитировав этот лад на две враждебные группы и спонсировать ГСН, считающей авторитетом среди единомышленников на свободе.

Вследствие принимались меры по дальнейшему углублению работы среди украинцев заключенных в выходы от лад ИТУМ, который по одним оперативным источникам, прессе в Дубравном ИТУ, заказом самодовольства и, оказав на помощь, якобы полученные от зарубежных центров ОУН, заявила, что добиваясь нормальных обстановки среди осужденных единомышленников а активизирует их враждебную деятельность.

В целях компромата ИТУМ через оперативные возможности перед солдатами поддерживалось его превращательное отношение к ним, нарушение "запрета этикета". В то же время выключались

ИТУМ при Украине
Зависимый пункт В. В. Мороз
№ 100/100/100
100/100/100

"авторитет" ИТУМ и его сторонники, это вызвало конфликтную ситуацию между ИТУМ и рядом осужденных, особенно его сторонниками с ИТУМ-КОМ. Последней нападением писала СМЕРКОВИЧ, в котором был весьма отрицательную характеристику ИТУМ, разоблачил его "подлик".

Ввиду этих обстоятельств, обработанная отдала ИТУ в Дубравном ИТУ од успешных личных контактов с ИТУМКОМ в целях сокращения его и выведения среди подчиненных в Киев и в ИТУМКОМ в Дубравном ИТУМ. При этом делается расчет на то, что об этом отделе известно зарубежным националистическим центрам.

В октябре 1976 года ИТУМ подготовил и передал на обработку письмо, которое затем было направлено в адрес его начальника ИТУМКОМ Киевского ИТУМКОМ в Харькове. В нем он резко отрицательно отзывался о ИТУМКОМ, выставлял обвинения по поводу преступлений по отношению личности последнего на рубежах, сообщая о его преступном стремлении поглотить себе "выживших детей", а в то время как в действительности он уживался среди отбывающих наказание не выходящих. ИТУМ также просил начальника направить это письмо в ИТУ украинской националистической ИТУМКОМ в Харькове и в Харькове дворовой острее ДИМАРА Дима, которые, как он предполагал, должны опубликовать его в зарубежной прессе.

С учетом того, что заключенные сумоковские центры очевидно по-прежнему опубликованы украинского писателя ИТУМКОМ, в интересах компромата ИТУМКОМ перед единомышленниками в широкой обстановке - состояло было крайне целесообразным придать гласности это письмо через переводное с националистическим базисом участка ОУН ИТУМКОМ С.Г., жителем Ивано-Франковской области, находившегося осенью 1976 года в составе специализированной пропагандистской группы в Дубравном ИТУМКОМ в Бессарабии с ИТУМКОМ и другими осужденными. В этих целях ИТУМКОМ был ознакомлен с содержанием письма, переведенного ИТУМКОМ в распоряжение органов КТБ, и исполнителем его одобрили и лично писали о ИТУМКОМ рассказывали встречались с ним по поводу получения корреспонденции газеты "Украинская правда". По этой информации 6 марта 1977 года в украинской газете была опубликована статья под названием "Третий вид заднего края". 31 марта она помещена в газете "Вісті з України".

По данным оперативных источников, эти публикации серьезно ослож-

прометировала и подорвала авторитет ИТУМКОМ в националистической среде, внесла растерянность и замешательство в круг его единомышленников.

Так, объект дела "Блок" ИТУМКОМ, поставив в известность СМЕРКОВИЧ Н. о публикации статьи в газете "Вісті з України", заявила, что ознакомившись с ее содержанием она "просто захворіла". Эти статьи чернить ИТУМКОМ. Я вірю, що месь було і чогось не було, але це ж погано для всіх. Це авенча стаття. Як поверати цьому асьому, то це ладно /лимит в виду ИТУМКОМ - примечание наше / треба просто карата".

В письме к ИТУМКОМ ИТУМКОМ Р. сообщила, что использование прессы писала действительно принадлежит ИТУМКОМ, т.е. выходящие она ранее читала у своих связей во Львове. В беседе по телефону с проживающим в г. Чернигове ДУКНИНКО она выказала сожаление, что не может опровергнуть приведенные ИТУМКОМ факты.

Для усиления раздора среди отбывающих наказание украинских националистов и дальнейшей компромата перед ними ИТУМКОМ статьи "Третий вид заднего края" была распространена в Дубравном, Скальнянском ИТУМКОМ в Владимирской тюрьме.

Ознакомившись с ее содержанием осужденный ИТУМКОМ /Спальнянское ИТУМКОМ/ заявил: "На Україні тепер потрібно оголошати траур, така сава буа ИТУМКОМ і радтом його авторитет захитався. Як і люди суди на Україні і ДИМА - і його зломали, тепер підірвали авторитет ИТУМКОМ і на Заході біляма про нього так горората не будуть". Его солдаты ГРИНОВИЧ по поводу этой статьи заметил: "ИТУМКОМ відомий на Заході йому поверати. Стаття невеличка, але скільки наробила шуму на Заході і серед ув'язнених. ИТУМКОМ в листах виражає думку про ИТУМКОМ не тільки своє, а і інших осіб, що знаходяться в тюрмі".

После опубликования статьи ИТУМКОМ Р. и бывшая сожительница ЧЕРНОВИЧА-АНТОНИВ, написав письма ИТУМКОМ и ИТУМКОМ, пыталась примирить их, выступая в защиту последнего, что вызвало возмущение со стороны некоторых осужденных.

Так, солдаты и единомышленники ИТУМКОМ САРАНЧУК в письме АНТОНИВ ответил: "Ваш подвигительный бойкотирован всем обществом"

4.

/местом в виду осужденными - примечание наше / в его решении имеет право называть себя политическим заключенным. Это решение не отменяет никаких клятв, потому что оно законное, справедливое и остается в силе".

В целях компромата ИТУМКОМ перед широкими кругами украинской эмиграции изучаем возможность опубликования статьи "Третий вид заднего края" в зарубежной прессе.

С учетом того, что статья вызвала определенную известность ввиду публикации писала через оперативные каналы усилить подорожие зарубежных ОУН с возможным сотрудничеством ИТУМКОМ с органами государственности и на этой основе возродить нападки безразличия на националистов.

Мероприятия по компромату отбывающих наказание объектов дела "Блок" а их связей продолжаем.

Возвращаем в порядке информации.

ПРИСАДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСПОДАРСЬКОСТІ ПРИ СОВІТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

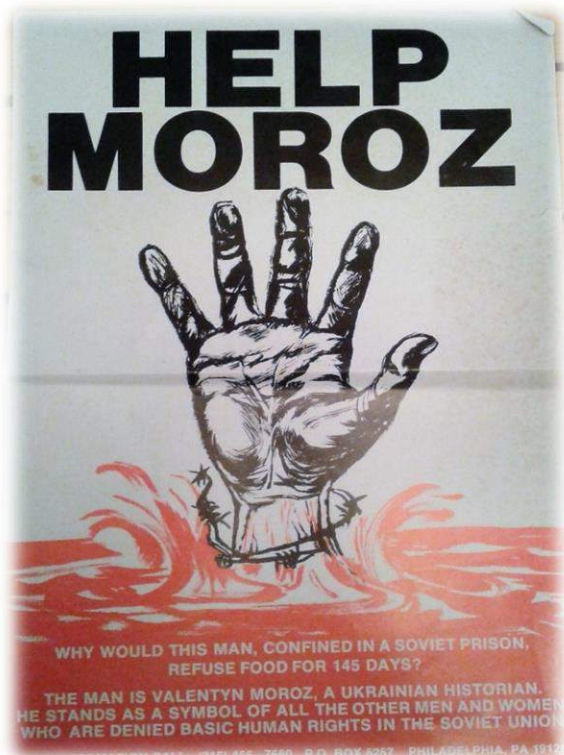
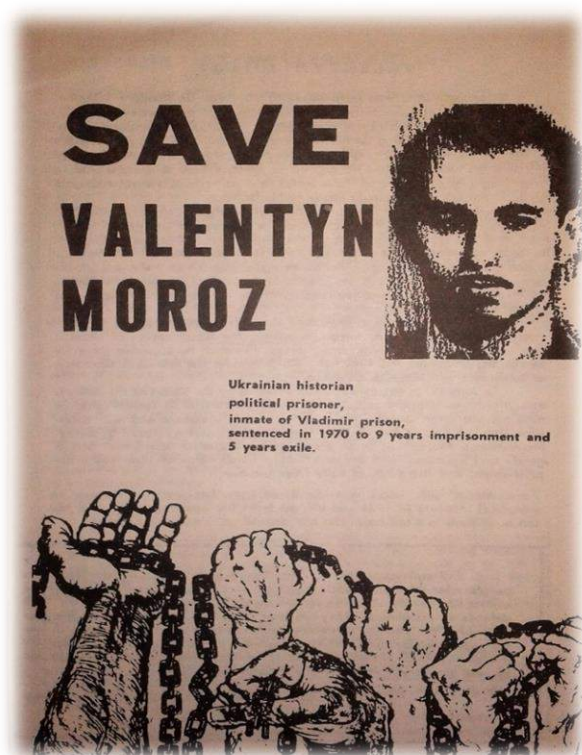
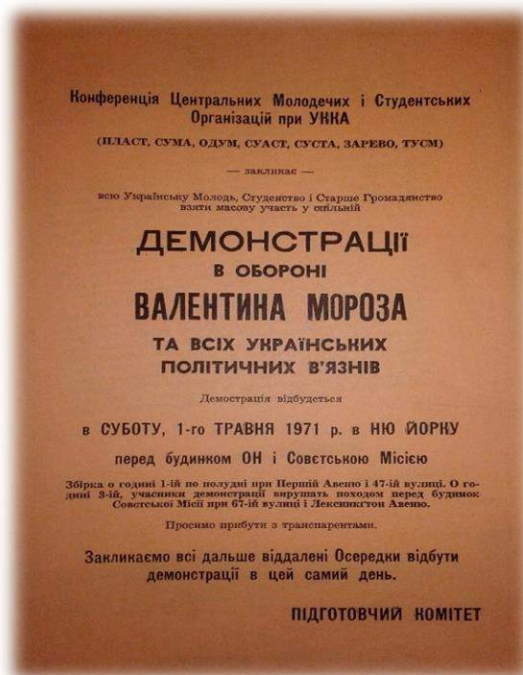
В. СМЕРКОВИЧ

Інформаційне повідомлення голови КДБ В. Федорчука до ЦК КПУ із відомостями про участь радянських спецслужб у розпалюванні табірному конфлікту та проведення заходів щодо дискредитації В. Мороза, 30 квітня 1977 р., м. Київ

МІЖНАРОДНІ КАМПАНІЇ НА ЗАХИСТ В. МОРОЗА Додаток К

Додаток К. 1

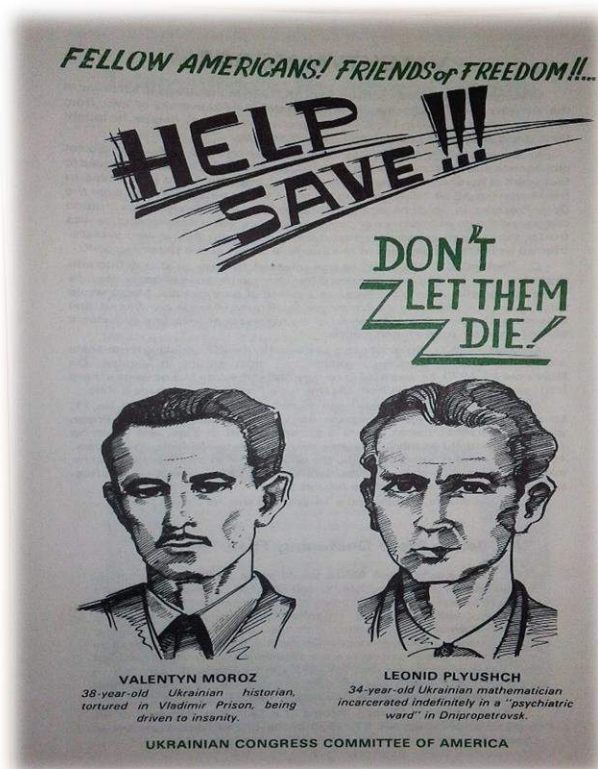
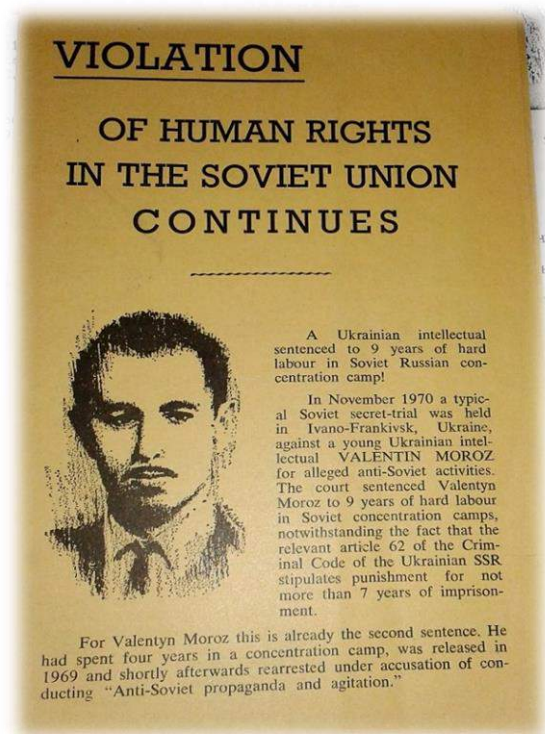
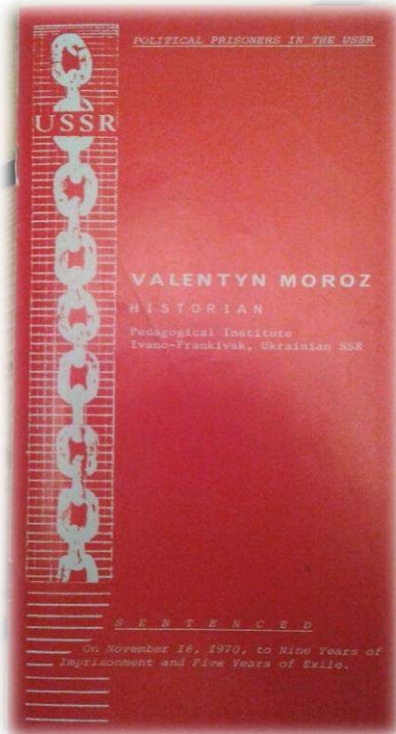
Матеріали міжнародних кампаній на захист В. Мороза (1970–1979 рр.)

Листівки, які поширювалися учасниками емігрантських демонстрацій у США та

Канаді на захист В. Мороза, 1971–1974 рр. [126]

Матеріали міжнародних кампаній на захист В. Мороза (1970–1979 рр.)

Брошури із матеріалами про становище радянського політв'язня, які виходили друком у країнах Заходу (1971–1974 рр.) [130; 139, р. 1; 158, р. 1]

Матеріали міжнародних кампаній на захист В. Мороза (1970–1979 рр.)

Плакат «Врятуймо вільного Мороза та інших українців у радянських тюрмах»

[Од. обл. ДП–52: М / Архів-музей «Смолоскип»]

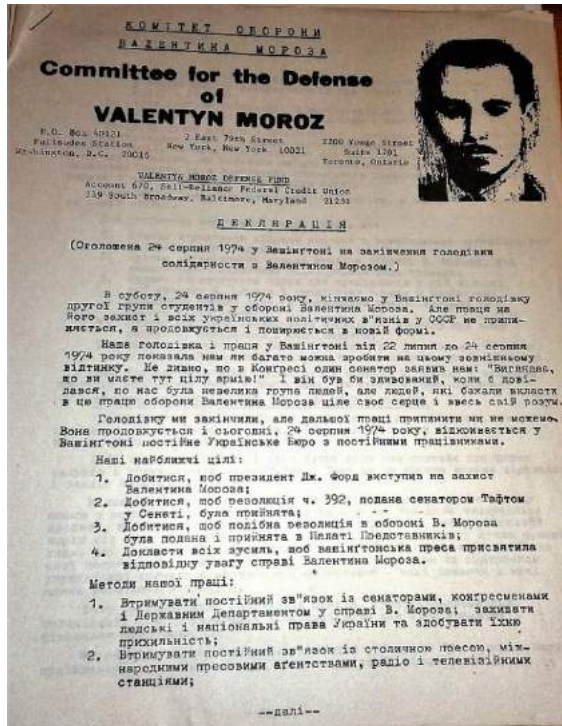
Нагрудний значок «Свободу Морозу» [Особистий архів автора]

Особиста відзнака «Донор крові імені Валентина Мороза», яка вручалася учасникам акції збирання крові на честь В. Мороза [Од. обл. ДП–50: М / Архів-музей «Смолоскип»]

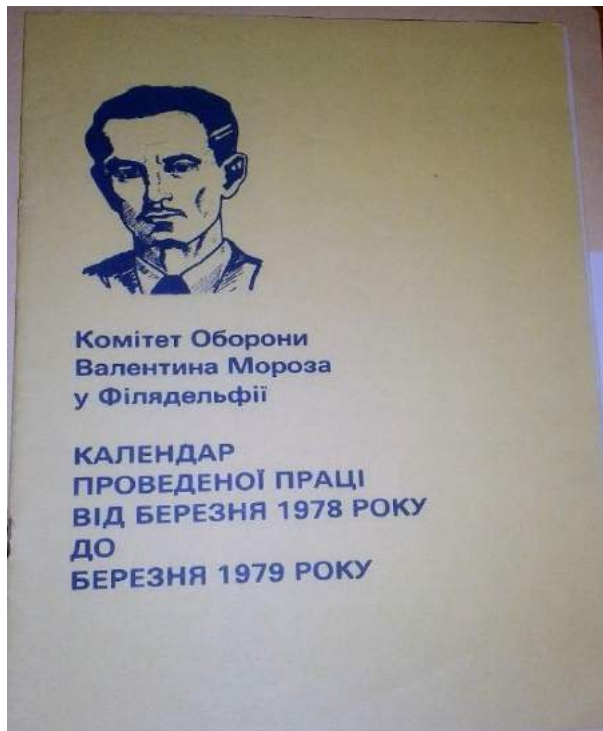
Додаток К. 4

Документи Комітетів оборони Валентина Мороза (КОВМ) у США

Прес-реліз вашингтонського КОВМ, 24 серпня 1974 р., м. Вашингтон (США)

[153, арк. 1]

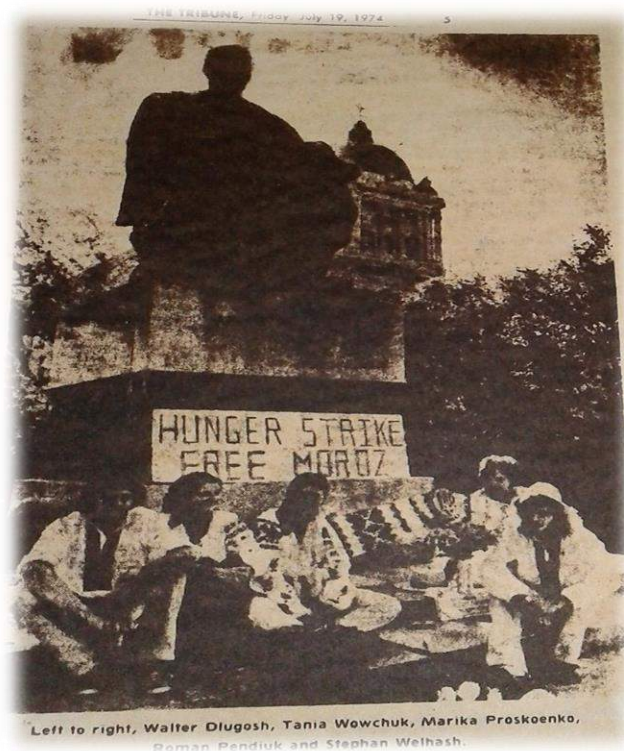
Річний звіт філадельфійського КОВМ, березень 1979 р., м. Філадельфія (США)

[132, арк. 1]

Голодування українських студентів на захист В. Мороза у Канаді

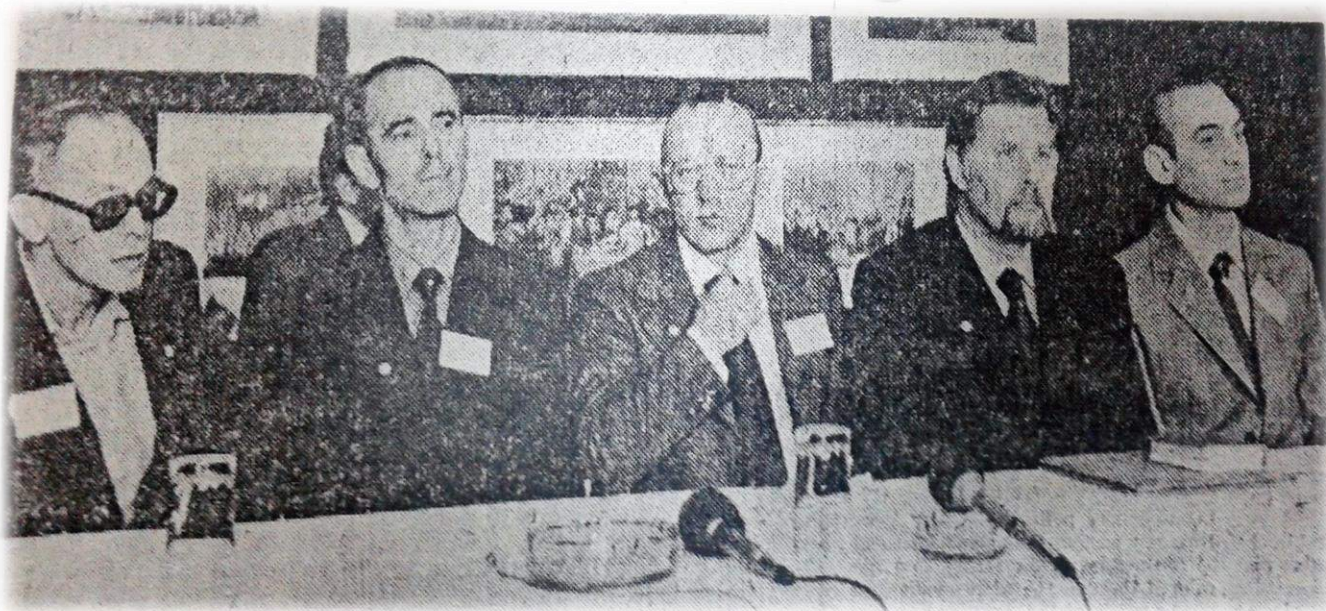

Учасники голодування в Оттаві біля радянського посольства (М. Липовецький, Л. Гірна, А. Семотюк, А. Бандера), липень 1974 р. [14, арк. 23]

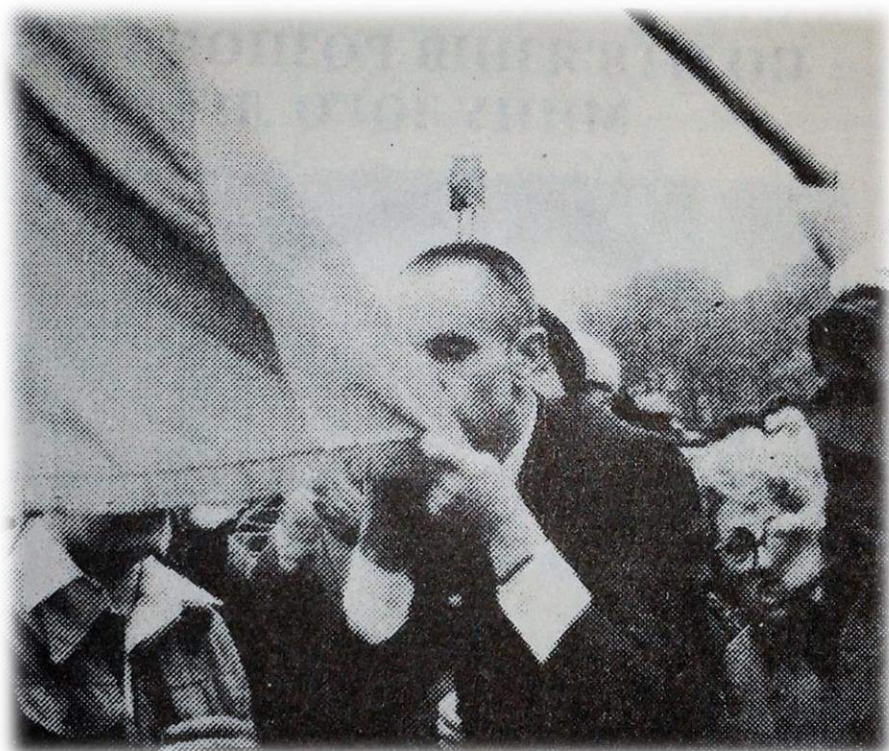
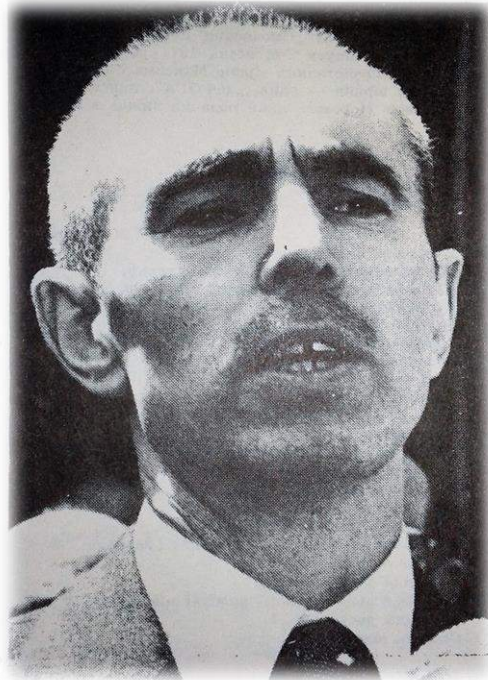
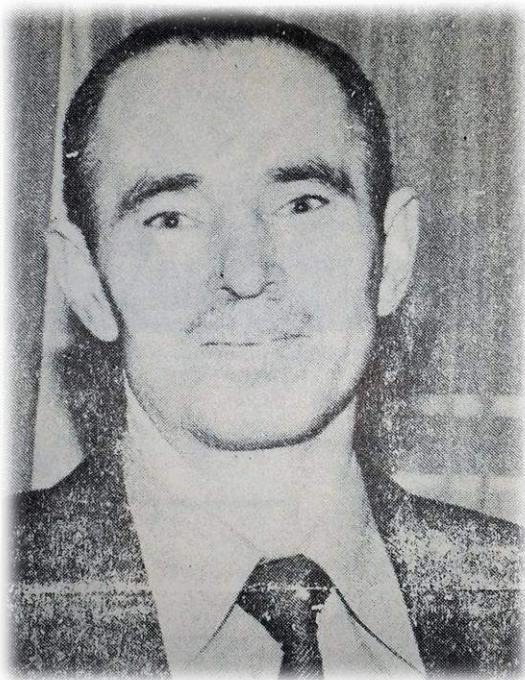
Голодування української молоді у Вінніпегу (В. Длугош, Т. Вовчук, М. Прескоєнко, Р. Пендрюк, С. Велхаш), липень 1974 р. [144]

**ОБМІН П'ЯТИ ДИСИДЕНТІВ НА ДВОХ РАДЯНСЬКИХ ШПИГУНІВ
(1979 Р.)**

Ginzburg, Moroz, Kuznetsov, Vins and Dymshits at New York news conference: A prelude to the release of others?

Звільнені дисиденти під час прес-конференції (О. Гінзбург, В. Мороз, Е. Кузнецов, Г. Вінс, М. Димшиць), 28 квітня 1979 р., Нью-Йорк [14, арк. 83]

ДІЯЛЬНІСТЬ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА В ЕМІГРАЦІЇ (1979–1991) Додаток М**Додаток М. 1****Валентин Мороз у перші тижні після приїзду до США**

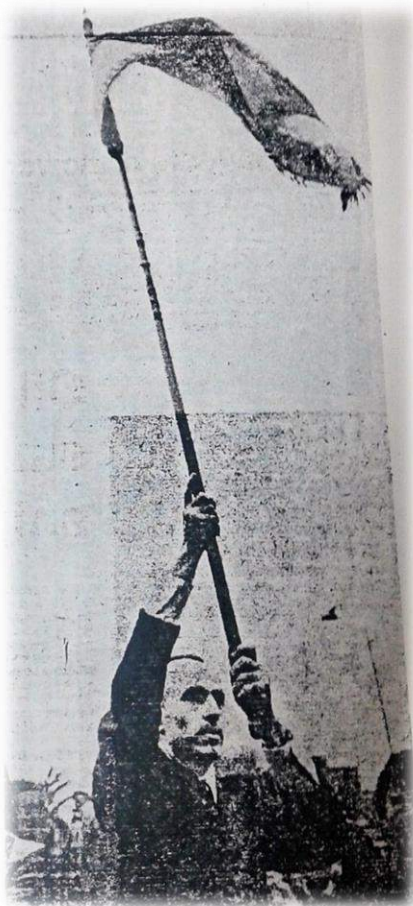
В. Мороз під час маніфестацій з нагоди його звільнення із радянських колоній,
квітень–травень 1979 р. [135; 136]

Додаток М. 2

Участь Валентина Мороза у демонстрації у Філадельфії (29 квітня 1979 р.)

Голова філадельфійського КОВМ У. Мазуркевич та В. Мороз [14, арк. 75]

В. Мороз із синьо-жовтим прапором (ліворуч) та із портретом Л. Лук'яненка (праворуч) [14, арк. 76, 80]

Початок співпраці В. Мороза із ОУН(б)

Ліворуч – Лідер ОУН(б) Ярослав Стецько і В. Мороз на фоні партійної емблеми.

Праворуч – Слава Стецько (в центрі) та В. Мороз (крайній справа) під час виконання національного гімну, травень 1979 р., США [317, с. 843, 852]

Зустріч В. Мороза із членами Центральної управи Українського визвольного фронту (УВФ), травень 1979 р., Нью-Йорк [317, с. 852]

Додаток М. 4

Перший візит В. Мороза до Канади (6–13 червня 1979 р.)

Мітинг у Торонто з нагоди приїзду В. Мороза, 9 червня 1979 р. [217, с. 35]

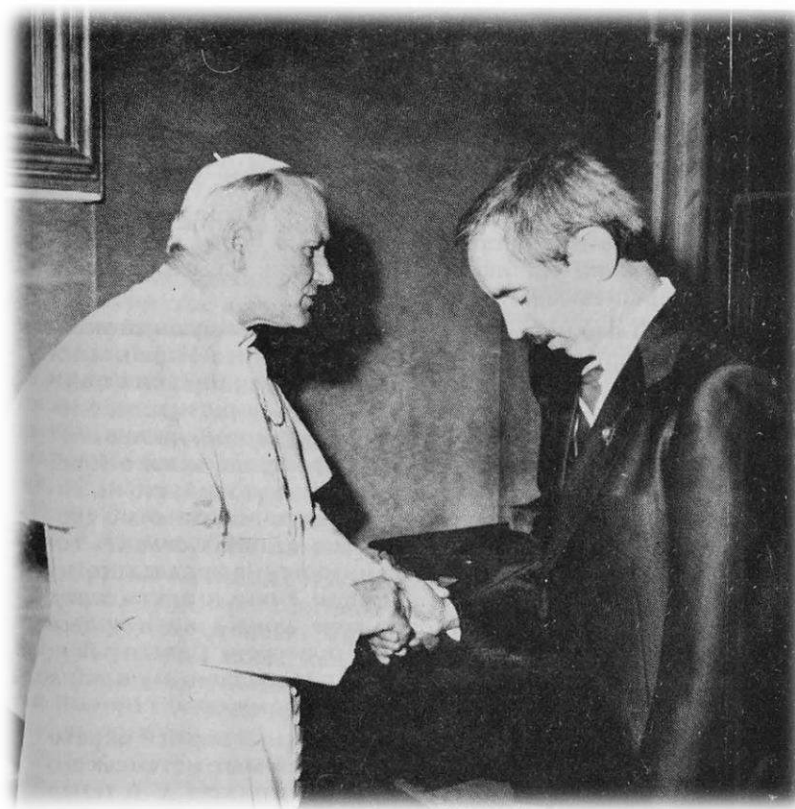

Зустрічі В. Мороза із прем'єр-міністром Канади Дж. Кларком (вгорі), колишнім головою уряду Дж. Діфенбейкером (ліворуч), прем'єром провінції Онтаріо В. Девісом (праворуч) [129]

Поїздка В. Мороза до країн Західної Європи

Зустріч В. Мороза із прем'єр-міністром Баварії (ФРН), лідером партії Християнсько-соціального союзу Ф. Й. Штраусом, червень 1979 р., м. Мюнхен

[160]

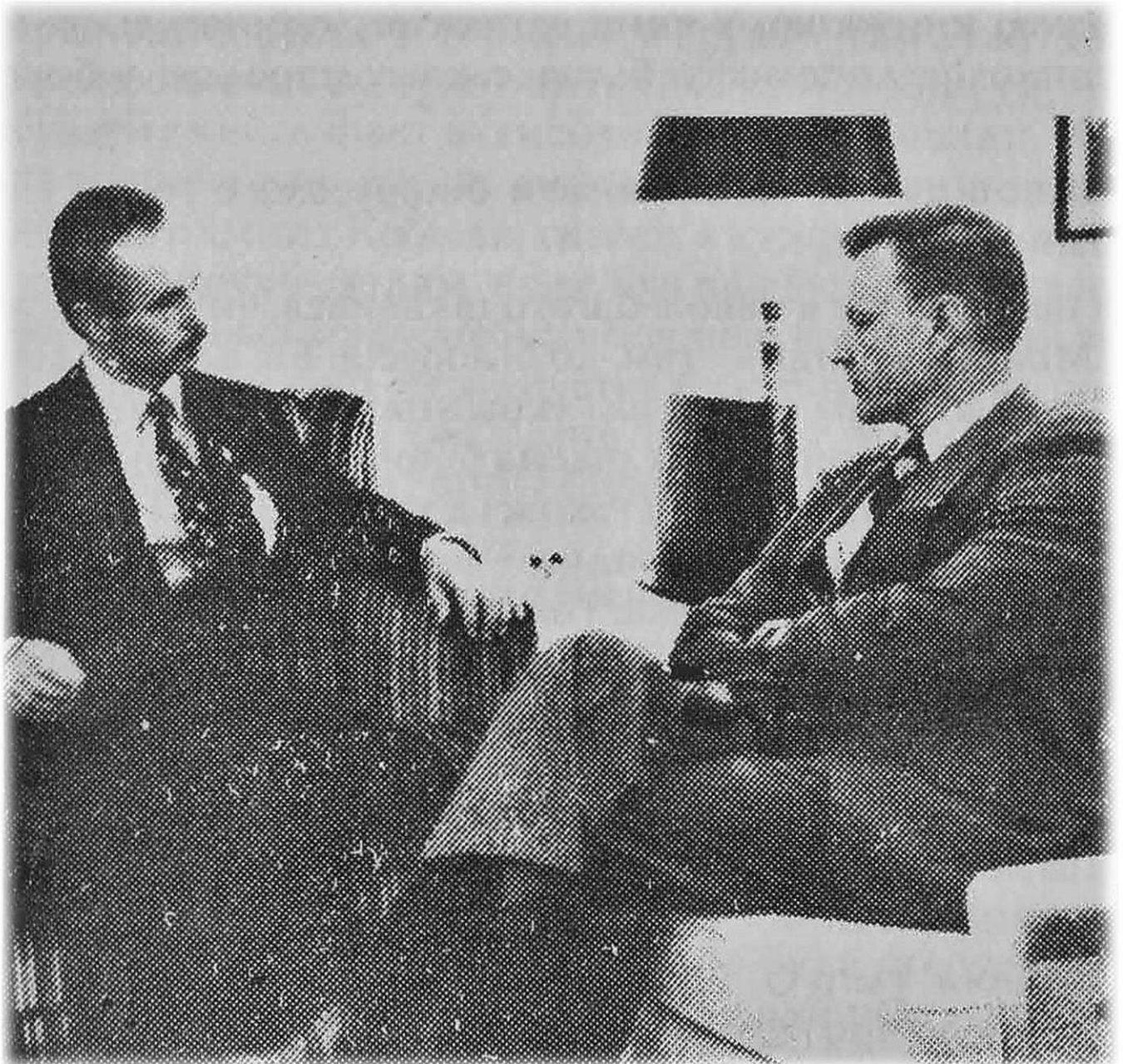

Аудієнція В. Мороза у Папи Івана Павла II, червень 1979 р., м. Рим [217, с. 123]

Прибуття сім'ї В. Мороза до США

Зустріч В. Мороза із сином Валентином та дружиною Раїсою у аеропорту
Кеннеді, початок липня 1979 р., м. Нью-Йорк [138]

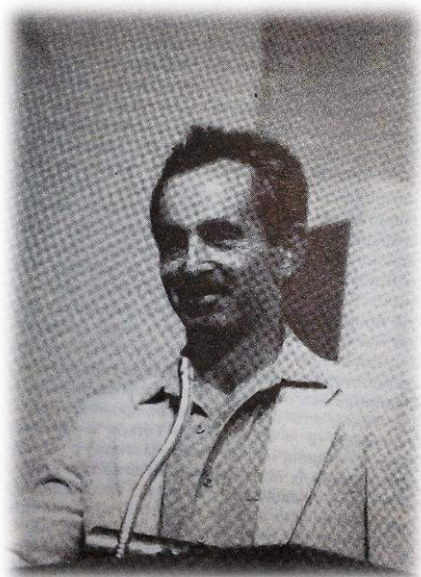
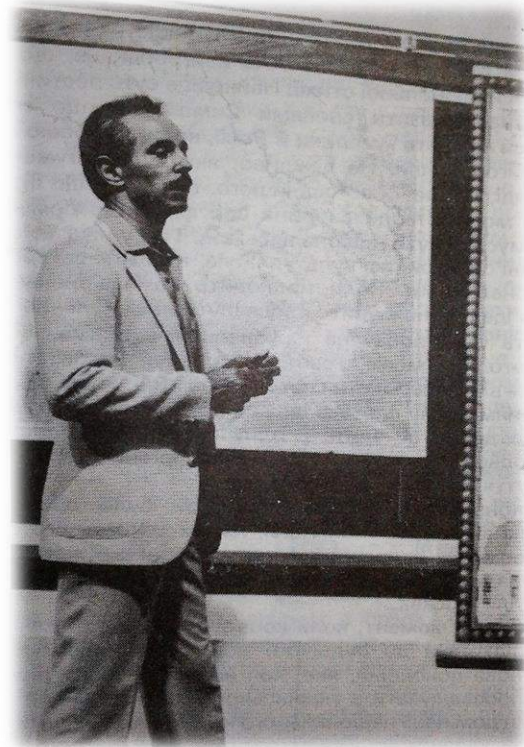
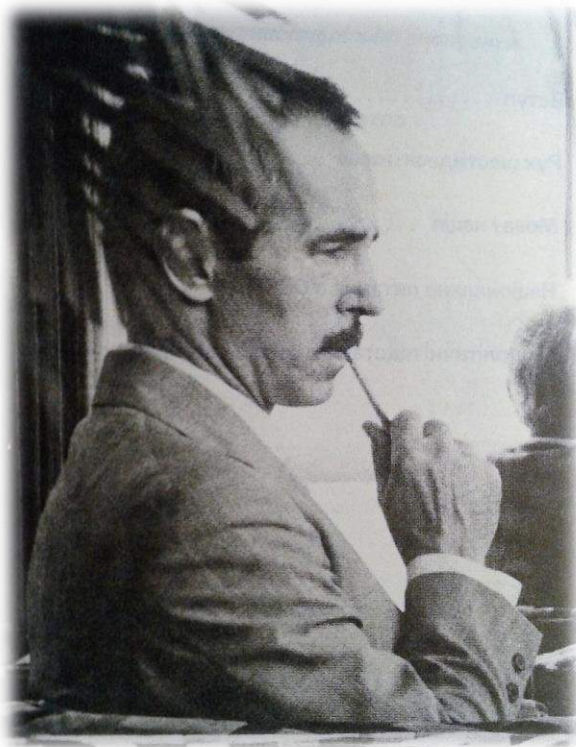
**Зустріч В. Мороза із радником президента США із національної безпеки
З. Бжезінським**

В. Мороз та З. Бжезінський, серпень 1979 р., м. Вашингтон [217, с. 62]

Додаток М. 8

Викладацька діяльність В. Мороза у 1979–1981 рр.

Лекції В. Мороза у Гарвардському та Українському Вільному університетах

[187, с. 4, 17, 70, 112]

Додаток М. 9

Участь В. Мороза у мітингах і демонстраціях української еміграції у США

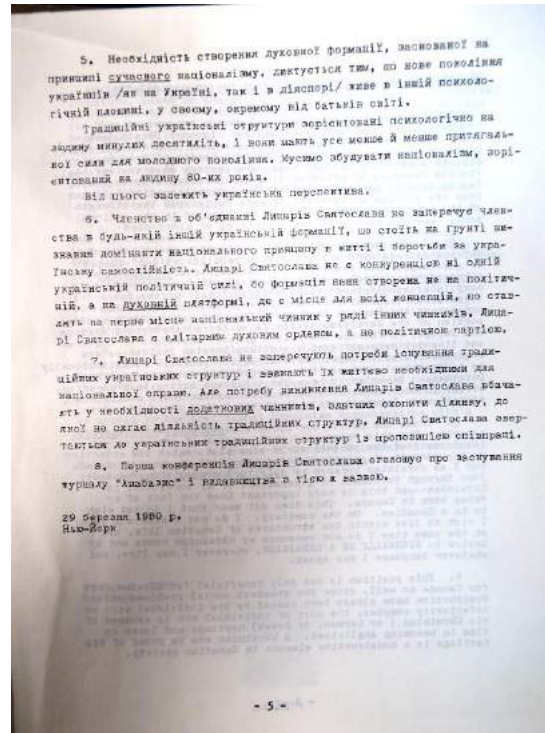
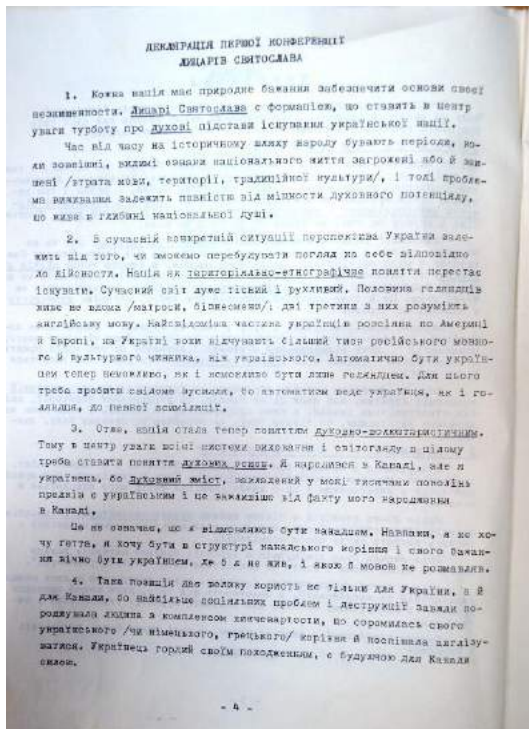

В. Мороз під час українсько-афганської демонстрації, початок 1980 р., м. Нью-Йорк [161]

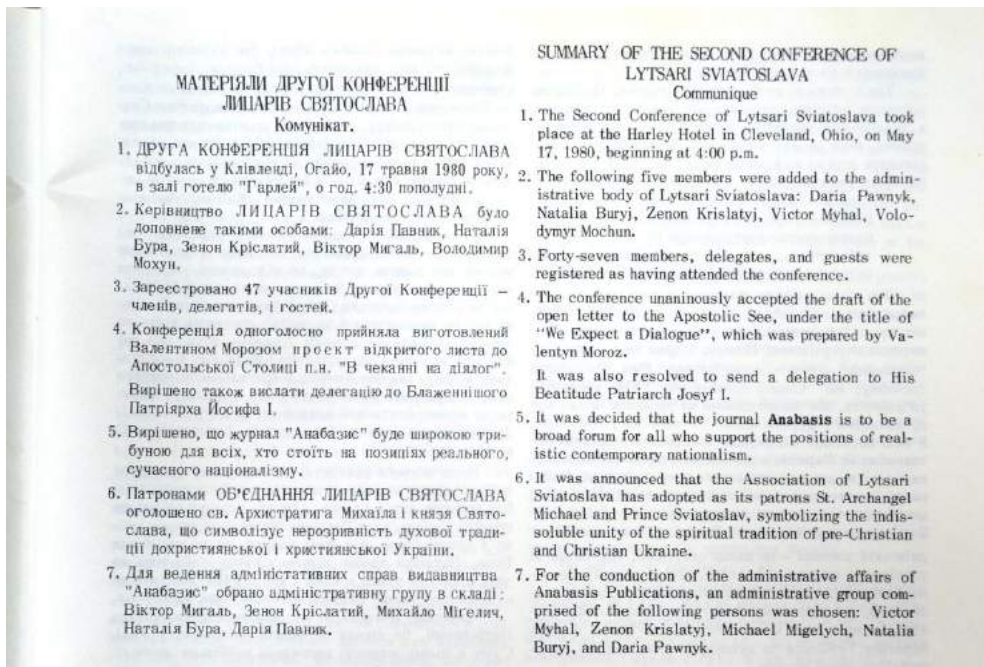

В. Мороз під час мітингу на захист Ю. Шухевича, 28 березня 1980 р., м. Нью-Йорк [365]

Документи об'єднання «Лицарі Святослава», лідером якого був В. Мороз

Декларация первой конференции «Лицарів Святослава», 29 березня 1980 р., м. Нью-Йорк [338]

Матеріали другої конференції «Лицарів Святослава», 17 травня 1980 р., м. Клівленд [364]

Бойкот Валентина Мороза зі сторони ОУН(б)

СЕКТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ М.П. 14-го травня 1980 р.

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ РЕДАКТОР,
ДОРОГІ ДРУЗІ!

Продовж кількох днів між листопада 79-го квітня перебував Гіста в Ноттінгемі і Лондоні, Велика Британія. Його візита була приватного характеру і пов'язана з відвідинами одної із його знайомих - дівчини віком 19 років. За практикою останніх кількох місяців Гіста ігнорувала відомих йому політичних і громадських діячів, оминала центри, не був в контакті з церковними чинниками, але не запровадив, прибуваючи на громадські імпреси і з'являючись до слова. В тому плані й прибув він на Річну Конференцію КУ СМВ Великої Британії. Однаково керівні чинники українського організаційного життя і згадані співпартії поставилися до Гісти похолодно і з резервом. Він відчув, що від них до нього віє морозом. Накладаючи особе Гіста скористався з кількох організацій, на яких промовляв, критикуючи нашу діяльність, а позакулісово відбуваю зустрічі з підлітками, вербував їх до "Лицарів", роздаючи їм "Декларації" та свій журнал "Анабазис". В гуртку "Лицарів", котим Гіста створив з 3-5 осіб несповзполіткової молоді, яка ще не зріла до якоїнебудь оперативної роботи. З каленем до української громади у Великій Британії Гіста повернувся в товаристві молодшої дівчини, яку відвідав, повернувшись до ЗСА.

З'язку з тим, що Гіста щораз більше розгортає кампанію проти нашого руху і зариває з нашого середовища тут і там одних, як також у зв'язку з тим, що в суверен державній Територіальній Редакції встановив ПД писемом з березня 1980 р. п. заг. Гіста і до членства повинні знати" далі запровадити наші громадські Гіста в доповідати і одержувати його далі великою сумою грошей, а в нашій пресі поміщують акадаторські репортажі, які баламутять нашу спільноту, очим не раз зариваються:

1. Не запровадити Гіста до наших громад.
2. Не купувати і не поширювати його видань.
3. Не давати йому доступу до нашої молоді, не запровадити на імпреси, курси, табори СМВ-у, ТУСМ-у, Ілусту/не маємо впливу/.
4. Не друкувати нічого із праць Гіста і не поміщати ніяких репортажів із його поїздок в терен, коли такі і будуть організовані кимнебудь в інших середовищах.
5. Не згадувати Гіста в назві, чи наші ініціативні акції, ніча чи пресконференції.
6. Звернути нашу теритову спільноту від дати для Гіста і для фінансування його видань, а тому "Анабазис", його поїздки і діяльності.

користаючи з різних нагод проситися довести дискретно/зобов'язуючи таємність/ ці наприкінці по відношенні до Гіста до відома нашого членства/в тому тек і наприклад/ та редакторів наших техніків та журналістів.

З дружим привітом,

Героям Слава!

Фропол-Вогослов
Фропол-Вогослов
Секторовий Надрово-Організаційний

14.6.1980 р.

ТЛК.
Секретаріат.

Слава Україні!

ПП і РП,
та референти Внутр.політики
і сусп.громад.справ.

Дорогі Друзі!

Переслали ІНСТРУКЦІЮ та ІНФОРМАЦІЮ, що мають відношення до суспільно громадських справ, внутрішньої політики як також до справи т.зв.Лицарів Святослава та їх організатора.

Залучники 1. Інструкція РД до справ суспільно-громадських та наших становащ у внутрішній політиці.

2. Інструкція в справах Лицарів Святослава та їх організатора В.Мороза. Тут також подані деякі інформації та наше становище.

3. Наші провідні активісти/молодшого віку/В.Гайдамачка, В.Вобин і Р.Зварич/висловили свої опінії до справи Лицарів Святослава і В.Мороза. Копії їхніх становищ до названих справ залучені.

Просимо брати до уваги, що подані інформації мають характер довірочний і це є для нашого внутрішнього життя/Проводів і Членства/.

Інструкція про Лицарів Святослава та В.Мороза позначена: **СТРОГО ТАЄМНО**. Просимо це особливо мати на увазі!

Провід і членство поінформувати, але не копіювати цих інструкцій.

Перед кількома тижнями переслали ІНСТРУКЦІЮ та РЕСТРАЦІЙНІ листки для кандидатів закритого ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ТАБОРУ. Просимо мати на увазі, що потрібна в цій справі відповідь та згошення.

Дякує ПП і РП не надсилають за відомість чи копії протоколів Організаційних відпра ПП чи РП. Це тільки дружна пригадка, що це потрібно робити!

З дружим привітом, Героям Слава! за ТЛК: /Б.Берега/

Таємні інструкції керівництва ОУН(б) щодо організації бойкоту В. Мороза та організації «Лицарі Святослава», травень-червень 1980 р. [134, арк. 2-3]

Провокація проти В. Мороза зі сторони ОУН(б) у Лестері

Спроби членів ОУН(б) перешкодити виступу В. Мороза під час з'їзду СУМ,
4 липня 1981 р., м. Лестер (Велика Британія), [325]

ДІЯЛЬНІСТЬ В. МОРОЗА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ Додаток П

Додаток П. 1

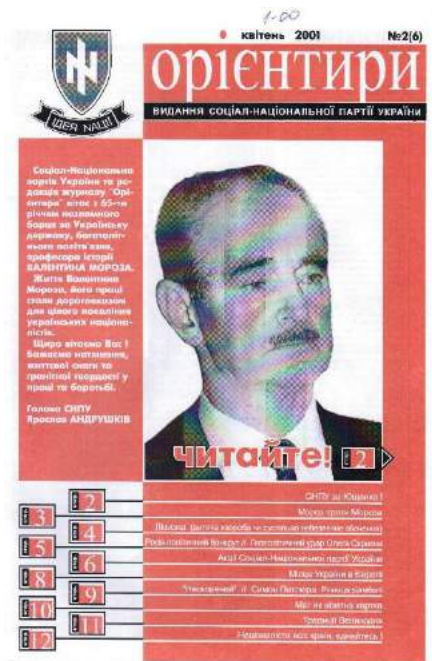
Співпраця Валентина Мороза із СНПУ

В. Мороз на ювілейному вечорі на честь власного 65-річчя, організованому СНПУ, квітень 1996 р., м. Львів [434]

В. Мороз під час виголошення доповіді «Концепція світового українця» перед членами СНПУ, квітень 1996 р., м. Львів [185]

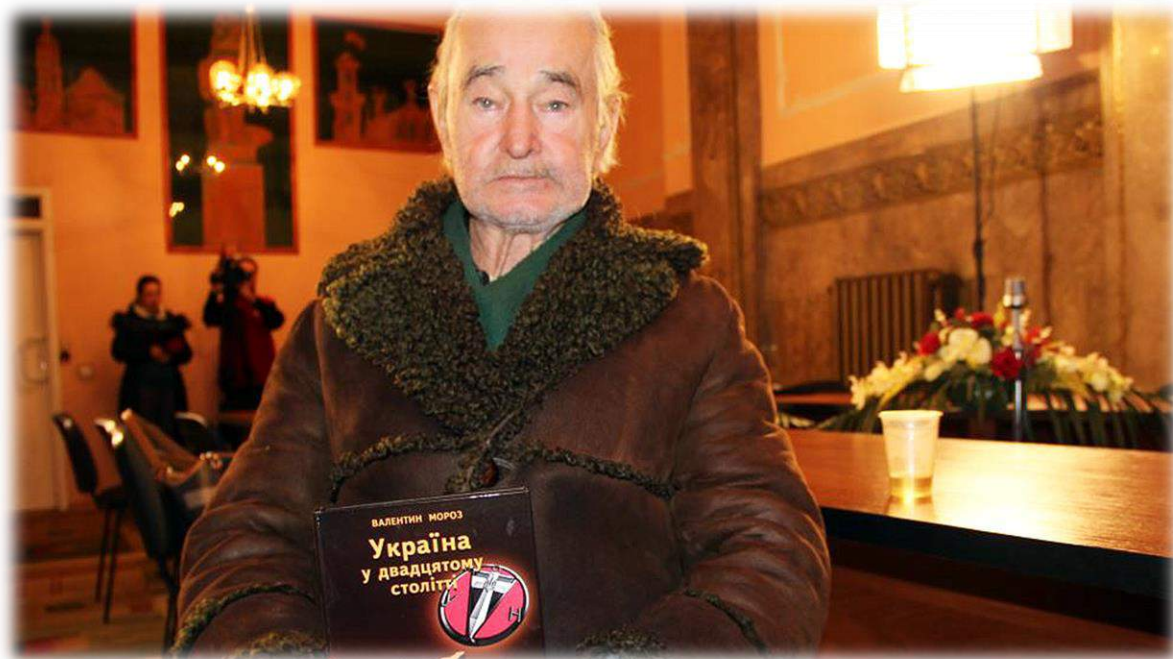
Портрет В. Мороза на обкладинці часопису СНПУ «Орієнтири», квітень 2001 р., м. Львів [Орієнтири. – 2001. – № 2. – С. 1]

**Викладацька діяльність В. Мороза у Львівському державному університеті
фізичної культури**

Почесна подяка В. Морозу з нагоди його 75-річчя від ректорату ЛДУФК,
2011 р., м. Львів [Особистий архів автора]

Презентації книг Валентина Мороза

В. Мороз під час презентації другого тому видання «Україна у двадцятому столітті», березень 2013 р., м. Львів [358]

В. Мороз під час презентації третього тому видання «Україна у двадцятому столітті», квітень 2016 р., м. Львів [363]

Сучасний період життя Валентина Мороза

Валентин Мороз у 2014 р. [378]

Богдан Паска і Валентин Мороз, 16 січня 2014 р., м. Львів

[Особистий архів автора]